

YU ISSN 0027-8084

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

XXIV/1—2

**БЕОГРАД
1979.**

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, др Бранислав МИЛА-
НОВИЋ, мр Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, мр Мирослав НИКОЛИЋ, др Асим
ПЕЦО, др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др Живојин СТАНОЈЧИЋ,
др Егон ФЕКЕТЕ, др Олга ЦВИЈИЋ

У ж а р е д а к ц и ј а :

Секретари др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и др ЉУБОМИР ПОПОВИЋ
Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуло 1933. године Лингвистичко друштво у Београду, на челу са Александром Белићем, који је уређивао седам књига прерађене серије, као и десет књига и први двоброј десет књига у новој, послерајној серији часописа. Од књ. X/3—4 до XXI/1—2 уредник часописа је био Михаило Стевановић. — *НАШ ЈЕЗИК* излази у свескама, које се обједињују у књиге. Издаје га и прима рукописе и прешилашћу Института за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михилова 35. Прешилашћу од 100 динара слаћи на поштом рачун Института 60806-740-030-864.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIV (нова серија)

Св. 1—2

САДРЖАЈ

О неким појавама амбигвитета у вези са комбиновањем детерминације и координације (ЉУБОМИР ПОПОВИЋ)	3—20
Два „неправилна“ глагола VIII (Белићеве) врсте (БРАНИСЛАВ МИЛАНОВИЋ)	21—33
О појави термина <i>речник</i> и његовој афирмацији у српској лексикографији (ВЛАДИМИР ГУДКОВ)	34—39
Дистрибуција наставака генитива множине именица женског рода с ос- новом на групу сугласника (МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ)	40—55
Из терминологије народних радиности	
Номинација цвјетног праха у стручној и народној пчеларској терминологији (САВО ПУЈИЋ)	56—62
Језичка култура	
Неки проблеми савремене језичке културе (АСИМ ПЕЦО)	63—66
Употребна вредност језика (СМИЉКА ВАСИЋ)	66—68
Путеви и услови сређивања наше језичке норме (МИТАР ПЕШИКАН)	68—80
Незнање које се јавно препоручује (МИЛОРАД СИМИЋ)	80—81
<i>Русоов</i> , а не <i>Русовљев</i> (ЈОРДАН МОЛОВИЋ)	81
Наш језик у страним факултетским програмима	
Нека питања методике рада на творби речи (МАРИЈАНА КИРШОВА)	82—91

О НЕКИМ ПОЈАВАМА АМБИГВИТЕТА У ВЕЗИ СА КОМБИНОВАЊЕМ ДЕТЕРМИНАЦИЈЕ И КООРДИНАЦИЈЕ*

У в о д

Реченицом: *Купићу сиву кошуљу и џемпер* говорник би код пажљивог саговорника вероватно изазвао недоумицу о томе да ли само кошуља треба да буде сива или и џемпер. При том говорник по свој прилици не би био свестан ефекта који изазива његова изјава јер је, без обзира на избор куповине, у оба случаја изабрао језички адекватну, и сасвим обичну, формулацију за обавештење које жели да пружи саговорнику. Па ипак, саговорникова недоумица би била потпуно оправдана пошто је ова реченица заиста двосмислена. По томе се она разликује од реченица: *Купићу џемпер и сиву кошуљу* и *Купићу сиву кошуљу и сив џемпер*, које недвосмислено указују на предмет куповине.

Амбигвитет прве реченице везан је за израз *сиву кошуљу и џемпер*, тј. за израз састављен од реченичних делова са еквивалентном функцијом. Према томе, реч је о синтаксичкој конструкцији која се обично назива координативном (напоредном) синтагмом или пак истоврсним деловима реченице¹. Међутим, амбигвитет овде не настаје због координације, него због комбиновања детерминације са координацијом, или, тачније, због недовољне диференцираности неких конфигурација којима се реализују извесне овакве комбинације. Дакле, са гледишта продукционе примене језичког система, овде је у питању појава да два, или више од два, значења везана за координирање појмова могу у одређеним случајевима имати подударне, тј. хо-

* Овај рад се штампа као реферат за IX конгрес југословенских слависта.

¹ Преглед главних типова амбигвитета везаних за координативне конструкције, укључујући и тип о коме ће овде бити речи, може се наћи у: Petr Pičha, *On the Problem of Co-ordinate Conjunctions in the Analysis of Czech*, in: *Prague Studies in Mathematical Linguistics*, vol. 1, 1966, 195—217; Simon C. Dik, *Coordination. Its implications for the theory of general linguistics*, Amsterdam, 1972, 227—249.

монимне, конфигурације језичких знакова као овоје експоненте (реализације). А са гледишта конкретних, реализованих реченица, односно са гледишта интерпретационе примене језичког система, овде се ради о могућности, и легитимности, приписивања два или више значења истој конфигурацији језичких знакова, тј. о двозначним односно вишезначним конфигурацијама.

Прва наведена реченица и њој сличне могу, дакле, да изазову недоумицу или пак да доведу до неспоразума — ако саговорник уочи само једно од могућих значења, и то паразитско, а не оно које је говорник хтео да изрази. Ипак, до оваквих недоумица или неспоразума не долази често. Разлог је у томе што ефекат недовољне формалне диференцираности дате конфигурације може бити компензиран, односно неутралисан другим моментима: осталим формалним аспектима датог израза, семантичким односима међу употребљеним лексемама, информацијом коју говорник већ поседује или коју му пружа претходни контекст или говорна ситуација, или, најчешће, комбинацијом оваквих фактора. Штавише, и даља комуникација може да упути саговорника на исправну интерпретацију. Једном речи, за разумевање оваквих реченица релевантан је велики број фактора, који се, уз то, могу јављати у различитим комбинацијама.

Друга и трећа реченица показују још један важан аспект овог проблема: наиме, напореда са вишезначном конфигурацијом могу постојати и једнозначне конфигурације синонимне са вишезначном у једном од њених значења. Ове конфигурације пружају могућност да се жељено значење недвосмислено изнесе, односно да се престилизацијом оригиналне реченице значење које је говорник (писац) желео да саопшти диференцира од паразитског значења. И мада, као што је речено, постоји мала вероватноћа да ће приликом комбиновања детерминације и координације доћи до неспоразума, ипак је са гледишта успешне комуникације корисно не само бити свестан таквих опасности него и алтернативних једнозначних формулација.

Циљ овога рада је зато трострук: да се одреди природа, односно разлог појаве наведеног типа амбивитета; да се утврде релевантни фактори, тј. формални, семантички и ситуационо-контекстуални моменти који доводе до амбивитета или га пак уклањају; и најзад, да се утврде синонимне формулације којима се амбивитет може избећи.

Ови проблеми биће проучени на двочланим именичким копулативним синтагмама са везником *и* и са придевским речима и зависним падежима као детерминативима. Наиме, ове син-

тагме су довољне да се осветле сви главни моменти дате проблематике, а резултати испитивања оваквих синтагми умногоме се могу применити на остале координативне конструкције.

Природа амбигвитета

Амбигвитет израза типа *сива кошуља и џемпер* или *џемпер и кошуља сиве боје* може се окарактерисати као неодређеност обима детерминације у односу на координативну конструкцију односно као могућност двојаког приписивања садржаја детерминатива члановима координативне конструкције. Наиме, у оваквим изразима садржај детерминатива може да се припише или само члану координативне конструкције уз који стоји детерминатив или и осталим члановима. Према томе, смер детерминативне функције је делимично јасан, јер се детерминатив свакако односи на реч уз коју је употребљен, али остаје отворено питање да ли је детерминација ограничена само на ту реч или не, што значи да постоји могућност преуске или прешироке интерпретације.

Разлог оваквог амбигвитета је могућност *дистрибутивне (протегнуте, имплициране) детерминације* чланова координативне конструкције. Наиме, приписивање идентичног детерминативног садржаја члановима координативне конструкције обично се врши тако што се детерминатив употреби само уз један члан (с тим што придевски атрибут с њим и конгруира), а уз остале се само подразумева. То, међутим, значи да се таква конфигурација поклапа са конфигурацијом у којој је одређен само један члан — онај са детерминативом. Другим речима, конфигурација са једнократном употребом детерминатива може послужити и за једночланску и за вишечланску детерминацију, и самим тим је вишезначна.

Конфигурациони фактори

Основни аспекти конфигурације

За овај тип амбигвитета релевантне су, пре свега, три врсте конфигурационих фактора: (1) они аспекти конфигурације у којима може да дође до формалног подударана једночланске и вишечланске детерминације, тј. потенцијално хомонимогени аспекти, а то су број и, код конгруентних речи, облик детерминатива; (2) аспекти који се тичу могућности дистрибуције (протезања) значења једнократно употребљеног детерминатива, а то су избор члана уз који ће бити употребљен детерминатив и по-

ложај детерминатива у односу на тај члан, као и постојање и начин реализације других детерминатива, и предлога; (3) употреба сигнала интеграције и сегментације, тј. везника (међучланских и антецедентних), пауза и знакова интерпункције, дакле оних компоненти конфигурације које потенцијално могу да екоплицирају везе делова координативне конструкције.

Број детерминатива. — Што се броја детерминатива тиче, вишечланска детерминација може да се реализује на два начина: употребом детерминатива уз сваки члан координативне конструкције и једнократном употребом детерминатива. У првом случају сваки члан је детерминисан на начин на који би био детерминисан и ван координативне конструкције; зато је таква детерминација потпуно експлицитна, али некономична. У другом случају искоришћена је чињеница да се ради о координираним детерминативима (одређеницама) односно о паралелној детерминацији и редундантни детерминативи су елиминисани, те је конфигурација мање експлицитна, али економичнија. Стога је разумљиво што овај други начин представља уобичајени облик вишечланске детерминације, док се поновљена детерминација, која се углавном среће у вези са антепозитивним детерминативима, јавља или као стилски немотивисана маргинална варијанта, или као емфатична варијанта, или као варијанта условљена потребом експлицитног изражавања.

За проблем амбивитетета овде су битна два момента: прво, да се уобичајени начин вишечланске детерминације, тј. дистрибутивна употреба детерминатива, у погледу броја детерминатива поклапа са једночланском детерминацијом; и друго, да се понављањем детерминатива, нарочито кад је реч о антепозиционим одредбама, вишечланска детерминација може једнозначно формулисати.

Напомене:

1. У неким случајевима је једнократна или вишекратна употреба детерминатива за вишечланску детерминацију условљена извесном разликом у значењу; нпр. израз *неки човек и жена* може да упућује на то да се ради о супрузима, док у изразу *неки човек и нека жена* такве индикације нема.

2. Квантификатори се увек понављају; нпр. каже се: *четири кандидата, два студента и две студенткиње*, а не: *четири кандидата, два студента и студенткиње*.

3. Ако су чланови координативне синтакме семантички срасли, нпр. *кост и кожа*, или означавају јединствени појам, нпр. *Босна и Херцеговина* (= Република БиХ), онда се детерминатив

не понавља, али су овде за интерпретацију од значаја семантички фактори (в. стр. 16).

4. Уколико се грамички број чланова координативне синтагме не поклапа, онда постоји тенденција да се антепозитивне одредбе понављају, односно постоји мања вероватноћа да ће се једнократно употребљени детерминатив интерпретирати дистрибутивно (уп. *сива кошуља и џемпери* или *сиве кошуље и џемпер* : *сива кошуља и џемпер* или *сиве кошуље и џемпери*)².

Облик конгруентног детерминатива. — Ако се вишечланска детерминација реализује једнократном употребом конгруентне речи, ова може конгруирати или са целом координативном синтагмом, нпр. *џемпер и кошуља упрљани уљем*, или пак само са речју уз коју стоји, нпр. *сива кошуља и џемпер*. У првом случају ради се, дакле, о глобалној вишечланској детерминацији, а у другом о дистрибутивној (протегнутој) вишечланској детерминацији. Овај други начин карактеристичан је за неразвијене конгруентне атрибуте (изузев неких специјалних случајева, нпр. *Драги моји Милоше и Надо!* и сл.), док се глобална конгруенција јавља код придевских атрибута развијених зависним падежом, а сем тога код предикативне и полупредикативне детерминације (придев употребљен као именски део предиката, атрибутско-прилошка одредба или апозитив), а и код релативних заменица.

Што се амбигвитета тиче, хомонимност једночланске и вишечланске детерминације постоји тамо где је употребљена дистрибутивна детерминација, тј. тамо где детерминатив конгруира са речју уз коју стоји као да ова није координирана. Глобална детерминација би, бар на први поглед, требало да искључи појаву амбигвитета, јер је код ње обим детерминације експлициран употребом глобалне конгруенције. Међутим, ако реч уз коју детерминатив стоји захтева исту такву конгруенцију, онда се ту једночланска и глобална детерминација ипак формално подударашу; нпр. *кошуље и џемпери испрљани уљем*. С друге стране, пошто глобална и дистрибутивна детерминација стоје у скоро комплементарној дистрибуцији, овај конфигурациони аспект не пружа много могућности за једнозначну преформулацију двозначних израза.

Распоред детерминатива. — Распоред дистрибутивно употребљеног детерминатива треба да буде прилагођен његовој функцији. При том појам распореда овде треба схватити у ширем смислу: не само као распоред одређеног детерминатива унутар координативне синтагме, него као корелацију избора детермината уз који ће се употребити (и са којим ће евентуално

² И проблем односа родова је овде од значаја.

контруирати) експлицирани детерминатив и положаја који ће детерминатив заузети уз тај детерминат. Ова два момента се, наиме, комбинују тако да детерминатив дође испред или иза координативног низа, тј. да детерминати образују континуирану секвенцу. Другачије речено, антепозитивна одредба стоји испред првог члана, а постпозитивна (или инвертована антепозитивна) иза последњег; нпр. *сива кошуља и џемпер : џемпер и кошуља сиве боје*.

Дакле, дистрибутивна функција се не може приписати било коме детерминативу, него само оном који заузима одређени положај у односу на координативни низ. То у исто време значи и да варирање редоследа детермината и положаја детерминатива може да послужи као један од начина да се једночланска употреба диференцира од вишечланске (дистрибутивне), нпр. *џемпер и сива кошуља* или *кошуља сиве боје и џемпер*.

Напомене:

1. Кад је реч о првом члану координативног низа, тј. оном који прегходи појави координације, горње правило треба мало ублажити јер се ту срећу неки изузеци у вези са постпозитивним одредби. Један такав изузетак, условљен енклитичком природом детерминатива, јесте данас више-мање архаичан адноминални посесивни енклитички датив, нпр. *отац му и мајка* (= његов отац и мајка). А понекад се јављају слични примери и са другим посесивним одредбама. *Радости њене и жалости долазиле су потпуно случајно...* (М. Црњански, Сеобе I).

2. Варирање распореда може бити спојено са променом типа детерминатива, нпр. *сива кошуља и џемпер* → *кошуља сиве боје и џемпер*. У том случају детерминат не мења своје место.

Присуство других детерминатива и предлога. — За идентификовање обима функције неког детерминатива, нарочито кад се ради о антепозитивним одредбама, релевантно је и присуство (коокуренција) других детерминатива, а и предлога. Наиме, дистрибуција значења антепозитивног детерминатива могућа је само онда ако између њега и детермината на који треба да се протегне његово значење не стоји детерминатив истог или ширег ранга или пак неки предлог. Дакле, док се придев *сив* у примеру *сива кошуља и џемпер* може схватити као дистрибутивно употребљен, то није могуће у примерима: *сива кошуља и плав џемпер* (детерминатив истог ранга), *(Маркова) сива кошуља и Николин џемпер, (моја) сива кошуља и његов џемпер, (ова) сива кошуља и онај џемпер* (детерминативи ширег ранга), *на сивој кошуљи и по џемперу* (предлог). Ако овде треба реализовати вишечланску детерминацију, она се може извршити само понав-

љањем детерминатива, нпр. *сива кошуља и сиви и плави џемпер*, *Маркова сива кошуља и Николин сиви џемпер*, на сивој кошуљи и по сивом џемперу. При том, у случају постојања детерминатива истог ранга поновљени детерминатив се мора с њим координирати (уп. *сиви и плави џемпер*), а ако се оба детерминатива тичу истог аспекта детермината (нпр. боје), онда је приписивање значења поновљеног детерминатива на одговарајући начин сужено. Наравно, ако је значење таквих детерминатива инкопатибилно, онда до понављања неће доћи, односно таква комбинација би звучала необично (уп. *чиста кошуља и чисти и прљави џемпер*).

Кооуренција различитих детерминатива односно детерминатива и предлога двоструко је релевантна за проблем амбигвитета. С једне стране, она може да делује као неутрализатор двозначности тиме што искључује евентуалну дистрибутивну интерпретацију неког детерминатива. С друге стране, могућност да се дистрибутивно употребљени шири детерминатив или предлог понови и тиме опраничи обим потенцијалне примене ужег детерминатива представља један од начина за једнозначну преформулацију датог израза; уп. *Маркова сива кошуља и џемпер* : *Маркова сива кошуља и Марков џемпер*; *са сивом кошуљом и џемпером* : *са сивом кошуљом и са џемпером*.

Напомене:

1. Постојање односно понављање ужег детерминатива не омета дистрибутивну интерпретацију ширег, а ни детерминатив не омета протезање предлошког значења.

2. Предлози *међу* и *између* се не понављају.

3. Пошто се у неким случајевима због семантичких разлога намеће протезање детерминације (в. стр. 15), поједини детерминативи се могу тумачити дистрибутивно и поред понављања предлога, нпр. *на Марковој кошуљи и на џемперу*.

Везници, паузе, зарези. — Што се обично, међучланског везника и тиче, његова употреба или одсуство (асиндет) нису од значаја за дистрибутивно значење детерминатива. Међутим, употреба, или тачније речено положај, антецедентног и (у оквиру експресивног полисиндета) може у извесним реченицама послужити као индикатор обима функције антепозитивног детерминатива. Један такав случај илуструје следећа реченица (у којој се, истина, детерминатив приближава атрибутско-прилошкој одредби): *Ово себи у задатак нису ставиле ни земље које имају далеко развијенију и привреду и школство* (НИН, 8. IV 1979, стр. 38). У тој реченици се ради о дистрибутивној детерминаци-

ји, док би употреба антецедентног везника испред целог израза (... и далеко развијенију привреду и школство) указивала на једночланску детерминацију. Разлог ове појаве је то што се при вишечланској детерминацији паралелизам чланова координативне синтагме истиче било употребом антецедентног везника иза једнократно употребљеног антепозитивног детерминатива (дистрибутивна детерминација) или употребом антецедентног везника испред целог израза али уз понављање детерминатива (... и далеко развијенију привреду и далеко развијеније школство), док такав положај антецедентног и без понављања детерминатива индицира да се овај приписује само првом члану. Међутим, оваква употреба експресивног полисиндета је ретка, а и представља експресивну модификацију реченице, тако да нема већег значаја за једнозначну преформулацију.

Паузе (и с њима корелативно кретање интонације) могу послужити за идентификовање обима детерминације, нпр. *сива кошуља — и џемпер и кошуља — и џемпер сиве боје* (једночланска детерминација) : *кошуља и џемпер — сиве боје* (дистрибутивна детерминација). Међутим, да би оваква демаркација заиста била ефикасна, потребан је врло изразит изговор дате координативне синтагме, обично подстакнут свесном тежњом да се уклони могући неспоразум. Међутим, пошто говорник углавном није свестан могуће појаве паразитског значења, изговор најчешће није довољно изразит за аутоматско и поуздано идентификовање обима детерминације. Сем тога, неке сегментације не звуче природно, нпр. *сива — кошуља и џемпер*.

Зарез између чланова координативне синтагме а испред везника и (*сива кошуља, и џемпер и кошуља, и џемпер сиве боје*) могао би да укаже на одсуство дистрибутивног значења и да тако неутралише амбивитет. Међутим, таква употреба зареза није уобичајена. Што се пак тиче употребе удвојеног зареза (*сива кошуља, и џемпер, ... и кошуља, и џемпер сиве боје, ...*), и она овде указује на једночланску детерминацију, али је ретка, а члан између зареза добија карактер придодатог дела.

Напомена. — Црта којом се обележава експресивна пауза тешко да може бити поуздан индикатор обима детерминације, јер се из писаног текста не може видети тачно кретање интонације, која је, уз паузу, важна компонента овог начина истицања; ул. *Замисли, купио је сиву кошуљу — и џемпер!* (или ... и — *џемпер!*), *Замисли, купио је кошуљу — и џемпер сиве боје!* (или ... и — *џемпер сиве боје!*), *Замисли, купио је кошуљу и џемпер — сиве боје!*

Секундарни конфигурациони фактори

Досад је било говора о аспектима конфигурације координативне синтагме који су се тицали појаве хомонимности једночланске и вишечланске детерминације, могућности примене дистрибутивне детерминације и потенцијалног ефекта структурних сигнала који се јављају у координативним конструкцијама. Но поред тога у оквиру конфигурације датог израза могу постојати и неке компоненте које су релевантне за проблем амбигвитета зато што могу да посредно укажу на обим детерминације и тиме отклоне амбигвитет, дакле, да функционишу као неутрализатори амбигвитета. Такве компоненте су: начин реализовања кореференције неких дела детерминатива и чланова координативног низа, прамтички број падежног детерминатива и корелација међу детерминативима.

Кореференција детерминатива и координативног низа. — Овај фактор могу да илуструју следећи примери:

- (1) Марко и Никола са оцем
- (2) Марко и Никола са својим оцем
- (3) Марко и Никола са њиховим оцем
- (4) Марко и Никола са Марковим оцем
- (5) Марко и Никола са његовим оцем
- (6) Марко и Никола са Николиним оцем

У свим овим изразима постоји проблем обима детерминације (да ли су и Марко и Никола у друштву са оцем или само Никола), а у прва два израза нејасно је и да ли се ради о њиховом заједничком оцу или је то само Николин отац, јер Марко и Никола не морају бити браћа. У изразитом говору и овде би паузе могле да укажу на то да ли се детерминатив везује за оба члана координативног низа или само за онај уз који стоји. Но, ако говор није изразит или је у питању писани текст, прва четири израза би била двозначна, а прва два и вишезначна, с тим што би нека значења могла бити више или мање вероватна. Последња два израза су, међутим, једнозначна: у оба случаја реч је о Николином оцу, само што пети израз упућује на то да је с њим само Никола, а шести — и Марко и Никола. Наиме, и заменица *његов* и придев *Николин* показују да је дата особа Николин, и само Николин, отац. Што се начина исказивања кореференције тиче, формулација са заменицом *његов* (пети пример) могла би бити употребљена и да именица уз коју стоји детерминатив није координирана. Пошто је, међутим, дата именица члан координативне синтагме, формулација указује на једночланоку детерминацију. Насупрот томе, посесивни придев (шести пример) може да се употреби само ако је именица члан

координативне синтагме, односно ако се детерминатив приписује и првом члану синтагме.

Грамматички број надежног детерминатива. — У изразима као што су они наведени у претходном одељку може бити релевантан и граматички број именице која је употребљена као детерминатив, и то ако је дистрибуција појма односно појмова означених том именицом и појмова означених члановима координативне синтагме фиксирана. Код израза *Марко и Никола са (својим) оцем* то није случај јер исти човек може бити отац једног или више синова. Међутим, у изразу *Марко и Никола са (својом) супругом* јасно је, бар у земљи где влада моногамија, да се ради о жени лица означеног именицом уз коју стоји детерминатив, дакле, да је детерминација једночланска. Што се тиче израза *Марко и Никола са (својим) очевима* или *Марко и Никола са (својим) супругама*, ту се ради о дистрибутивном, и то појединачно дистрибутивном односу лица означених детерминативом и лица означених члановима координативне синтагме. Но сама детерминација није дистрибутивног типа, на шта указује чињеница да се дати изрази не могу преформулисати у *Марко са (својим) очевима* и *Никола са (својим) очевима*, односно *Марко са (својим) супругама* и *Никола са (својим) супругама*. Ту је, у ствари, у питању глобална детерминација, која је синонимна са изразима *Марко са (својим) оцем* и *Никола са (својим) оцем*, односно *Марко са (својом) супругом* и *Никола са (својом) супругом*. А ако дистрибутивни однос датих особа није везан, онда не само да се не уклања питање обима детерминације, него се амбивитет чак повећава; уп. *Марко и Никола са сестрама*.

Корелација међу детерминативима. — При интерпретацији израза типа *онај лењир и књига на полици* амбивитет обима детерминације показне заменице вероватно би био отклоњен захваљујући претходном контексту, ако је заменица употребљена анафорски, или ситуацији, ако је употребљена демонстративно. Но ако би уместо надежног детерминатива стајала односна реченица, контекст и ситуација не би били неопходни. Наиме, у изразу *онај лењир и књига који леже на полици* показна заменица и односна реченица тичу се оба члана координативне синтагме, с тим што заменица функционише као корелатив односне реченице, док се у изразу *онај лењир и књига која лежи на полици* сваки детерминатив односи само на члан уз који стоји, а показна заменица има или анафорску (а не катафорску) или демонстративну функцију. Ова диференција постигнута је, с једне стране, захваљујући конгруенцији релативне заменице, која експлицира обим употребе релативне реченице, а с друге

стране, захваљујући томе што разлици у функцији релативне реченице одговара разлика у функцији показне заменице.

Напомена. — Кад постоји корелација али детерминатив на који се упућује није конгруентан, положај, а и понављање корелатива може да идентификује обим детерминације; уш. *двозначно брз и окретан као мачка са једнозначним тако брз и окретан као мачка или тако брз и тако окретан као мачка* (вишечланска детерминација) и *брз и тако окретан као мачка* (једночланска детерминација).

Семантички фактори

Одсуство директних или индиректних формалних обележја обима детерминације још не значи да ће дати израз изазвати недоумицу или довести до неспоразума. Наиме, семантички односи међу лексичким јединицама у оквиру датог израза и семантички моменти унутар реченице као целине врло често обезбеђују једнозначност, односно неутралишу потенцијални амбивитет. Ово потиче од тога што се у одређеним случајевима услед деловања оваквих фактора детерминатив може везати само за члан координативне конструкције уз који стоји, док у неким другим његово значење мора да се припише свим члановима. А поред ових фактора, који су прави неутрализатори амбивитета, постоје и такви који не уклањају двозначност, него само фаворизују једну од алтернативних интерпретација.

Фактори који упућују на једночланску детерминацију

Семантичка инкопатибилност детерминатива и потенцијалног детермината. — Ако је значење детерминатива инкопатибилно са значењем члана координативне синтагме коме би, по конфигурационим карактеристикама, то значење могло бити приписано, онда је интерпретација у смислу дистрибутивне детерминације искључена, те остаје само једно значење — једночланска детерминација. На пример, у изразу *кожна фотеља и орман*, придев *кожни* се не би употребио уз именицу *орман* ни ван координативне синтагме (**кожни орман*), јер појам означен именицом нема својство који би се могло конкретизовати значењем наведеног придева. Самим тим отпада могућност имплицитне детерминације протезањем значења придева *кожни* употребљеног уз именицу *фотеља*.

Блокирање детерминатива због фразеолошке употребе. — Један много ређи, али интересантан случај илуструју примери:

слепи миш и сова, бели лук и млеко, стари сват и девер. Синтагме *слепи сова, бело млеко* и *стари девер* сасвим су могуће, па ипак у датим изразима значење придева *слепи, бели* и *стари* свакако се приписују само именици уз коју стоје. Разлог томе је што се овде ради о фразеолошким односно термилошким изразима, у којима су наведени придеви употребљени у специјалној функцији, која не одговара евентуалној употреби уз други члан синтагме, тј. обичној употреби тих придева. Чак и у случајевима где постоје одређена блискост значења, нпр. *северни пол* и *Америка* или *дивља мачка* и *патка*, првенство би имала једночланска интерпретација, док би се као формулација вишечланске детерминације очекивала конфигурација са поновљеним детерминативом: *северни пол* и *Северна Америка, дивља мачка* и *дивља патка*.

Информативна неприхватљивост дистрибутивне детерминације. — Детерминатив може у принципу бити семантички компатибилан са потенцијалним детерминатом а да се његово значење ипак приписује само детерминату који је директно одређен тим детерминативом, јер би се приписивање дате особине другом члану координативне синтагме косило са нашим уобичајеним представама о свету око нас. На пример, у реченици: *Дошло је до сукоба између студената и полицајаца у униформама* било би неуобичајено да се детерминатив *у униформама* протегне и на реч *студенти* ако нормално студенти не носе униформе. А ако би студенти у датој прилици због неког разлога заиста били униформисани, свакако би била употребљена нека формулација којом би та чињеница била истакнута, нпр. *Дошло је до сукоба између полицајаца у униформама и студената, који су такође носили униформе*.

Редундантност протезања значења детерминатива. — Ако би наведена реченица гласила: *Дошло је до сукоба између студената и полицајаца у цивили, детерминатив у цивили* везао би се само за именицу уз коју стоји (*полицајци*), али из другог разлога. Наиме, док је у вези с појмом *полицајац* ова одредба информативно релевантна, јер су полицајци већином униформисани, таква информација у вези са студентима била би редундантна (сувишна).

Семантички фактори који упућују на дистрибутивну детерминацију или је фаворизују

Допунска функција детерминатива. — Ако је без имплицитног значења детерминатива значење потенцијалног детермината непотпуно, другим речима, ако он не може да се употреби сам, онда се

такође намеће само једна интерпретација, али овога пута у смислу дистрибутивне детерминације. Такав је случај у изразима: *отварање и затварање врата, ископавање и превозење руде, гајење и прерада памука, или пак почетак и крај књиге*. Ради се, дакле, поглавито о падежним детерминативима, и то рекцијским.

Детерминатив као обавезни идентификатор. — У примеру: *Дошли су Марков брат и сестра* свакако је реч о Марковој сестри (дакле детерминација је дистрибутивна), јер иначе тај појам не би био довољно идентификован. По томе се овакви случајеви разликују од случајева типа: *Дошли су ми у госте Марков брат и сестра, где се сестра може схватити и као моја сестра, и то захваљујући дативу ми*. Ту је, значи, могућа и једночланска детерминација, тј. везивање придева *Марков* само за именицу *брат*.

До обавезног подразумевања детерминатива долази и тамо где је он неопходан за контрастивну идентификацију; уп., нпр., израз *голман и бекови гостујућег тима*: ту се свакако ради о голману који игра за гостујући тим, јер би се иначе морало истаћи да се ради о голману домаћег тима.

Недовољна информативна мотивисаност употребе самог члана координативне синтагме. — Ову појаву може да илуструје реченица: *И од доброг оца и мајке рађају се лоша деца*. Ту би без имплицирања значења придева *добар* уз именицу *мајка* употреба ове именице била информативно немотивисана. Наиме, таква информација би била редувантна, пошто мајка рађа и добру и лошу децу. Овде је, дакле, тежиште на томе да се ради о доброј мајци, а не било каквој.

Напомена. — Овде је занимљиво и то да би понављање придева унеколико изменило смисао реченице, јер док се при наведеној формулацији отац и мајка схватају као пар (= и ако су оба родитеља добра, деца могу бити лоша), у случају понављања придева пре би се схватило да се предикат приписује сваком члану координативне синтагме посебно (= било да је отац добар било да је мајка добра, деца могу бити лоша).

Имплицирање детерминације из фразеолошких разлога. — Ако би неко изјавио да је видео на небу *летеће тањире и цигаре*, онда би то свакако значило да је он видео округле и дугуљасте летилице, а не летилице округлог облика и цигаре за пушење. Дакле, придев се мора схватити дистрибутивно јер би без њега именица имала своје обично значење, различито од фразеолошког значења које добија у споју с придевом, а обично значење ове именице у датој ситуацији не би било прихватљиво.

Кохезија детерминатива. — На крају треба споменути и два честа фактора који, за разлику од претходних, не уклањају дво-

значност јер не намећу обавезно дистрибутивну детерминацију, али који су значајни зато што могу да у знатној мери фаворизују такву интерпретацију. Ту пре свега спада семантичка кохезија међу члановима координативне синтагме, који чине једну функционалну целину, или су паралелни, корелативни, сродни и сл.; нпр. *отац и мајка, људи и жене, ученици и ученице, романи и приповетке, флора и фауна, улажење и излажење*. Ако се ради о таквим изразима, онда постоји изразита тенденција да се садржај детерминатива схвати као паралелно приписан свим члановима координативне синтагме.

Напомена. — Кад су чланови координативне синтагме срасли у један израз, нпр. *кост и кожа*, или означавају јединствен појам, нпр. *Босна и Херцеговина* (= СР БиХ), онда се детерминативи приписују целој координативној синтагми, нпр. *сама кост и кожа, суседна Босна и Херцеговина*.

Афинитет детерминатива и потенцијалног детермината. — Уколико је особина означена детерминативом вероватнија, обичнија, типичнија, чешћа и сл. код појма означеног потенцијалним детерминатом, утолико је већа вероватноћа да ће детерминатив бити интерпретиран дистрибутивно, и обрнуто. Уп., нпр., израз *кожна ташна и рукавице*, где је дистрибутивна интерпретација не само прихватљива него и врло вероватна, и израз *кожна ташна и панталоне*, где је једночланска детерминација много уверљивија.

В а н р е ч е н и ч н а и н ф о р м а ц и ј а

Знање у вези са предметом разговора које говорник поседује још од раније или га је стекао на основу претходног тока комуникације (контекста), као и информације које му пружа говорна ситуација представљају значајне факторе за тачно разумевање реченице. Сем тога, наставак комуникације може у одређеним случајевима да накнадно отклони недоумицу или послужи као корекција нетачне интерпретације.

Постојећа информација

Познавање фактичког стања. — Ако говорник зна појаве о којима је реч, он аутоматски приписује датом изразу тачно значење, односно за њега интерпретација не представља проблем ни кад је израз потенцијално двозначан. На пример, неко ко је присуствовао куповини и видео боју џемпера знаће на основу тога да ли се питање: *Како ти се допада Маркова сива кошуља и џемпер?* тиче сивог џемпера или не. А то још више важи за

реченицу која се односи на конкретну ситуацију, нпр. *Да ли да купим ону сиву кошуљу и џемпер?* јер саговорник види да ли је џемпер сив или не.

Потенцијално контрастивне одредбе. — Реченица: *Дошли су Марков млађи брат и сестра* сама по себи је двозначна. Међутим, за говорника који већ зна, одраније или из контекста свеједно, да ли Марко има само једну сестру или пак има и млађу и старију сестру, неће бити проблем да у првом случају схвати детерминацију као једночланску (= сестра и млађи брат), а у другом као дистрибутивну (= млађи брат и млађа сестра). Дакле, ако се ради о потенцијално контрастивним (диференцијалним) одредбама, битно је знање о томе да ли контрастирању има места или не.

Упућивање и реаговање на контекст и ситуацију. — За интерпретацију значења анафорских и демонстративних детерминатива контекст и ситуација представљају, наравно, битне факторе, и то факторе који обично неутралишу потенцијалну двозначност. Ево неколико примера. Ако саговорник зна да ли се у претходном контексту спомиње само кошуља или се пак спомињу заједно и кошуља и џемпер, он ће без тешкоћа интерпретирати израз *таква кошуља и џемпер* (у првом случају као једночланску, а у другом као дистрибутивну детерминацију). Ни интерпретација изрaza *други људи и жене* или *остали људи и жене* неће бити иста у контексту где се спомињу само мушкарци (једночланска детерминација) или и мушкарци и жене (дистрибутивна детерминација). А нешто слично вреди и за израз *онај лењир и књига на полици*, где ће показивање руком само на лењир, који се не налази на полици, или пак и на лењир и на књигу, који леже на полици, обезбедити тачну интерпретацију.

Поред упућивања у ужем смислу среће се и алудирање на претходни контекст или ситуацију. И то је један од релевантних момената. На пример, ако је већ споменуто да је неко купио плаву кошуљу и плав џемпер, онда реченица *Ја више волим сиву кошуљу и џемпер* неће изазвати недоумицу о томе да ли се ради о сивом џемперу, јер се овде, због контраста са претходном ситуацијом, намеће дистрибутивна интерпретација.

Накнадна информација

Накнадно једнозначно обавештење. — Наставак комуникације овде најбоље може да помогне ако се критични (сумњиви) део информације изнесе накнадно у недвосмисленом облику, пре свега директним приписивањем датог или алтернативног детерминатива појму који је био означен потенцијалним детермина-

том. На пример: *Марко је купио сиву кошуљу и џемпер. Мени се тај сиви џемпер веома допада. : Мени се тај плави џемпер веома допада.*

Накнадно контрастирање. — Чарлс Хокет је навео два интересантна примера који могу да илуструју значај накнадног контрастирања. Они у преводу гласе: *Стари мушкарци и жене су остали код куће, док су млади мушкарци отишли у рат. — Стари људи и жене су остали код куће, док је млади свет отишао на игранку.*³ Чињеница да се у првом примеру накнадни контраст стари : млади тиче само мушкараца јасно указује да се и придев стари тиче само мушкараца, а не и жена. Насупрот томе, у другом примеру контрастирање са оба члана синтагме намеће дистрибутивну интерпретацију.

Накнадно упућивање на дати израз. — Ово нису фактори који увек отклањају двозначност. На пример, ако се на реченицу *Марко је купио сиву кошуљу и џемпер* реагује са *И ја желим такав џемпер*, двозначност остаје јер се не може тачно одредити да ли се заменицом такав упућује на боју или на неку другу карактеристику џемпера. Па ипак, ни ови фактори нису без значаја. Ево два-три примера. Ако се каже: *То су били стари људи и жене и, такви, они нису могли много да помогну*, чињеница да се упућује на целу координативну синтагму и да уз реч жене нема другог детерминатива индицира да су оба члана одређена придевом стари. Уп. и пример: *Марко је купио сиву кошуљу и џемпер. — И ја бих желео такав сиви џемпер* какав сам видео код Марка (идентификација или потврда дистрибутивног значења детерминатива у координативној синтагми) : *И ја бих желео такав плави џемпер* какав сам видео код Марка (искључивање дистрибутивне детерминације). Или: *Марко је купио сиву кошуљу и џемпер и добро је урадио јер су сиви џемпери практични* (идентификовање дистрибутивне детерминације).

З а к љ у ч а к

Наведени тип амбигвитета условљен је чињеницом да се у координативним конструкцијама идентични делови обично изричу само уз један члан конструкције, док се код осталих делова подразумевају, чиме се ствара могућност за формално подударање са конструкцијама у којима оваквог дистрибутивног

³ *The old men and women stayed at home while the young men went to war. — The old men and women stayed at home while the young folks went dancing.* Charles F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New York, 1967, 153.

имплицирања нема, тј. за појаву хомонимије и у вези с њом за појаву конкурентних интерпретација значења дате конфигурације. А корелативно с овим, са аспекта детерминације ради се о томе да у вези са координативним конструкцијама детерминативи и без посебних формалних обележја могу — али не морају — имати другачији обим функције од онога који имају кад су употребљени ван таквих конструкција, због чега се може поставити проблем тачног интерпретирања односа детерминације и координације.

У суштини, овај проблем се своди на однос економичности и ефикасности комуникације. Наиме, имплицирање истоветних делова координативне конструкције овакако је врло економично, јер уклања редундантне делове формалне конфигурације, али понекад може да представља сметњу за успешну комуникацију. Ипак, пошто се хомонимност јавља тек при комбинацији неколико формалних момената и пошто обично постоје додатни формални и семантички фактори који уплћују на исправну интерпретацију, до стварних неспоразума ретко долази.

Фактори релевантни за овај тип амбигвитета истовремено су и бројни и разноврсни. Према својој природи они се могу разврстати на *конфигурационе (основне и секундарне), семантичке и контекстуално-ситуационе (одн. факторе ванреченичне информације)*. Што се пак тиче ефекта ових фактора на амбигвитет, могу се разликовати *фактори стимулатори амбигвитета и фактори неутрализатори амбигвитета*.

У факторе стимулаторе амбигвитета спадају оне компоненте конфигурације које доводе до хомонимности једночланске и вишечланске детерминације (број и, код придевоких одредби, конгруенција детерминатива) и које карактеришу конфигурацију у којој се значење формално једночлански употребљеног детерминатива може имплицирати и уз друге чланове координативне синтагме (главни такав фактор је линеарна реализација оваквих израза). Оно што је важно истаћи јесте да аспекти конфигурације којих се тичу ови фактори могу евентуално имати и другачије конфигурационе реализације, и то такве које уклањају амбигвитет, дакле спадају у неутрализаторе амбигвитета. Важност ове чињенице лежи у томе што се компоненте конфигурације које стимулишу амбигвитет могу замењивати алтернативним компонентама које не дозвољавају појаву амбигвитета (нпр. једнократна употреба детерминатива вишекратног или једна линеарна реализација другом), чиме се постижу једнозначне формулације.

Фактори неутрализатори амбигвитета, поред појединих конфигурационих компоненти, нарочито секундарних, обухватају семантичке и контекстуално-ситуационе факторе. Ови фактори

су посебно значајни јер баш захваљујући њиховом дејству, појединачном или комбинованом, до недоумица или неспоразума ретко долази и у случајевима када формалне карактеристике датог израза намећу појаву амбивитета.

Што се тиче алтернативних формулација којима се жељено значење може недвосмислено исказати, оне су, као што је већ истакнуто, засноване пре свега на замени једних вредности одређених аспеката конфигурације (нарочито броја детерминаната и линеарне реализације датог израза) другим вредностима — оним које искључују амбивитет. Овакве замене нису једини могући начин једнозначне реализације датог израза нити увек представљају стилски најбољу преформулацију, али су ипак најважније јер су константно системски повезане са карактеристикама оригиналне, вишезначне реализације, а уз то не зависе од лексичког садржаја датог израза.

Љубомир Поповић

ДВА „НЕПРАВИЛНА“ ГЛАГОЛА VIII (БЕЛИЋЕВЕ) ВРСТЕ

Као што је познато из граматике, глаголи *сјаџи* и *ћуџаџи* имају у промени облике по VIII Б е л и ћ е в о ј врсти, тј. као глаголи са односом основа *-а-* : *-и-* и са општим глаголским делом који се завршава задњонепчаним сугласницима *ч*, *ж*, (нпр. *џрч-а-џи* : *џрч-и-м*, *бе-ж-а-џи* : *беж-и-м*), сугласничким групама *шиј*, *жд* (нпр. *џшиј-а-џи* : *џшиј-и-м*, *звжд-а-џи* : *звжд-и-м*) и палаталним сонантом *ј* (нпр. *зуж-а-џи* : *зуж-и-м*). Наставак за основу инфинитива (*а*) код ових глагола постао је од прасловенског гласа *ǣ* (ј а т), који води порекло од индоевропског вокала *ē*. Тако је, на пример, *бежјаџи* постало од **bēgēti* > **bēžēti* > **bēžati* > *бежјаџи* / *бјежјаџи*, а *џшијаџи* — од **piskēti*.¹ Глаголи *сјаџи* : *сјим* и *ћуџаџи* : *ћуџим* имају, дакле, исте наставке за инфинитивну и презентску основу (*-а-*, *-и-*), али у општем делу немају наведене гласове ни гласовне групе, нити је њихово *а* у инфинитиву пореклом од старог гласа *ǣ*. И по томе се они издвајају од свих других глагола ове врсте.

М а р е т и ћ не ставља глагол *сјаџи* ни у једну класификациону врсту, већ га узима с глаголима који су „неправилни“ — „јер му се презент, императив и садашњи герундиј творе по III или IV врсти... , а остали облици по 1. разреду V врсте“, тј. као *вјдјим* или *ндјим* и као *чуваџи*. А што се тиче другог глагола, он на истом месту вели да кад *ћуџјеџи*, *ћуџјим*, који „иде сасвим правилно по III врсти“, тј. као *вјдјеџи*, *вјдјим*, значи „мучати“, инфинитив може гласити и *ћуџјаџи*, и тада се слаже с глаголом *сјдји*, *сјјим*.² — Код А. Б е л и ћ а, у његовим универзитетским предавањима, *сјаџи* је глагол VIII врсте, али са „неправилним облицима“ јер „има однос *а—и* иначе необичан: пред *а* није стари умекшан сугласник“.³ Међутим, у његовом гимназијском уџбенику то није неправилан глагол исте врсте: ту стоји да *сјаџи* „има правилне облике“. Јасно је да је сада узето у обзир правилно

¹ Р. Бошков ић, *Основи ујоредне граматичке словенских језика*, Београд, 1968, 82, 83. — А. Б е л и ћ, *Речи са конјугацијом* (скрипта), Београд, 1969, 47.

² Т. М а р е т и ћ, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, III izd., Zagreb, 1963. 292.

³ Наведена скрипта, 28—29.

грађење глаголских облика, као и однос наставака инфинитивне и презентске основе (-а- : -и-), а не и претходни сугласник у општем делу (*и*). За глагол *ћуџаџи* Белић у загради наводи и лик *ћуџеџи*, и вели само да „има у презенту *ћуџџм*“.⁴ — Стевановић, у великом универзитетском уџбенику, глагол *сиџм* — *сиџи*, који спада у његову VII врсту промене, убраја у глаголе са облицима „неправилног грађења“, и каже да се „врло ретко употребљава поред правилног глагола *сиџаџи*“. Глагол *ћуџаџи* уопште не помиње.⁵

Те ће глаголске речи бити предмет овога рада.

Глагол *сиџаџи*

То је стара реч. У грађи за израду историјског речника Југославенске академије налази се од XIII века. За њена значења наведен је велики број примера. И на основу тога може се закључити да је то била обична и врло употребљива реч у нашем старом језику западних крајева. Међутим, од XVI века употребљава се и глагол *сиџаџи*. Као што се види, тај глагол је постао наставком -ва-, којим се граде итеративни глаголи углавном од глагола перфективног вида (на пример: *даџи* : *даваџи*, *обећаџи* : *сбећаваџи*, *познаџи* : *познаваџи*, *прочитџаџи* : *прочитџаваџи* и др.). Од имперфективних глагола, поред *сиџаџи* : *сиџаваџи*, могу навести из Вуковог речника и *иљџи*, *иљџем* („виде пливати“) и *иђџи*, *иђм* („или појем?“) („виде ијеваџи“)⁶, који су нађени у народним песмама („Бијела свила по мору *иљила*“, „Петли *ијеше*, клепапа *удрише*“). Али су ови глаголи, изведени од глагола имперфективног вида, изгубили сасвим итеративно значење и употребљавају се као основни трајни, тј. значе јединствену радњу која неограничено траје, и није уопште битно њено вршење у разним правцима, односно у одређеним временским размацима. За глагол *сиџаваџи* у речнику ЈАЗУ пише да се његово итеративно значење „затрло“, „те *сиџаваџи* значи што и *сиџаџи*“.

На истом месту су наведене речи В. Мажуранића из *Приноса за хрватски љавно-павјесни рјечник*), према којима на истоку „превладава лик новији *сиџаваџи*“, а на северу „*сиџаџи*, *сиџм* опћено говоре“. У речнику Гл. Елезовића видимо да је у косовско-метохијском „дијалекту“ *сиџи*, *сиџм* обична реч „преко Лаба на истоку, ређа на западу“ (за то су примери: — Па би *сиђла* на двор; — *Сиђ*, пиле, *сиђи* и др.).⁷ Та се реч затим може чути и у говору крушевачког краја, али само у облицима радног глаголског придева (на пример: — Нођас сам *сиђла* дђоро; — дёте није цёо дан *сиђло*; — Нођаске смо *сиђли* до

⁴ Грамаџика српскохрватској језика за иређи разред, Београд, 1933, 89.

⁵ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик* I, Београд, 1964, 358.

⁶ У речнику ЈАЗУ је *иђџи*, *иђјем*.

⁷ *Речник косовско-метохијској дијалекта* св. II, Београд, 1935.

неко дђбо и сл. Облици глагола *сиаѡи* забележени су и у говору Галипољских Срба, у Пехчеву (источна Македонија), у примерима: — јђлет ми се *сиј*; — *си* ми се; — *сиј*м, *сиј*ш, *сиј*мо, *сиј*ју и др.⁸ — Има, сигурно, и других говорних средина у којима се ова реч, више или мање, још употребљава. Али о томе само толико.

Јер овде треба показати колико је она, бар приближно, заступљена код писаца нашег савременог књижевног језика. Ради тога сам прегледао речничке грађе Матице српске и Института за српскохрватски језик. Одатле ћу прво навести примере који се налазе у прозним делима, а затим оне који су употребљени у поезији. И у првој групи су ови:

Нећу да причам . . . како се вечерало, *сиало*, о чем се говорило (М. Миљанов, Дјела, 1947, 131); — И ја и Јања постадосмо једно другоме тако, као да смо били на једном срцу *сиаѡи* (Саво П. Вулетих, Наши људи, Цетиње, 1910, 29); — . . . који би, зацело, био боље урадио да је отишао *сиаѡи* . . . (М. Цар, Наше приморје, СКЗ, 98); — Прије се *сиало* с уха на ухо (Иван Стојановић, Дубровачка књижевност, Дубровник, 1900, 310); — Кате. Хвала вам на питању, *Сиала* сам с уха на ухо јутрос до 8 ура (Л.З., Стрампутицама на пут; Срђ год. III, 1904, 875); — Није ли вам он на тараѡи јасно казао да . . . Дубровник . . . „иде *сиаѡи*?“ (И. Војновић, Акорди, 1917, 63); — Пошђ, па се вратио, а знаш ђе сад *си*? (И. Војновић, Еквиноѡија, СКЗ, 15); — Идеш, *сиаѡи*, чекај! (И. Ђипико, Са острва, СКЗ, 222); — Ајде *сиаѡи*, боље ти је . . . (И. Ђипико, За кружом, Нови Сад, 1904, 199); — Ево три дана не *сиј*м . . . (М. Лисичар, Приповијести, Загреб, 1910, 76); — . . . а кад се *си*, онда ни муслман не море ништа видјети . . . (Ђ. Јакшић, Дела књ. V, 170); — Како мирно, како тврдо, како дубоко *си*! (Л. Костић, Дrame, СКЗ, 230); — иди и реци смени која чува Томаиду нека легне *сиаѡи* (Б. Нушић, Сабрана дела XVIII, 271).

Свега је толико примера. А из овог прегледа види се и то да има више писаца — у чијим су делима употребљени облици глагола *сиаѡи* — који су из југозападних и западних крајева и да сви, осим последњег, припадају ранијем времену. Зато се чини као да те речи уопште и нема код савременијих и данашњих писаца или као да се она код њих може јавити само изузетно. Ја бих рекао да то одговара и стању у говорном књижевном језику: глагол *сиаѡи* се данас тешко или једва где може чути, ако не и никако. А Маретих је у својој *Грамаѡици* написао да се „говори поред обичнијег *сиаваѡи*“ (стр. 292), што свакако није

⁸ П. Пвић, *О ѡвору Галипољских Срба*, Београд, 1957, 33, 235, 292.

најбоље речено, јер *сјавајти* није само „обичније“ од *сјајти*, већ сигурно и много више од тога.

Другу групу чине ови примери:

... Нека не *сје*, св'јема кажи (П. П. Његош, Мање пјесме, СКЗ, 49); — ... нит' би зато барбарим ве звали | што ви мросте док су они *сјали* (И. Мажуранић, Смрт Смаил-аге Ченгића, стихови 357—358); — Шта је оно што ме буди, | у поноћи не да *сјајти*? (Змај Ј. Јовановић, Сабрана дела I, 1933, 38); — Небо горе, звезде горе, | све на земљи *сји* ... (исто, 107); — Ноћу су ми какав непосао дали, | мучио се њиме док су они *сјали* (М. П. Шапчанин, Цел. дела I, 252); — Гуја на кациги *сји* му под китом од перја тробојна (Н. Борић, Косовка девојка; Звезда св. I, 1912, 7); — Сунце *сји* и сја у женском оку красном ... (И. Бошњак, Сунчано млијеко, Задар, 1917, 75); — „Ваља му поћи *сјајти*, ваља му авдес дати ... (Ј. Илић, Песме, СКЗ, 121); — Туј Лељо *сји*, | под ђулом *сји*, *сји*, | санак ми сни (исто, 29); — „Ах, Вилхеме! нисам *сјала* | већ за тобом све плакала (Ј. П. Ненадовић, Цел. дела I, 1912, 54); — „Нећу, нећу мила мати. Код тебе је ружно *сјајти* (исто, 100); — Под старим, гробним плочама | данашње доба *сји* (В. Илић, Дела I, 1922, 37); — Дубоким санком земља *сји* (исто, 89); — *Сји* природа, | мир над њом веје озго са висине (М. Јакшић, Песме, СКЗ, 82); — ... кад ветар хуји | млак, плодносан, кад *сје* славуји (Даница Марковић, Тренуци и расположења, СКЗ, 78); — *Сји* млад с грбовима племићским по стени (Ј. Дучић, Сабрана дела III, 72); — *Сји* небо и земља (Песме, СКЗ, 1968, 16); — Сто година *јресји* и сто нових зачне (исто, 26); — Крв као савест не даје му *сјајти* (Влад. Петковић - Dis, Песме, СКЗ, 112); — Мој завичај неге, где ми одмор *сји* (исто, 91); — Таласи и рибе не могуше *сјајти* (И. Великановић; Речник МС); — Небо и земља *сје* у томе часу (В. Илић Млађи, Б. Поповић, Антологија новије српске лирике, 1936, 214); — Лузи *сје* (В. Назор; Књижевни југ књ. III, 1919, 391); — а свуда месец, мир и роса *сјаће* | по чаролиским поноћним пољима (Рад. Драгутиновић, Азурна земља, 1930, 22); ... шта му под кровом *сји* ил' бди, а шта чека ... (В. Живојиновић (V. Massuka), Стихови, СКЗ, 83); — И ја волим да *сјим* под снежним сметом (Десанка Максимовић, Мирис земље, 1958, 135); — *Сји* земља под дебелим снегом (Ј. Поповић; Наша књижевност II, 1946, 60); — Не налази нигде мира | *сјећ* ни седећ ни лежећи ... (Песма о краљу Налу; превео Т. Маретић, СКГ, 4).

Ови примери, у оволиком броју, најбоље показују колико је глаголска реч *сјаити* присутнија у песничком језику него у прозном изразу.⁹ Одавде се затим види да су њене облике употребили песници који пореклом потичу из разних крајева територије српскохрватског језика, и то од времена када је настао савремени књижевни језик, па све до наших дана. Ти су облици већ одавно постали архаични и баш зато их песници каткад узимају при грађењу стихова, који тиме неоспорно добијају у свежини, а такође и у гласовном сазвучју речи. У извесним тренуцима стваралачког надахнућа песник осети потребу и за таквим речима или облицима речи, које иначе има скривене у језичкој свести. Тако стоји и са глаголом *сјаити*. Још је Вук у речнику написао у загради да се „слабо говори него се чује у пјесмама.“ И за то је навео примере из народне поезије. А не треба нарочито истицати да песници код којих се налазе примери за облике глагола *сјаити* у свом општем лексичком фонду имају на првом месту глаголску реч *сјаваити*, коју иначе као такву стално употребљавају. На пример: — Све што је живо мртвијем сном *сјава* (Ј. Илић); — Ил' си будна или *сјаваш* (Ј. П. Ненадовић); — Тихо, тихо, | моје сунце *сјава* (Ј. Јовановић Змај); — Ноћ дубока влада, и све живо *сјава* (В. Ј. Илић); — Драга ми *сјава*, склопила је очи (М. Јакшић); — А сунце жеже . . . *Сјавају* долине (В. Илић Млађи).

Вук у *Српском рјечнику* глагол *сјаити* упућује на *сјаваити* („vide спавати“). А тим „знаком“ („vide“) упућује се „на обичнији и правилнији облик речи.“ Тако је глагол *сјаити* наведен и у другим нашим познатим речницима, у Броз-Ивековићевом, Ристић-Кангргином, Бакотићевом, Деановић-Јернејевом, као и у речнику Матице српске. За лексикографе је, дакле, у књижевном језику главна реч *сјаваити*. Толико је она потиснула глагол *сјаити* из свакодневне и стандардне употребе.

Интересантно је да је са префиксом за- сложени глагол (перфективног вида) *засјаити*, док је с другим префиксима *сјаваити* (*исјаваити се*, *насјаваити се*, *одсјаваити*, *иосјаваити*, *ипрсјаваити*, *ипрсјавати*, *исјаваити се*). Истина, код Вука, у речнику, има и *насјаити се* cf. надо-спавати („у пјесми мјесто *насјаваити се*“), као и *иосјаити*, поред *иосјаваити*. Али ово су, у сваком случају, незнатне лексичке речи. Нема сумње да и *засјаити*, *засјим*, својом живом употребом, може донекле утицати да се прост глагол *сјаити* још увек, колико-толико, одржава у језичком потенцијалу.

Ову реч имају и други словенски језици, што значи да је она добивена из прасловенског (**srp-ati*).¹⁰ Има је, на првом месту, у старо-

⁹ Ђ. Јакшић и Ј. Костић употребили су облик *сји* (*се*) у слободном, прозном слогу, али су они, као што се зна, по уметничком стварању и по природи свога талента у првом реду били песници.

¹⁰ Корен **srp*, **sr̥ep* је индоевропског порекла (Pj. ЈАЗУ, s.v. с п а т и).

словенском језику. И за разлику од свих других глагола Лескинове 4. врсте — са инфинитивном основом на *-i-* и на *-ě- < -ē-* (на *-a-* иза сугласника *j, č, š, šč* = ст. сл. *ц*): молити, велѣти, слѣшати (<*slyšeti <*slychēti), слѣшѣ, слѣшиши — овај глагол је са основом инфинитива на *-a-*: сѣпати, сѣплѣж, сѣпиши.¹¹ Од данашњих, живих јужнословенских језика, у словеначком језику је: *spáti, -im* (*spi* se mi; *spé*, с п а в а ј у ћ и), у македонском: *сѣше* (*сѣше* мирно; *сѣше* како заклан; ми се *сѣше*; *сѣијѣше*, *сѣшел*, с п а в а о ј е), а у бугарском: *сѣя*, *сѣиши* (Децата *сѣяи*; *сѣи* като заклан; *сѣи* вечен сѣн). — Од источнословенских језика у руском језику је: *сѣаѣѣь*, *сѣлю*, *сѣишиь*; прош. *-ал*, *-алѣ*, *-ѣло*; у украјинском: *сѣиѣи*, *сѣлю*, *сѣиши*. — А од западнословенских, у пољском је: *sprać, śpie, śpisz, śpi*, у чешком: *spáti, spím*.

Дакле, у свим овим језицима, осим у македонском, инфинитивна основа је на *-a-*, а презентска на *-и-*, као што је и у српскохрватском језику. На основу тога се може рећи да су се те основе тако завршавале и у прасловенском. У македонском књижевном језику ова реч спада у глаголе „*e*-групе“, типа *ѣијам*, *ѣиеш* (императив је *ѣиј*, *ѣијмо*, а глаголска *л*-форма: *ѣиел*); тј. у глаголе са основом презента на *-(j)e-*.¹²

И у српскохрватском језику глагол *сѣаѣи* има облике презента и са таквом основом, тј. са основом *сѣије-*. Из старог језика је за то овај пример: — Иѣаше лећи и казаше да *сѣије* (Б. Кашић, XVII век; РЈ. ЈАЗУ). На истом месту је и пример: — Нини, нини, моје мушко дете, да ми *сѣијеш*, ем да ми порастеш (нар. песма из врањског округа, коју је забележио М.Б. Милићевић). А Гл. Елезовић је у свом дијалекатском речнику (s.v. *сѣаѣи*) навео и ове примере: — Легао да *сѣије*; — Неће дете да ми *сѣије* (Приштина); — Бећар *сѣије* (нар. песма). Такве облике презента забележио је и А. Белић у јужноморавском говору. То су: *сѣијем*, *сѣије*, да *сѣијемо*, *сѣију*, *засѣију* (места: Ниш, Лесковац, Врање, Прибој и др.). За ове примере се може рећи да је то једна од морфолошких црта које су миграционом струјом донесене с југа. Само облик *сѣију* забележен је и у запањско-сврљишком говору (Крива Веја) и у тимочко-лужничком (Лесковица). Иначе су, на овом говорном подручју, заступљени облици: *сѣи*, *сѣе* (3. лице множ.), *сѣу*, *ѣосѣе* (Књажевац, Пирот и др.).¹³

За облике од презентске основе *сѣије-* има потврда и у коришћеним речничким грађама. То су ове:

— С њим вино пију, с Гркињом *сѣију*! (И.С. Ястребов, *Обычаи и ѣбси*, 1886, 252); — а она им вели: „*Сѣије!*“ (Б. Нушић, *Сабрана дела XI*, 194; приповетка *Р’з*, из збирке *Рама-*

¹¹ Ст. М. Куљбакин, *Старословенска грамаѣика*, Београд, 1930, 137.

¹² Б. Конески, *Грамаѣика на македонскиот лиѣтературен јазик II*, Скопје, 1954, 154, 157, 168.

¹³ А. Белић, *Дијалекѣи источне и јужне Србије*, 1905, 507, 157.

занске вечери); — „Бојим се, рече, з м и ј е која ми под прагом *сѝије*“ (и с т и; Сабрана дела XIV, 226); — Немам ли ријечи? Да л мртви извори у мени *сѝију*, у дубини, ћуте (Душан Костич, *Говор земље*, 1952, 17).

Као што се види, оба примера за облик *сѝије* нађени код Нушића речи су лица и зато стоје под наводницима; а други се чини као да је изазван обликом генитива *змије*, јер се с њим слаже завршним гласовима. Али је овде битно то да тај облик постоји у говору лица која су га употребила, што је познато писцу који иначе у свом језику редовно има само облике глагола *сѝаваѝи*.

Глагол *сѝаѝи* тако иде и с глаголима *врѝи*, *зрѝи* и *бдеѝи* | *бдјеѝи*, који, поред стандардних облика са основом презента *врѝ-*, *зрѝ-*, *бдѝ-*, имају такође и облике са основом *врѝје-*, *зрѝје-*, *бдѝје-*. А. Пецо чак истиче да у јекавским говорима и код јекавских писаца данас преовлађују облици глагола *врѝи* и *зрѝи* са другом основом (на *-је-*), која је добивена аналогијом према *смјеѝи*, *смјеѝем* и сл. (VI Белићева врста) и да зато нема разлога не признати их и у књижевном језику.¹⁴ — Глагол *сѝаѝи* се разликује од ових глагола наставком за инфинитивну основу (*-а-*: *-ѝ-*). Међутим, сви они имају најпре једносложну презентску основу на *-и-* (*врѝ-*, *зрѝ-*, *бдѝ-*, *сѝи-*), а *бдеѝи* | *бдјеѝи* и *сѝаѝи* су још и семантички опозитуми. Зато мислим да су облици са основом на *-је-* настали према таквим облицима глагола *бдеѝи* | *бдјеѝи*, који су, у савременом књижевном језику, сасвим обични код јекавских писаца, а има их и код других.

Глагол *ћуѝаѝи*

Вук у првом издању речника (1818) наводи глагол *ћућейѝи*, *ћуѝѝим* (ерц.), *schweigen*, *sileo*, на који упућује *ћуѝеѝи*, *ѝим* (рес.) и *ћуѝѝѝи*, *им* (срем.); *ћуѝаѝи* — нема. Одатле излази да те речи онда није ни било у тршићком говору и да Вуку није било познато да она постоји у другим крајевима нашег језика. За данашњи говор Тршића Б. Н и к о л и ћ вели да су баш карактеристични облици: инфинитив *ћуѝаѝи*, презент *ћуѝѝ*, радни придев *ћуѝѝѝ*, императив *ћуѝи*.¹⁵ У другом издању речника има *ћуѝаѝи*, али Вук ту реч упућује на *ћуѝјеѝи*, као на главну и обичнију реч. Тако је и у Броз-Ивековићевом речнику. Треба истаћи да је Ивековић навео s.v. *ћуѝјеѝи* примере са обликом презента (и императива) *ћуѝи* из народних приповедака и пословица. Међутим, *ћуѝи* не мора увек бити облик тог глагола јер и *ћуѝаѝи* има исту презентску основу. За овај глагол Ивековић даје два примера: — Слећи раменима па *ћуѝаѝи* (С т р а ж и л о в о, 1886); — Човјек

¹⁴ Наш језик књ. VIII н.с., 28—35.

¹⁵ *Тршићки говор*, СДЗБ. књ. XVII, 428.

јој се дивљаше и *ћуџаше* (Ђ. Даничић). Код других наших познатих лексикографа није тако. Деановић и Јернеј имају и *ћуџејти* и *ћуџаџи*, а код Ристић-Канрге и у речнику Матице српске *ћуџејти* се упућује на *ћуџаџи*. У Бакотићевом речнику је само овај други глагол.

Ни писци наших правописа не поступају у томе једнако. У *Хрвајском правопису* Ивана Броза (1893) и у Белићевом *Правопису* (1950) има и *ћуџаџи* и *ћуџејти* („осјећати, ћутати“), а у Боранићевом (од V издања, 1930) и у Матицином *Правопису* (1960) *ћуџејти* /*ћуџејти* је само у значењу „осјећати“. Тако је и у сарајевском *Правописном приручнику* (1972).

У речнику ЈАЗУ глагол *ћуџаџи* је наведен с презентом *ћуџаџ* и упућује се на *ћуџејти* у значењу „шутјети“, „мучати“, тасеге. Уз то је написано и ово: „У наше вријеме и у Вукову рјечнику“, што значи да за ту глаголску реч није било ниједне потврде у лексичкој грађи која је употребљена за израду овог великог историјског речника. Као реч „нашега времена“ потврђује се ту примером: — Сад кад умукну и црква они се скаменише. Већ нису говорили ништа, само су *ћуџаџи* и гледали (М. Ђ. Милићевић). Презентски облик *ћуџаџ* није уопште потврђен у целокупном материјалу. М. Ваљавац га је, као лексички обрађивач, тако дао према презенту других глагола на *-аџи* (на пример, према: *љуџаџи*—*љуџаџ*, *иџуџаџи*—*иџуџаџ*, *гџуџаџи*—*гџуџаџ*, *иџиџаџи*—*иџиџаџ* и др.).

За глагол *ћуџејти*, *ћуџаџ* Ваљавац је навео више примера. Први је: — Самога редовник има помњиво слушати и *ћуџиџи* (М. Дивковић), Са истим обликом је и овај: — Господ ће се бити за вас, а ви ћете *ћуџејти* (Ђ. Даничић). Остали су примери, са облицима презента *ћуџи*, *ћуџици*, *ћуџе* и императива *ћуџи*, из језика писаца (М. А. Рељковића, Ј. Рајића, П. П. Његоша, М. Павлиновића) и из народних песама, приповедака и пословица. За Ваљавца су и то облици глагола *ћуџејти* /*ћуџејти*, како их је после и Ивековић одређивао.

У речничкој грађи Института за српскохрватски језик има свега неколико примера за глагол *ћуџејти* /*ћуџејти*. И то су ови:

— Не зна да беседи, а неће *ћуџиџи* (Ј. М у ш к а т и р о в и ћ, Причте, илити по простому пословице . . . , 1807, 85): — да бы се мы со тимъ научили *ћуџиџи* (Г. Захарјевичъ, Два совѣтѣтѣлна слова Плутарха . . . , 1807, 59; — Я ћу терпѣти и *ћуџиџи* (М. В и т к о в и ћ, Жертва на смѣртъ; превод с немачког, 1830, 16); — а умијаше *ћуџејти*, да не питан никад не проговори (Ј. Н о в и ћ Оточанин; Б р ш љ а н, год. II, 1886, 12); — Овдје се Фране заустави и погледа ме са стране. *Ћуџиџо* сам, јер још нисам разумио смисао његове приче (Зв. Ш у б и ћ, Пред спомеником 1947, 83).

У обимном информативном речнику Матице српске s v. *ћуџејти* дат је пример из Даничићевог језика који је напред наведен за речник

ЈАЗУ. Иначе у Матичиној речничкој грађи нема потврда за употребу облика од инфинитивне основе глагола *ћуијјети* /*ћуијети*. А бројни примери за облике од основе презента овде нису узимани у обзир јер глаголске речи *ћуијјети* /*ћуијети* и *ћуијати* имају једнаке облике од те основе. Од којег је глагола употребљени облик, то треба накнадно одређивати. На пример, за презент *ћуијши* у реченици: — Шта ти знаш? Да тако *ћуијши* к'о мула . . . (Гојко Бановић; Наша књижевност, 1946, 517) може се рећи да је од глагола *ћуијати* јер је писац, који је пореклом из Босне, одмах затим употребио глаголску именицу *ћуијање* (од *ћуијјети* је *ћућење*). Али би и тада сигурно био мали број примера за глагол *ћуијјети* /*ћуијети*. Та реч већ одраније није имала ширу употребу, а у савременом језику, код писаца, она, нема сумње, представља реткост. Место ње се на западу употребљава глагол *шуијјети*, који је, у ствари, само гласовна варијанта глагола *ћуијјети*. У речнику ЈАЗУ дат је с најстаријим потврдама из друге половине XVIII века. А у речничким грађама има за то доста примера из језика наших познатих писаца. Да наведем ове:

— Фрањо: Ех да би сви живи *шуијили* (П. Прерадовић); — Ми опет *шућасмо* (А. Шеноа); — *Шуијиши*, као да те жива неима (Ј. Јурковић); — . . . дајте му поштену реч, да ћете *шуијјети* (Е. Кумичић); — Марија је све то вријеме *шуијјела* (Ј. Е. Томичић); — Томаш се угризну за устнице и *шућаше* (А. Ковачић); — Павао Петровић *шућаше* (Ј. Лесковар); — [звонце] које је већ *шуијјело* стотину година . . . (И. Брлић-Мажуранић); — Стари Матковић слушао би *шуијећи* (Ј. Козарац); — Ноћ је глуха и ноћ *шуији*! (С. С. Крањчевић); — Дебељко је зато неко вријеме *шуијмо* (В. Назор); — поноћ над пољима *шуији* . . . (Драг. Домјанић); — И све ће у нијемој *шуијјет* екстази (Драг. Домјанић, Пјесме, 1933, 16); — Ипак је тада отресла на Панкраца грубо, да *шуији* (А. Цесарец); — Мученички *шуији* наша глава (Т. Ујевичић); — . . . у чијем оку мрачне, тајне страсти *шуије* (Г. Крклец); — Лед смрти *шуији* (И. Горан Ковачић); — полако тамо, гдјено сунце *шуији* (Мих. Комбол); — само ти *шуијши* као риба (М. Крлеж); — *Шуији* крајина сва уоколо (В. Цар Емин); — Али ми смо и *шуијили* (Б. Ливадић); — само [је] *шуијјела* и плакала (Д. Шимуновић); — Ми *шуијмо* — вели ми Ристо — а и он *ушуији*, и дуго је *шуијмо* (П. Кочић); — И *шуијила* сам . . . Баш сам *шуијила*! (П. Петровић - Пеција); — Док не завршим преговоре . . . да *шуијши* као ове пијавице (И. Самоковлија); — И она је *шуијила* (Св. Ћоровић); — Сједи, подвио ногу пода се . . . пуши и — поваздан *шуији* (И. Андрић); — [звоно] *шуијјело* је хладно (Ј. Косор); — Обоје су *шуијјели* и згледали се (И. Ћипико); — извади из џепа своју пиштаљку — која је одавно

шућела . . . (С. М а т а в у љ); — Ружа није никад ријечи изустила, но, као што је обичај у цура пред људима, *шућила* (Стј. М. Љ у б и ш а); — У рукама му само одлука *шућии* (Ј. Ђ о н о в и ћ).

Сви се ови примери, као и други који овде нису наведени, налазе у књижевним делима на југозападном, ијекавском изговору и писци су пореклом са језичког подручја где се у књижевности употребљава тај изговор. Има само један пример из приповетке која је написана на екавском, и то је овај: — *Шућии*, Триво, оде ти у бајбоканоу. — Нећу да *шућим* (Младен О љ а ч а). Али су ово речи лица, а писац је, по рођењу, из Босне. Затим у песми Јована И л и ћ а, који је рођен у Београду, налази се пример: — Стаде кикот дјеце, а пастири *шућие*. Али је он, као што је познато, писао „јужним наречјем“ (Песме, СКЗ, 185). Код њега сам нашао и пример: — Сном природа ц’јела успавана *ћућии* (стр. 74) највероватније са обликом глагола *ћућиии*. Што се тиче примера који је наведен у речнику ЈАЗУ (s. v. ш у т ј е т и) из *Лећињих вечери* М. Ђ. М и л и ћ е в и ћ а (—*Шућиии*). Ви ништа не знате!) употребило га је, у причи из народног живота, лице које „говори јужним говором“ а које је дошло на Тимок „од Дрине“. Према томе, то није реч Милићевићевог језика.

И у говорном књижевном језику на тој страни свакодневно се чују облици ове глаголске речи на радију и телевизији.

Међутим, код писаца савременог књижевног језика на истоку чија су дела написана екавским изговором у употребљеним грађама нема примера за облике *ћућиии* и *шућиии*: код њих су заступљени једино облици глагола *ћућиии*. Има велики број примера за облике те речи који су од инфинитивне основе (*ћућиии*, *ћућаћу*, *ћућаше*, *ћућасмо*, *ћућао*, *ћућала*, *ћоћућавии* и др.) и није потребно наводити их. Они од основе презенте, који су такође многобројни, као такви нису урачунати у примере за глагол *ћућиии* иако је несумњиво да су то.

Али потврда за тај глагол има и код других. јекавских писаца. То су, на пример, ове:

— Митар и Милка *ћућали* су неко вријеме (Св. Ђ о р о в и ћ, Цел. дела II, 149); — Кнез је *ћућао* као риба (Б. Ч у б р и л о в и ћ); — Само је још Маторац *ћућао*, бијел, погрбљен (Зија Д и з д а р е в и ћ); — . . . *ћућали* као рибе (Емил С. П е т р о в и ћ); — Сељак је доста дуго *ћућао* и није хтио да каже шта је Роша рекао (И. А н д р и ћ); — Над њим је *ћућало* јесење небо (Б. Ђ о п и ћ); — *Ћућао* је сад као заливен (Дмитар Ђ у к и ћ); — . . . сеоска утрина на којој су . . . *ћућале* старе мршаме кљусине (Душан Ђ у р о в и ћ); — . . . и већ замишљама како ћу . . . говорити и *ћућиии* с блиским људима (Род. Ч о л а к о в и ћ); — машина је *ћућала* (Р. З о г о в и ћ).

Ови и слични ненаведени примери довољно показују да глаголска реч *ћуштаи* постаје све распрострањенија код писаца новијег и данашњег времена и све се више уопштава и у говорном и у писаном језику, осим у оним крајевима где још увек егзистира *шушјејети*. А глагол *ћушјејети* /*ћушејети*, да поновимо, потиснут је сасвим или скоро сасвим из књижевне употребе.

Кад *ћушјејети* значи „осећати“ и сл., тј. кад је прелазни, непрелазни и рефлексивни глагол (са заменичком речцом *се*), онда је то врло употребљива реч у књижевном језику, такође, већином код наших западних писаца, што се може видети и из ових примера:

— Чисто је *ћушио* да пролази час (К. Ш. Ђалски); — Није при том ништа *ћушио* ни страха ни смиловања (А. Шеноа); — срце које *ћуши* сваку тугу (Д. Деметер); — јер се и она сама *ћуши* мањином (Ф. Рачки); — То је била њезина за даћа, од како је почела . . . својим срцем *ћуши* (Ј. Козараци); — И *ћуши*, гдје му расту крила (С. С. Крањчевић); — заправо он тога није *ћушио* (Ј. Лесковар); — Сада се *ћушила* лакше (М. Лисичар); — Стојан ипак *ћуши* мирис прољећа (Д. Шимуновић); — и *ћушим* течај крви (М. Беговић); — он је *ћушио* неугодне сусједове очи на своме потиљку (И. Г. Ковачић); — Сватко, тко *ћуши* у себи снаге . . . (А. Барац); — „Ја се налазим . . . у ономе стању, кад човик *ћуши* да има само кожу (С. Матавуљ); — А *ћушим* потребу да се с ким поразговорим (И. Ђипико); — Оморике црне *ћуше* давну тугу (Г. Крклец); — све више *ћушим*, како ми навире мисао да га убијем (М. Божић); — Ја у души *ћушим* мирис хризантема (А. Шантић); — Да л' њено срце *ћуши* исту слад? (Б. Радичевић); — Лежим и *ћушим* своје тело (В. Петровић); — Он *ћуши* додир неког тајног крила (Свет. Стефановић); — Ја га *ћушим* и бићу његова [= волим] (И. Војновић).

У речнику ЈАЗУ има да се ова реч јавља у грађи од почетка XVI века. И ту је наведен велики број примера са њеним облицима, одакле се види да је она и у старом језику била са врло развијеном употребом. А за глагол *ћушјејети* у значењу „мучати“, „не говорити“ стоји да се јавља од XVII века. Развитак тог значења П. Скок види у „закону резултата“: тко дуго ћути „осјећа, трпи, а никоме не каже то“, тај шути.¹⁶ Али је та реч од почетка имала ограничену употребу. И сигурно је глагол *шушјејети* настао из потребе за гласовним диференцирањем глагола *ћушјејети* који значи тасере од *ћушјејети* у значењу *sentire*.

Напред је речено да се код екавских писаца налазе само облици глагола *ћуштаи*. Тако је и у народним говорима источног изговора

¹⁶ *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Zagreb, 1971, s. v. *ćutjeti*.

који су у основици књижевног језика. Међутим, у говорима косовско-ресавског типа забележени су облици глагола *ћуијеи*. На пример, у Е л е з о в и ћ е в о м речнику има да је на Косову *ћуиџеи*, *ћуиџм* (нпр. — Доста сам *ћуиџе*). А у Левчу је Р. С и м и ћ забележио: *ћуиџе*, *ћуиџла*, *ћуиџе мо*, *ућуиџеи* и сл.¹⁷ Према усменом саопштењу проф Д. Јовића у трстеничком говору је такође *ћуиџе*, *ћуиџла* и сл. А тако је и у говору крушевачког краја (Расина): сви су *ћуиџли*, они се *ућуиџеи*, само је *ћуиџе*, ђн *иџуиџе* мало, па викну и сл. Затим је П. И в и ћ забележио ову реч у Гочу код Врњаца, у Крушчици код Беле Цркве и у Крстуру код Сегедина.¹⁸ — Али старији екавски говори, као што је познато, немају стварнијег удела у развоју нашег књижевног језика. И ови су облици, наравно, остали са дијалекатским обележјем.

Р. С и м и ћ на истом месту вели да изговор вокала *-е-* место *-а-* (<ѣ) у дијалекатским облицима *јчџе* и *ћуиџе* представља ширење „основинског наставка *-е-* са инф. основе глагола типа *-еи*: *-им* и на глаголе типа *-аи*: *-им*.“ И то је тачно кад је у питању глагол *хучаи*, као и слични глаголи који у поменутом говорима имају облике од инфинитивне основе на *-е-* (нпр. у говору крушевачког краја је и: *кљџе*, *јџе*, *врџиџе*, *иљџиџла* киша, *иџиџе* маче, нешто *зџџе* и сл. поред: *иџе*, *леџла*, *блџџе* јагње, нешто *дрџе* у рџу и др.), као што је то случај и са многим глаголима на *-иџи* (нпр. у истом говору је: *вџе*, *иџе* ђца, *иџе* на маџер, *осџе* га деџа; затим: *вџџе*, *иљџе*, *иџе*, *оџе*, *мисџе*, *мисџла*, које је примере забележио и Симић у Левчу). Међутим, тако се не може рећи и за облик *ћуиџе*. Јер *ћуиџаи* није основни лик те речи, као што смо видели, већ се она јавља тек у новије време место *ћуиџеи* | *ћуиџеи* на одређеној и доста ограниченој језичкој територији и наставак *-а-* у основи инфинитива није фонетског порекла (од *ѣ*).

У речнику Југославенске академије нема ништа о томе како је *ћуиџаи* настало. А код П. С к о к а, у његовом етимолошком речнику, s. v. *ћуиџеи* има само толико да место „инхоативног *-џи* и фактитивног *-џи*“ постоји такођер: *ћуиџаи*, *ћуиџм* impf. . . поред pf. *ућуиџаи*, *ућуиџм*.¹⁹ Јасно је да је „основинско“ *а* ту постало једино аналогном. Наиме, мислим да се може претпоставити да је према слагању у презентској основи глагола *ћуиџеи* | *ћуиџеи* и глагола *мучаи*, који значи исто: „не говорити“, „не издавати гласа од себе“ — *ћуиџм*, *ћуиџи* итд., императив *мучи* (Вук, Рјечник), прилог садашњи *мучџи*: *мучџм*, *мучџи* итд., императив *мучи* (Вук, Рјечник), прилог садашњи *мучџи* — а онда и других глагола на *-аи* тога типа, дошло и до слагања у основи инфинитива; тј. према *мучаи*, *мучах*, *мучао* и према таквим облицима

¹⁷ Р. С и м и ћ, *Левачки џовор*, Београд, 1972, 137, 443—444.

¹⁸ П. И в и ћ, *О џовору Галиџољских Срба*, 1957, 292.

¹⁹ Презентски облик *ћуиџм* Скок је сигурно узео из речника ЈАЗУ.

сличних глагола добивено је, најпре у најмлађим екавским говорима, и *ћӯшайи*, *ћӯшах*, *ћӯшао*. Ти су се облици, затим, нарочито у новије време, даље ширили и шире се све више у писаном и говорном књижевном језику других крајева.

Ове глаголске речи има и у македонском језику: *ќӯши*, али се она у речнику упућује на глагол *молчи*, који се налази и у свим другим словенским језицима. За *ћӯшјейи* у значењу *sentire, fühlen* С к о к, у етимолошком речнику, наводи паралеле из „староцрквенославенског“ језика и из западнословенских и источнословенских језика. И тај „свеславенски“ глагол води порекло од прасловенског корена **tjut-*. С к о к допушта да може бити и „балтославенски“ ако се узме да је настао од префиксалне сложенице **ot-jutiti/-teti*. На истом месту објашњена је и варијанта *шӯшјейи*, која постоји само у српскохрватском језику.

Бранислав Милановић

О ПОЈАВИ ТЕРМИНА *РЕЧНИК* И ЊЕГОВОЈ АФИРМАЦИЈИ У СРПСКОЈ ЛЕКСИКОГРАФИЈИ

Формирање лексичког фонда књижевног српскохрватског језика остаје недовољно проучена тема. Чак ни језичка пракса Вука Караџића и његова улога у конституисању лексичког система односно лексичке норме књижевног језика нису још детаљно, у појединостима испитане и разјашњене. Данас, када су постигнути значајни успеси у проучавању језика српске књижевности XVIII — прве трећине XIX столећа и уочени несумњиви знакови континуитета између језика те литературе и књижевног језика наших дана, поставља се као актуелни задатак свестраније разоткривање односа и веза између лексичке грађе српског „књижества“ предвуковског доба и књижевног речника савременог језика.

Мешовити „славеносрпски“ језик имао је на располагању обиље лексичких могућности: речи српске, руске, рускоцрквенословенске, као и мноштво позајмица несловенске провенијенције. „Напоредност израза истог значења који потичу из разних језика стварала је приликом писања сталну недоумицу“ — истиче Павле Ивић. — „Да ли узети српску реч или црквенословенску, или можда руску, или чак неку од помодних западних туђица? Објективног критерија за одбир није било, све је зависило од пишчевог „вкуса“¹.

Поједини списатељи нису били свесни нужности систематизације, нормирања лексичког блага, па и кад су ређали, низали лексичке дублете, задовољавали су се констатовањем чињеничног стања. Тако је, на пример, Захарија Орфелин објашњавао читаоцима „Славно-сербског магазина“: „Ща стіе естѣ реченіе Славено-Россійское, и по Сербскому естѣ то, что Срећья: мы у настоящему дѣлу будемо и едно и другое реченіе употреблявати“ (Славно-сербскій магазинъ. Венеција, 1768, стр. 30). Исто тако и Емануил Јанковић набраја речи истоветног значења, не дајући предности ниједној од њих: „Ово нешто називамо в о з д у х њ, или ако оћемо странимъ именами а е р њ или л у ф т њ“ (Физическое сочиненіе о изсишенію воде у воздухѣ

¹ Павле Ивић, Српски народ и његов језик. Београд, 1971, стр. 172.

... отъ Е. Јанковича. Лајпциг, 1787, стр. 3); „Свако тѣло на земли можесе у маня тѣла разделити, косе онда назива талъ, частъ или парче. На примеръ: одну ябуку можемо у два, у три, у четири и више тали разсећи, пакъ опетъ свако ново парче на ново у манѣ части оделявати...“ (исто, стр. 5); „... Наша земля сама отъ себе свое питање или рану прима...“ (исто, стр. 14). Сава Мркаљ је писао о знацима српске графије да они „п и с м е н а м а, б у к в а м а, а о т н е к и [x] и с л о в а м а и м е н у ј о с е“ (Сало дебелог ера либо азбукопротрес. Будим, 1810, стр. 2).

Вук Караџић, као што је познато, настојао је у својој реформаторској активности, између осталог, да уклони немотивисане излишности лексичких залиха. То није био лак посао, па Вукови текстови пружају пуно сведочанстава његових колебања око употребе појединих лексема, таквих као што су *ѣисме* и *слово*, *ѣисменица* и *грамаѣика*, *ѣечайѣаѣи* и *ѣиѣамѣаѣи*, *чѣиѣаѣи* и *чѣиѣиѣи*². Добро се зна, како је дуго и озбиљно Вук размишљао о називу свог првог лексикографског труда, с обзиром на постојање термина *словаръ*, *словник*, *лексикон*, *речник* или *рјечник* (па чак и *Сокровище мыслей рода*)³. На крају крајева дефинитивно се определио за термин *рјечник*, који се најбоље уклапао у именички (лексички и творбени) систем српскохрватског језика.

Мање је позната дотадашња, ранија историја ове речи, што није безначајно за поимање Вукове одлуке као и за историју лексике и терминологије уопште.

У 24. годишту загребачког „Језика“ Валентин Путанец је објавио студију о пореклу неких језичких термина, између осталог и термина *рјечник* (*речник*). На основу податка да је најстарија потврда за *рјечник* забележена код Белостенца (1740), В. Путанец је прво изнео претпоставку а затим, иако није појачао аргументацију, извео закључак да је управо Белостенец стваралац термина *рјечник* а Белостенчево лексикографско дело извор потицања и ширења ове речи:

„Најстарија је потврда за *рјечник* из Белостенца (1740) . . .“

„... Мислим да је најсигурније да је ријеч *рјечник* створио сам Белостенец, и то под конач рада на *рјечнику*.“

„Закључимо. Термин *рјечник* створио је Белостенец у задњим годинама свога живота (негдје прије 1675), преузео га у 18. стољећу М. А. Рељковић (1767), Кавањин, Канижлић (1780).“

² Види о томе у чланку: В. П. Гудков, Бележки за еволуцијата на езика на Вук Караџић. — У књизи: В памет на професор Стојко Стојков. Езиковедни изследвания. Софија, 1974, стр. 551—555.

³ Павле Ивић, О Вуковом Рјечнику из 1818. године. — Сабрана дела Вука Караџића. Књ. II, Српски рјечник (1818). Просвета, Београд, 1966, стр. 42—43, напомена 2.

Вук Караџић „напушта русизам словар . . . и одлучује се за Белостенчеву рјеч *рјечник* . . .“⁴

Узимање у обзир ширег круга извора, прегледање српских и руских издања XVIII века омогућава да се историја термина *речник* реконструише друкчије, бар за источни ареал српскохрватске језичке територије.

Драгоцени подаци за то откривају се у делима старе српске лексикографије. Током XVIII столећа Срби су издали за своје потребе низ двојезичних и један тројезични речник. О њима се, на жалост, мање зна него што они заслужују. Тек у задње време почело је озбиљније проучавање српских школских књига XVIII века, у којима се налази већина поменутих речника, па се постепено обеснажује укорењено мишљење да та издања немају вредности за науку о српскохрватском језику и његовој историји.

1766. године Захарија Орфелин је штампао у Млещима „Латински буквар“: „Латинскій букваръ, содержащій начало ученія и единъ краткій словникъ латинскаго языка съ переводомъ славено-сербскимъ“.⁵ Назив *словник* налази се и унутар књиге, на почетку речника (стр. 24). Годину дана касније, 1767., исти Захарија Орфелин објавио је у Млещима уџбеник „Первые начатки латинскаго языка, то есть: М. Иоанна Ренія Донатъ и Христофора Целларія Меньшій Лексиконъ“⁶ На стр. 187 те књиге почиње тројезични „Целларіевъ Латинскій Лексиконъ“, прерађена верзија петроградског издања „Христофора Целларія Краткой латинской лексиконъ съ російскимъ и нѣмецкимъ переводомъ“ (СПб, 1746).

Оглашавајући у „Славено-сербском магазину“ излазак из штампе новог уџбеника латинског језика, Орфелин је писао: „Любители Латинскогъ езыка, а особливо онѣи, кои у овомъ езыку обучаваются, отдавна желили имати Реніевъ Донатъ [граматику — В. Г.] и Целларіевъ Словар, содержащій коренныя токмо слова, . . . на своемъ езыку преведенныхъ.“⁷ Према томе Орфелин је подједнако употребљавао у својим радовима термине *словник*, *лексикон*, *словар*. Назив *словар* носи и израђени на основу речника руског и немачког језика Јакова Родеа „Нѣмецкій и сербскій словарь на потребу сербскаго народа въ Крал. державахъ“, који је штампао Ј. Курцбек у Бечу 1790. и 1791. године⁸.

⁴ Valentin Putanec, Podrijetlo nekih jezičnih termina u hrvatskom književnom jeziku: гјечник, точка, pravopis. — Jezik, god. 24, 1976/77, стр. 142, 143, 144.

⁵ Снимак насловне стране може се видети у књизи: Георгије Михаиловић, Српска библиографија XVIII века. Београд, 1964, стр. 80.

⁶ Види снимак насловне стране у Библиографији Г. Михаиловића, стр. 85.

⁷ Славено-сербскій магазинъ. Въ Венецији, 1768, стр. 79.

⁸ Види снимке, објављене у Библиографији Г. Михаиловића на стр. 212 и 217. Одавно се сматра да је ово издање приредио Теодор Аврамовић. Међутим,

У другим у XVIII веку објављеним српским књигама за учење немачког језика заступљен је термин *речник*. „Нѣмецкая грамматика“ Стефана Вујановског (Беч, 1772) садржи Рѣчникъ (почев од стр. 358)⁹. „Начало ученія хотящѣмъ учитися книгъ писменны нѣмецкими“ Саве Лазаревића (Беч, 1774) има „Малый рѣчникъ“ (стр. 77 и даље). 1793. је у Бечу изишао „Рѣчникъ малый“,¹⁰ за који се раније сматрало да га је саставио А. Везилић, а који је, како је установио С. Костић, у ствари посебно издање „Малог речника“ из књиге Саве Лазаревића¹¹. Термин *речник* је употребио и писац приручника за учење италијанског језика Викентије Лустина. Његова „Грамматика италианская“ (Беч, 1794) садржи „Рѣчникъ италиано-иллирической“ (стр. 286 и даље)¹².

На почетку XIX столећа осим поновних издања популарног Лазаревићевог „Малог речника“ (1802, 1806, 1814) појављује се „Рѣчникъ греческо-славенскій“ (1803), чији је аутор Захарија Папа Георгије¹³.

Према изнесеноме, именица *речник* била је за старе српске језиколовце (и, наравно, читаоце њихових дела) сасвим обична, редовна. Употребљавала се, што је типично за оновремено стање ствари у језику и науци, напоредо с другим терминима — речима *лексикон*, *словар*, ређе *словник*. Поткрај XVIII и на почетку XIX века назив *речник*, судећи по броју потврда, очито стиче предност, преовладава, потискујући друге термине.

Зато Вуку Караџићу није требало да посеже и да се поводи за „шокачким“ речницима при одлучивању око назива његовог лексикографског дела. Изабрао је реч која се, несумњиво, била већ одомаћила у српској књизи и говору више-мање образованих Срба а уз то је била везана својим кореном за народни српски језик. Ова реч је већ постала општеприхватљива и општеприхваћена. Значајно је да су је радо употребљавали књижевници који нису баш у свему били склонили да следе Вуков пример. Димитрије Исајловић, на пример, није се туђио русизама и црквенословенизама, па је за немачку реч *Wörterbuch* наводио еквиваленте *рѣчникъ* и *словаръ*. Међутим на наслов-

пошто се данас ово мишљење оспорава (види писање Лазара Чурчића у новосадском „Зборнику за славистику“, књ. 5, 1973, стр. 227), назив „Аврамовићев речник“ требало би неизоставно да се пропраћује атрибутом „такозвани“.

⁹ Види снимак насловне стране и садржај књиге у Библиографији Г. Михаиловића, стр. 102.

¹⁰ Види снимак код Г. Михаиловића, стр. 244.

¹¹ Страхинџа К. Костић, Уџбеници немачког језика код Срба у XVIII веку. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XV/2, 1972, стр. 530-531.

¹² Види снимак насловне стране и садржај књиге у Библиографији Г. Михаиловића, стр. 279.

¹³ Види: Стојан Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност. Београд, 1869, бр. 245.

ним странама његових дела стоји: „Французско-србскиј рѣчникъ“ (Београд, 1846) и „Нѣмачко-србскиј рѣчникъ“ (Београд, 1847) (не словарь!). Вуково опредељење за *рјечник* јамачно је допринело коначној афирмацији овог термина и свеопштем напуштању назива *словар*, који је у XIX веку нестао из употребе.

Остаје да се расветли када се и на какав начин термин *речник* појавио код Срба. Претпоставка да је он дошао у српску средину из хрватских књига не изгледа убедљивом: „аустријски“ Срби, привржени угроженом православљу, нису се радо лаћали латиницом штампаних „шокачких“ издања. С друге стране, податак да је најстарија потврда за речник забележена у Белостенчевом лексикографском делу није довољан као образложење да је управо Белостенец творац тог термина.¹⁴

При концентрисаном посматрању случајева употребе именице *речник* у српским текстовима XVIII и прве трећине XIX века значајном изгледа чињеница да је ова реч била прихватљива за представнике различитих књижевнојезичких концепција. Симптоматично је да ју је употребио врсни познавалац и активни пропагатор рускоцрквено-словенског језика, аутор полемичког трактата „Увѣщание, представляющее Серблемъ причинопобужденія къ присвоенію себѣ Славянскаго языка своего“¹⁵ Григориј Трлајић (Терлаич). У предговору књизи „Идеа или мужеская или женская добродѣтель“ (Беч, 1793) писао је: „Напослѣдокъ слѣдуетъ изясненіе нѣкоторыхъ рѣчей Славянскихъ, еже къ удобншему разумѣнію въ языцѣ семъ не много искуснымъ служити, оскудѣніе же добрыхъ рѣчниковъ возставити можетъ . . .“ (стр. 9).

¹⁴ Чак и кад неки писац сам тврди да је створио или први употребио ову или ону реч, то још не значи да она мимо њега није већ искрсавала у говору или у писању његових сународника. Како су несигурна и недовољна сведочанства појединаца о пореклу речи, показује следећи пример. Загрижени поборник рускоцрквено-словенског језика Григориј Трлајић (Терлаич) тврдио је да је сковао „славенски“ еквивалент за реч *универзитет*. Објашњавајући у преводу (с руског на рускоцрквено-словенски!) романа М. М. Хераскова „Нума или процвѣтающей Римъ“ (Будим, 1801) значење неких речи, „въ простомъ разговорѣ не употребляемыхъ“, Трлајић је између осталог писао: „ВСЕУЧИЛИЩЕ, мѣсто гдѣ вся высокая науки предаются, кое Латински называется Университасъ. Мнѣ мнится, яко бы мы могли сіе, мною первымъ употребленное реченіе задержати, заеже имъ назывети Университетъ“ (стр. 214). Тврдио је, дакле, да је први употребио реч *всеучилище*. Али још 1795., кад је тек почело слагање „Нуме“ (ускоро обустављено и завршено 1801.), била је штампана „Венгерская грамматика г. Георгія Саллера . . . , на Славеносербстѣмъ языцѣ изяснена г. Георгіемъ Петровичемъ, слышателемъ правъ во Всеучилищѣ и цѣи Вѣнскомъ“. Откуд је Г. Петровићу реч *всеучилище*? Да ли ју је „добрио“ од Трлајића или је, што је много вероватније, она већ постојала у језичкој свести образованих Срба, па је неумесно постављати питање приоритета?

¹⁵ Овај трактат је штампан у књизи „Забавленіе единаго лѣтнаго утра или удивленіе естественнымъ красотамъ“, Беч, 1793.

Трлајић није био нимало наклоњен новотаријама које би одударале од изражајних средстава црквенословенског језика. Чињеница да није избегао реч *рѣчникъ* наговештава да се овај назив може пронаћи и у другим црквенословенским изворима. Заиста, усмерено прегледање српске лектире XVIII века открива потврду за речник из 1704. године!

Као што је познато, ђаци — организовани по руском узору и са Русима-учитељима српских школа — служили су се, поред буквара Теофана Прокоповича „Первое учение отрокомъ“ и црквенословенске граматике Мелетија Смотричког, тројезичним речником Федора Поликарпова-Орлова „Лексиконъ трезычный сирѣчь реченій славенскихъ, еллиногреческихъ и латинскихъ сокровище, изъ различныхъ древнихъ и новыхъ книгъ собраное и по славенскому алфавиту разположеное“ (Москва, 1704). У том чувеном делу находе се облици *рѣчникъ*, *речникъ*, *рѣченникъ*, *реченникъ*.

Именица *рѣчникъ* (с јатом) пропраћена је тумачењем „силный или острый во глаголаніи“ (тј. говорник, речит човек). Међутим њена варијанта *речникъ* (са *e*) долази као синоним уз одредницу *лексиконъ*: *Лексиконъ, речникъ...* [следи грчки и латински превод]. Ортографске варијанте *рѣченникъ* и *реченникъ* упућене су на *лексикон*: *Реченникъ зри лексикон; Рѣченникъ зри лексиконъ*.

Ови подаци сведоче да је историја термина речник просторно шири од српскохрватске језичке територије. Истовремено они упозоравају на то да се у проучавању развоја лексичког фонда српскохрватског језика не сме запостављати, пренебрегавати вишевековни црквенословенски утицај — српскоцрквенословенски и рускоцрквенословенски, — чији су трагови у савременом језику знатно већи него што се то донедавно чинило. По свему судећи, судбина речи *речник* (*рјечник*) један је од импресивних примера очувања елемената старе књижевнојезичке културе у књижевном језику новијег доба.

Владимир Гудков

ДИСТРИБУЦИЈА НАСТАВАКА ГЕНИТИВА МНОЖИНЕ ИМЕНИЦА ЖЕНСКОГ РОДА С ОСНОВОМ НА ГРУПУ СУГЛАСНИКА

Оно што, донекле, постоји као проблем у вези са именицама женског рода чија се основа завршава групом сугласника, свакако представљају двојаки наставци генитива множине: *-а* и *-и*. Да би се добила целовитија слика садашњег стања, на основу више стварних података о употреби овог генитива (будући да се суштинско питање веже око тога: да ли наставак *-и* нестаје или је у експанзији) — ово морфолошко питање захтева неопходну допуну, како би закључак био генеративног карактера.¹ На материјалу из текстова савремених писаца са српскохрватске језичке територије размотрићемо дистрибутивна својства овога падежа, као и оправданост претпоставки (1) да ће други наставак (*-и*) нестати, односно (2) да га нормативно треба уклонити.² Осим тога, показаћемо стање ове појаве у неким штокавским говорима.

I

У постојећој литератури гентива множине ових именица дотичале су се све граматике српскохрватског језика. Уз констатацију о двојакости наставака наводио се обично изванредан број именица које имају један, односно други наставак, и примери где су могућа оба наставка. Пре него што изложимо језички материјал и покажемо стање у дијалектима, размотрићемо одабрану граматичку литературу и неке ставове који се тичу развојне перспективе у дистрибуцији ових двају наставака.

¹ У чланку *Metodološki pristup morfematiци именичких речи*, Зборник за филологију и лингвистику XVII/2, Нови Сад 1974, стр. 83—109, Радоје Симић даје теоријске принципе за методолошку теорију о анализи и синтези именичких парадигми у српскохрватском језику. У огледу са системом правила за деривацију форми и синтезу парадигми именица, нашле су место и именице типа *свеска*, *џуска*, *девојка*, *иџла*; *звезда*, *џорба*, *сметња*, *свадба*, *лојџа*, које су и симболима представљене.

² Види А. Белић, *Грамаџика српскохрватског језика за други разред средњих стипендијских школа*, Београд 1934, стр. 76; Д. Барјактаревић, *Генитив множине именица џиџа сметња, смдџа, мдџа, лдџа*, ЈФ књ. XXX/1—2, стр. 237—242.

Т. Маретић констатује различитости у ген. мн. код именица са различитим сугласничким групама. Он, међутим, питање овог наставака везује и за појаву непостојаног *a*, које је код неких именица врло необично.³ Уз чињеницу да је Маретић ову појаву разматрао на основу прилично богатог материјала из Вука и Даничића и стања у народним говорима, може се истаћи да је доста исцрпно показао тадашње стање, не улазећи у питања перспективе ових наставака.

А. Белић је у граматици за средње школе 1934. године⁴ дао једну напомену која се односи на даљу судбину ових двају наставака у српскохрватском језику. У вези са именицама које имају генитивни наставак *-и*: *свдѡбѣ*, *мѡлбѣ*, *бѡрбѣ*, *војскѣ*, *смѣшњѣ*, *шѡужбѣ*, *мѡзгѣ* и сл., он каже: „Њих бива у нашем језику све мање и место њих се јављају генитиви на *-а* без уметнутог *a*, али тада са продуженим вокалом испред сугласничке групе: *мѡлбѡ*, *бѡрбѡ*, *смѣшњѡ*, *војскѡ*.“

У новијим граматикама ово се питање употпуњује још неким детаљима. Тако проф. М. Стевановић уноси нова запажања која се тичу семантичке хомонимије у језику, где се различита дистрибуција у наставама показује не само формалном, него — са гледишта семантике — понекад нужном. У неким случајевима наставком *-и* се избегава хомонимни дублетизам.⁵

Зagreбачки *Језични савјетник с граматиѡком*⁶ покушава да системски посматра проблем ген. мн. именица женског рода на сугласничку групу, и да целу појаву сведе на неколико правила. Тако, према овом приручнику, осим група са струјним сугласником где се не умеће *a*, „редовно се не умеће *a* ни онда ако се нађу један уз други два сугласника од којих је први *д*, *ш*, *р*, *л* а други *б* или *њ* (складба, радња, градња, кретња, борба, молба). Али ипак: погодба — погодаба (и погодби),

³ „Dosta ima imenica, koje su s nepostojanim *a* u gen. plur. veoma neobične; takve su na pr. *kālja*, *kāvga*, *mājka*, *nēprāvda*, *vōjska*. Oblici *mājaka*, *vōjsaka* mogu se naći u gdjekojega književnika, ali narod ih jamačno ne govori. To vrijedi i za imenice, što se u nom. sing. svršavaju na *-ba* i *-nja*. .“ — Т. Маретић, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1931, стр. 145.

Коментаришући Маретићеве ставове о овом морфолошком проблему, Д. Барјактаревић у поменутом чланку каже да је „данас *mājaka*, *vōjsaka*, *смѣшња* сасвим обично“, са чиме се не бисмо могли у потпуности сложити. Облик *mājaka* је данас у књижевном језику дијалекатски обојен, и редак, а облик *vōjsaka* нисмо нашли ни у дијалектолошкој литератури (в. одељак IV). Облик *смѣшња* је могућ, наравно поред *смѣшњи*.

⁴ *Нав. дело*, стр. 76.

⁵ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд 1964, стр. 235—236: „Овакви облици [с наставком *a*] неких од њих означавали би нешто сасвим друго (*лѡдѡшѡ*, нпр., ген. множине од *лѡдѡша*, а не од *лѡдѡша*; *кѡзѡна* — ген. мн. од *кѡзан*, а не од *кѡзна*; *крѣшѡња* — ген. мн. од *крѣшѡње*, а не од *крѣшња*; *смѣшѡња* — ген. мн. од *смѣшѡње*, а не од *смѣшња* итд. Међутим, ген. мн. од именица *крѣшња* и *смѣшња* биће: *крѣшња* и *смѣшња* или *крѣшњи* и *смѣшњи*.“

⁶ *Језични савјетник с граматиѡком*, израдила група аутора с уредником др Славком Павешихем, Zagreb 1971, стр. 355.

обрадба — обрадаба (и обрадби). Те именице са сугласничким скуповима могу имати и наставак *-и* у генитиву множине (радња и радњи, кретња и кретњи, берба и берби, молба и молби“.

Констатација да „наставак *-и* у генитиву множине не добивају именице које у генитиву множине добивају непостојано *а*: *жртва, трешња, мачки, брескви*“, свакако је подложна критици, пошто је, на пример, последњи облик *брескви* доста обичан, и облици са непостојаним *а* и *-ā* нимало сами по себи не искључују облике на *-и* као дублетне, што се види и из претходног цитата (*јогодаба* и *јогодби*). Ако се пак мислило рећи да непостојано *а* не иде заједно с наставком *-и* (што је тачно, али нам не може помоћи као мерило у колебању *-а/-и*), онда стилизација није добра.

На овај проблем односе се и два новија рада⁷. Рад Ангелине Минчев (који има исти циљ као и овај рад, али различиту језичку грађу) утврђује распоред наставака *-а* и *-и* у данашњем српскохрватском књижевном језику — путем анкете код говорника који се служе књижевним језиком „источне варијанте“. Није потребно овде наводити све евентуалне мањкавости које анкета у овом случају може да садржи, али је анализа стања у писаном књижевном језику свакако најпоузданији вид стварне употребе генитивног облика ових именица. Резултати анкете коју је спровела А. Минчев показали су да је наставак *-и* у експанзији, што је свакако новина у односу на оквирне ставове наших граматика. Реално је, међутим, очекивати да у опредељењу за један од наставака понекад важну улогу може имати и контекст (исп. нпр. у сврху *јойравка цркви*, Ковач, 99) — што је у случају анкете, разуме се, морало изостати.

Д. Барјактаревић је у свом раду, на основу језичке литературе и, заправо, сопственог језичког осећања, извео закључке које језички материјал којим сам се ја служила (као и анкета А. Минчев) не потврђује. Посматрајући дијахроно појаву *-а*, одн. *-и* у генитиву именица женског рода у контексту свих осталих именичких деклинација, проф. Барјактаревић каже: „Очевидно је, дакле, да овакво стање, стање двојности у ген. множине, представља сметњу и нелогичност. Конкретно, то није ништа друго него архаичност коју треба дефинитивно отклонити и тиме дати завршно обележје давно започетом процесу и, конкретно, модернизвати нашу деклинациону систему.“

Поменућемо још само шта о овој појави каже нова *Приручна грамајика хрватскога књижевног језика*.⁸ Овде се поклања пажња више појави непостојаног *а*. Оно се умеће — пише у Граматици — ако се

⁷ А. Минчев, *Облици генитива множине именица II деклинације са консонантском групом на крају основе*, Прилози проучавању језика 3, Нови Сад 1967, стр. 43—64; Д. Барјактаревић, *нав. дело*.

⁸ *Приручна граматика хрватскога књижевног језика*, израдила група аутора (део о морфологији израдио др Славко Павешкић), Zagreb 1979, стр. 94—95 (т. 247).

„скупина завршава на *љ*, *м*, *р*, *в* или *к* (осим именице мајка у којој се скупина може али не мора раставити, мајка̄ и мајка̄⁹). Осим тога непостојано *а* се умеће и у сугласничке групе *дб* (наредаба), *џб* (наруцаба), *жб* (оптужаба), *вц* (оваца), *гл* (цигала), *кл* (цикала), *џл* (метала), *сн* (усана), *вн* (гривана).¹⁰

За именице са сугласничким скупом у коме је задњи глас *њ* непостојано *а* се јавља онде где именице значе што конкретно а не умеће се *а* ако значе што апстрактно. Наводе се примери: *џрџа̄ња̄*, *гла̄ва̄ња̄*, *сук̄а̄ња̄*, *кр̄ш̄а̄ња̄*, *вј̄ш̄а̄ња̄*, али: *џрџа̄ња̄* (од *џрџа̄ња̄* „потрес“), *чџа̄ња̄*, *сме̄ш̄а̄ња̄*, *зџа̄ња̄*.

Један од ставова је да се непостојано *а* не мора уметати (код неких именица) или се узима наставак *-и*: *свједо̄џба̄* и *свједо̄џбӣ*, *зј̄ӣка̄* и *зј̄ӣкӣ*, *ин̄с̄ӣа̄н̄џа̄* — *ин̄с̄ӣа̄н̄џа̄* и *ин̄с̄ӣа̄н̄џӣ* итд. Појава наставак *-и* у генитиву множине у Приручној граматици се тумачи више као замена или друга могућност код оних именица где се не јавља непостојано *а*. Наводи се, у том смислу, велики број именица са наставком *-а* у генитиву, а без непостојаног *а*, од којих се неке врло ретко могу срести у таквом облику. Оставља се, истина, могућност да се ту јави наставак *-и*, али му се не даје никаква предност, а самим тим нити право место у парадигми ове врсте именичких речи.

Речник Матице српске (и хрватске) само спорадично обележава генитив множине (исп. нпр.: *брадва* — брадава, *бресква* — бресака, брескви, *бришва* — бритава, бритви, *бркља*, *војска*, *воћка*, *жалба* — жалба, жалби, *косидба*, *крушка* — крушака). У последњем тому генитив множине се скоро уопште не издваја као граматичко обележје, те се тиме избор наставака — у овом речнику књижевног језика — оставља језичком осећању говорника.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ је такође недоследан у обележавању ове граматичке црте која прати одређен број именица женског рода. У првим томовима Речника генитивни облик се углавном издваја код свих лексички богатијих речи, често иако није потврђен грађом (што се може тумачити или да је генитивни облик успостављен према језичком осећању, или уз консултацију језичке литературе, кад је то било могуће) (исп. одреднице: *брадва* — брадава, *бресква* — бресака, брескви, *бришва* — бритава, бритви, *бркља* — бркљи, *војска* — војски, *воћка* — воћака, воћи, *девојка* — девојака, девојки¹¹). Међутим, према стању у последњем (X) тому, очито је да се одустало од овакве праксе, те се генитивни облик не

⁹ Облик *мајки* се овде не помиње као могућност.

¹⁰ У вези са овим групама в. тачку 8, у III одељку.

¹¹ У материјалу из књижевног језика у 11 примера из 7 писаца не јавља се ниједан облик с наставком *-и* за именицу *девојка*.

издваја ни код, рецимо, ових именица: *койча*, *корда*, *корѝа*, *косидба*, *коска*, *койва*, *коцка*, *крчма*, *крушка* и др., мада се у потврдама тих лексема могу наћи облици са једним, другим или са оба наставка.

II

Материјал који ћемо овде приказати добијен је искључиво из текстова 18 писаца који могу представљати књижевни српскохрватски језички стандард, јер потичу из различитих региона и средина српскохрватске језичке територије.¹²

Изложићемо примере према сугласничким групама које се налазе у номинативном облику именице. Све сугласничке групе смо условно поделили на две основне категорије (1) кад је други сугласник праскав и (2) кад је други сугласник сонант. Трећу групу чиниће мали број осталих случајева.

- 1) Групе у којима је други сугласник праскав (*б, г, д, к, њ, њ*)
- дб*: у виду *наредби* (Стевановић, 188); заједљивих *ѝримедби* (Ковач, 70); карактерних *ѝримједби* (Хитрец, 34); званичних *наредаба* (Андрић, 121).
- жб*: бесмислених *оѝѝужби* (Киш, 108); пред жестином *оѝѝужби* (Ненадић, 166); свенародних *ѝужби*, *ѝриѝужби* (Данојлић, 97).
- лб*: садржина *жалби* (Тишма, 44); да се спасе и *молби* (Ковач, 89); свенародних *притужби*, *жалби* (Данојлић, 97).
- мб*: *товаре бомби* (Ковач, 66); *ручних бомби* (Ковач, 66); *офанзивних бомби* (Киш, 90); *бомба* се они не боје (Маринковић, 93).

¹² Прегледала сам по 130 стр. текста ових писаца:

- 1) И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Београд 1967.
- 2) Б. Ђопић, *Вашта сљезове боје*, Београд 1970.
- 3) М. Лалић, *Лелејска гора*, Београд 1967.
- 4) М. Селимовић, *Дервиш и смрт*, Београд 1976.
- 5) В. Десница, *Прољећа Ивана Галеба*, Београд 1967.
- 6) Р. Маринковић, *Kiklop*, Београд 1966.
- 7) В. Јелић, *Kirvaj*, Zagreb 1970.
- 8) А. Тишма, *Употреба човека*, Београд 1976.
- 9) М. Вожић, *Colonello*, Zagreb 1975.
- 10) В. Стевановић, *Периферијски змајеви*, Београд 1978.
- 11) М. Ковач, *Vrata od utrobe*, Zagreb 1978.
- 12) Д. Киш, *Grobница za Borisa Davidovića*, Zagreb—Београд 1976.
- 13) Б. Шћепановић, *Уста пуна земље*, Београд 1975.
- 14) М. Булатовић, *Rat je bio bolji*, Београд 1978.
- 15) М. Данојлић, *Kako je Dobroslav protrčao kroz Jugoslaviju*, Београд 1977.
- 16) Д. Ненадић, *Доротеј*, Београд 1978.
- 17) Ж. Команин, *Костанићи*, Београд 1978.
- 18) Н. Хитрец, *Манијак*, Zagreb 1978.

- рб*: између *борби* (Ковач, 81); толико *борби* (Ковач, 79); дотадашњих *борби* (Ковач, 66); неуспелих *борби* (Ковач, 60); код *берби* (Булатовић, 20); у *јеку борби* (Тишма, 73).
- уб*: без тих *свједочаба* (Десница, 84).
- зг*: ситних *шезги* (Хитрец, 56).
- вд*: учињено *нејравди* (Ковач, 91).
- жд*: ситних *одежда* (Јелић, 98).
- зд*: згуснутих *звјезда* (Ђопић, 76); до *звјезда* (Јелић, 44); свијету *жлијезда* (Хитрец, 37).
- нд*: фантастичних *легенди* (Ковач, 92); неколико *секунди* (Хитрец, 7); дванаест *секунда* (Хитрец, 87); митова и *легенда* (Јелић, 71).
- вк*: једну од *јосџавки* (Данојлић, 26); младих *шравки* (Ненадић, 91); гроздови *чавки* (Ненадић, 9); *јата чавки* (Ковач, 89); *граја чавки* (Ђопић, 82).
у сврху *јојравка* цркви (Ковач, 99); сељачких *јсовка* (Јелић, 30).
- јк*: *гибања дојки* (Ковач, 132); није имала *дојки* (Тишма, 407; Јелениних *дојки* (Ненадић, 209); *размажених мајки* (Тишма, 28); *очева и мајки* (Стевановић, 209); код *девојака* (Тишма, 48); не виђа *дјевојака* (Јалић, 23); зрелости *девојака* (Данојлић, 71); *девојака* и *сељака* (Данојлић, 48); *чувари девојака* (Ковач, 34); *чету девојака* (Булатовић, 57); од *девојака* (Булатовић, 49); код *берби* и *девојака* (Булатовић, 20); *девојака* је било (Булатовић, 65); *невидљивих дјевојака* (Ђопић, 76); *некадашњих дјевојака* (Јелић, 89).
- лк*: око *јелки* (Хитрец, 59).
- нк*: толико *машинки* (Ковач, 88); светом *сенки* (Ковач, 58); *нејасних сенки* (Ненадић, 203); *расточених сенки* (Шћепановић, 51); без *сенки* (Стевановић, 170); *тела манекенки* (Стевановић, 168); без *сјенки* (Јалић, 11); са *игранки* (Тишма, 63); испод *сјенки* (Ђопић, 106); *псећих сџранака* (Јалић, 20); *савезе сџранака* (Јалић, 82).
- шк*: с влажних *шшјки* (Хитрец, 22).
- рк*: *минула ера јоворки* (Десница, 76); уз *шкрипу шарки* (Ковач, 72); *петсто марака* (Хитрец, 85).
- ск*: *љутитих гусака* (Ђопић, 21); од *гусака* (Маринковић, 87); с *дасака* (Булатовић, 81); *рубове дасака* (Ковач, 72); *пет дасака* (Божић, 57); *букових дасака* (Киш, 9); *уских дасака* (Андрејић, 46); *између дасака* (Јалић, 75); *прско дасака* (Јалић, 25); од *дасака* (Тишма, 27); од *дасака* (Хитрец, 8).

- ѿк*: старих *алаѿки* (Ђопић, 104); поломљених *алаѿки* (Ђопић, 105); код *досеѿки* (Данојлић, 18); танких *ѿриѿки* (Команин, 54); јасенових *ѿриѿки* (Команин, 75); жељна *сѿлеѿки* (Киш, 117); стотине *чесѿиѿки* (Стевановић, 211); из писама и *чесѿиѿки* (Данојлић, 66); свих *биѿака* (Ненадић, 93); великих *биѿака* (Божић, 53); невидљивих *решеѿака* (Стевановић, 54); *самих загонеѿка* (Јелић, 75).
- ћк*: грање *воћака* (Ђопић, 88); крошње *воћака* (Ненадић, 45); круне *воћака* (Андрић, 45); цваст *воћака* (Тишма, 27).
- чк*: све више *ѿљачки* (Стевановић, 191); између *ручки* (Ковач, 34); присутних *мачака* (Ђопић, 16).
- шк*: гњида и *вашака* (Јпалић, 12); пописивач *грешака* (Данојлић, 15); натрулих *крушака* (Ненадић, 166); сувих *крушака* (Ђопић, 15); од *ѿушака* (Ђопић, 11); четрдесетак *ѿушака* (Ковач, 88).
- ми*: од *ламѿи* (Ковач, 39); бензинских *ѿумѿа* (Хитрец, 60).
- ни*: бензинских *канѿа* (Хитрец, 59).
- ри*: кружење *караѿа* (Киш, 71); партија *караѿа* (Киш, 74); кула од *караѿа* (Десница, 57).
- ши*: по бују *башиѿа* (Тишма, 28).
- 2) Групе у којима је други сугласник сонант (*в, л, љ, м, н, њ, р*).
- дв*: кривих *брадѿи* (Ненадић, 88).
- кв*: у сврху поправка *цркѿи* (Ковач, 99); између *букаѿа* (Ненадић, 193); смрадних *локаѿа* (Булатовић, 77); испуцалих *смокаѿа* (Шћепановић, 52); стабла *смокаѿа* (Ковач, 32); види *воћњаке смокаѿа* (Команин, 19); са *цр-каѿа* (Десница, 97); поред *цркаѿа* (Ђопић, 28).
- рв*: од *конзерѿи* (Јпалић, 84); фабрике *конзерѿи* (Јпалић, 84); торба пуна *конзерѿи* (Команин, 83); *голишавих кураѿа* (Стевановић, 81).
- ѿв*: од стотину *молиѿаѿа* (Ненадић, 30); прекоброј *жрѿаѿа* (Јелић, 75); у хрпи *молиѿаѿа* (Јелић, 75).
- чв*: половина *бачѿи* (Ненадић, 76); дотрајалих *бачаѿа* (Десница, 28).
- гл*: климавих *цигли* (Тишма, 51); боца и *ѿегли* (Тишма, 22).
- мљ*: његових *земаља* (Андрић, 130).
- ѿљ*: очних *дѿѿљи* (Киш, 113).
- см*: оних *изрека, басми* (Тишма, 66).

- зн*: мањкало *казни* (Ковач, 91).
- јн*: чување *шајни* (Данојлић, 77); разумевања *шајни* (Данојлић, 108); познаваоца *шајни* (Маринковић, 111); таквих *шајни* (Десница, 96); никаквих *шајни* (Лалић, 64); пола *шајни* (Попић, 15); нема *шајни* (Хитрец, 91); градских *шајна* (Јелић, 96).
- рн*: у круговима *касарна* (Десница, 103); има ту чирева, *каверна* (Маринковић, 72).
- сн*: крупних *усана* (Тишма, 72); крајеви *усана* (Ковач, 84); помицање *усана* (Ковач, 51); намјештених *усана* (Десница, 60); Бајкових *усана* (Команин, 166); око *усана* (Хитрец, 15); рубове *усана* (Хитрец, 78); око *усана* (Хитрец, 78); преко *усана* (Хитрец, 90).
- дњ*: сав од учерица, *радњи* са мувама (Стевановић, 177); непредвидљивих *радњи* (Ковач, 110); тачност *шврдњи* (Киш, 105); од тих појединих *радња* (Андрић, 65); низ *радња* и *радњица* (Десница, 84); у низу *радња* (Десница, 84).
- жњ*: безразложних *мржња* (Андрић, 67).
- књ*: завитланих *сукања* (Лалић, 48);
- ињ*: круг свих *илајња* (Десница, 10);
- ињ*: необичних *крейњи* (Ковач, 110); одсвуда *йрейњи* (Ковач, 115); уз помоћ *йрейњи* (Киш, 108); физичких *йрейњи* (Киш, 63); на пут *йрейњи* (Стевановић, 162); телефонских *йријејњи* (Хитрец, 42); спорост *крейња* (Десница, 144).
- гр*: необичних *игара* (Андрић, 69).
- шр*: тих *вајара* (Андрић, 87); нестанка *вајара* (Андрић, 88); нестало *вајара* (Андрић, 88).

3) Остале различите групе

- вц*: код *оваца* (Јелић, 53).
- нс*: самотних *сеанси* (Хитрец, 34).
- нч*: *наранча* и *банана* (Хитрец, 42).

III

Овако презентирани материјал сугерише неколико закључака. Наведено је 180 случајева употребе генитива. У том броју налазе се 93 различите именичке лексеме. У њима се јавља 49 двочланих сугласничких група. Свакако да овим број именица и сугласничких група није исцрпљен, нити исцрпан. Узете су само све именице које су се нашле на око 2000 страна књижевног текста 18 писаца, који је служио као узорак.

1. Наставак *-и* јавља се 85 пута (47,2%) код 50 именичких лексема са следећим сугласничким групама:

дб, жб, лб, мб, рб; зг; вд, нд; вк, јк, лк, нк, њк, рк, њк, чк; мџ; дв, кв, рв, чв; гл; њл; см; зн, јн; дњ, њњ; нс.

2. Наставак *-а* јавља се 95 пута (52,8%) код 48 различитих именица.

а) Са непостојаним *а* 29 именица јавља се 72 пута (40,0%) са следећим сугласничким групама:

дб, џб; јк, нк, рк, њк, њк, чк, шк; рџ; кв, рв, њв, чв; мљ; сн; књ; гр, њр; вц.

б) Без непостојаног *а* 19 именица јавља се 23 пута (12,8%) са следећим сугласничким групама:

мб; жд, зд, нд; вк, њк; мџ; њџ, шџ; јн, рн; дњ, жњ, њњ, њњ; нч.

3. Наставак *-а* јавља се у 35, а наставак *-и* у 29 сугласничких група. У томе броју 15 група је заједничко за оба наставка: *дб, мб; нд; вк, јк, рк, њк, чк; мџ; кв, рв, чв; јн; дњ; њњ.*

4. Материјал није пружио (није то ни могао) податке о фреквентности појединих сугласничких група и фреквентности именица које их садрже. То би захтевало обимније и дуже истраживање јер се до већег броја употребе једне именице или више именица једне сугласничке групе (када би тек могло да се говори о фреквенцији) тешко долази — потребне су, заправо, хиљаде страница текста. Ни грађа Речника САНУ и МС није била довољна за такво истраживање — те је стога нисам ни користила.

5. Није потврђено мишљење неких граматичара¹³ да именице типа *свадба, молба, борба, војска, смейња, њужба, мазга* имају све више наставак *-а*. Именице овога типа имају у књижевном језику и даље наставак *-и*.

6. Материјал потврђује констатацију у загребачком Језичном савјетнику с граматицом да се непостојано *а* не умеће у сугласничким групама где је први сугласник *д, њ, р, л* а други *б* или *њ* — са малим бројем изузетака (*наредаба*) (које, истина, и аутори наводе).

7. Став о случајевима кад се обавезно јавља непостојано *а* који се као закључак износи у Приручној граматици хрватскога књижевног језика није сагласан са већим бројем нађених примера: *дуџли, басми, бравди, цркви, конзерви, бачви, њишки, њворки, алашки, њришки, досејки, сџлејки, честџишки, наредби, њримједби, оџџужби, џужби, њриџужби, џгли, џгли.*

8. Мишљење да непостојано *а* више чувају конкретне именице а да су апстрактне без *а* — које се у нашој граматичкој и дијалектолошкој

¹³ А. Белић, *нав. дело*; Д. Барјактаревић, *нав. дело*.

литератури често износи¹⁴ за одређен или већи број именица — оспорава велики број примера из књижевног језика:

а) конкретне именице без непостојаног *a*: *бомба, шезги, одежда, звизда, чавки, шравки, дојки, мајки, јелки, шийки, њоворки, шарки, машинки, сенки, манекенки, алајки, њријки, чесијки* (поштанских), *ламји, њумја, брадџи, цркџи, конзерџи, бачџи, цигли, шегли, дујли, касарна, каверна, радња* (продавница), *наранча*.

б) апстрактне именице с непостојаним *a*: *свједочаба, сџранака, молишџава, жришџава*.

За апстрактне именице, истина, може се рећи да се ређе јављају са непостојаним *a*.

9. Материјал показује да свако правило изведено за генитивне облике ових именица — везано за конкретне сугласничке групе — може се применити само за већи (или одређен) број случајева.

10. У савременом српскохрватском књижевном језику као целини не постоји, дакле, тежња да се наставак *-и* у генитиву изгуби, нестане, елиминише. Оба наставка показују прилично једнаку фреквенцију (разлике су занемарљиве) 95 : 85, односно 52,8% : 47,2% у корист наставка *-a*. Присуство наставка *-и* у књижевном језику је толико интензивно да нема никаквих изгледа да ће доћи до његовог нестанка, нити би лингвистички било оправдано нормативно га уклонити. Ако се овоме додају резултати анкете коју је спровела А. Минчев (84,46% : 17,54% у корист наставка *-и*) може се чак предвидети његово веће присуство.

IV

Тиме је речено оно што нађени материјал показује узет као целина и статистички третиран. Неопходно је, међутим, и диференцирано посматрање и извесна слободнија оцена шта значе изложени подаци.

1. При анализи треба разликовати три модела: *a-a* (наставка *-a* и непостојано *a* у основи), *-a* (исти наставак али без непостојаног *a*), *-и* (овај наставак неспојив је с непостојаним *a*). Делом је избор модела усмерен самом осномом, јер неке сугласничке групе искључују могућност модела *a-a* (нпр. групе *сџ, зд, шџ, жд, шч, мб, мџ, лб*). Међутим, за друга два модела практично не можемо утврдити аналогна ограничења и одредити групе које саме по себи, већ својим склопом искључују могућност да се у неком примеру појави модел *-и* или *-a*. То прак-

¹⁴ В. о томе: Ј. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, стр. 56—57. М. Пешикан, *Сџароуцрногорски средњокашунски и љешански џовори*, СДЗб XV, стр. 147; *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1979, стр. 94—95.

тично значи да је примена сва три модела у великој мери лаксички условљена и да зависи од избора писца или другог аутора јавне речи.

2. Као што се могло очекивати, модела *a-a* има код свих писаца. Примери типа *девојака*, *џушака*, *оваца*, *земаља* и сл. представљају општи узус нашег књижевног језика, и само се случајним околностима може објаснити ако је таквих примера нађено мало у појединим испитиваним изворима. Код неких писаца смо нашли сасвим мало примера за целу испитивану категорију, па онда поједини модели не могу бити посведочени већим бројем примера; нарочито је мали број примера нађен код Божића (2), Маринковић (4) и Команина (5).

3. Такође се може сматрати случајношћу што код свих писаца нисмо нашли модел *-a* кад су у питању групе *сѣ*, *зд*, *шћ*, *жд*, јер примери типа *глицѣа*, *ласѣа*, *звѣздѣа*, *жлѣздѣа*, *башѣа* представљају општи стандард. Међутим, кад су у питању друге сугласничке групе, склоност писаца употреби овог модела очигледно није једнака. У испитаном корпусу он је изразитије посведочен код Деснице (5 од укупно 10 за сва три модела), Јелића (5 од укупно 9), Хитреца (4 од укупно 18), а по један или два примера имамо и код Андрића (за именице *радња* и *мржња*), Ковача (за именицу *џоџравка*) и Маринковића (за именице *бомба* и *каверна*), док код Божића, Булатовића, Данојлића, Киша, Команина, Лалића, Ненадића, Стевановића и Тишме нисмо нашли таквих примера; ако се за писце са оскудном грађом и може рећи да такви примери случајно изостају, за Данојлића, Киша, Стевановића, Тишму, Ненадића, можда и Лалића, захваљујући доста богатој грађи, можемо одређено констатовати да нису склони употреби модела *-a*; овде можемо приброджати и Ковача, упркос једном примеру на *-a* (*џоџравка*, према 22 примера на *-и* и 6 примера на *a-a*).

4. Тиме је делимично одређен и однос према наставку *-и*, јер писци који избегавају модел *-a* морају употребљавати *-и* онде где није могућан тип *a-a* (*бомби*, *смейћи* итд.) а чести су примери на *-и* и у речима код којих је довољно обичан модел *a-a* (*цркви*, *џриџки*, *силейки* и др.). Међутим, наставак *-и* среће се и код писаца који не избегавају модел *-a*. Узимајући у обзир једне и друге, можемо констатовати да је модел *-и* изразитије засведочен код Ковача (22 од укупно 29 примера), Данојлића (8 од укупно 12), Стевановића (8 од укупно 10), Тишме (8 од укупно 13), Хитреца (8 од укупно 18), Киша (7 од укупно 10), Ненадића (6 од укупно 11), Божића (5 од укупно 13), Лалића (4 од укупно 11), па и код Команина (3 од укупно 5), а потврђен је и код Деснице (*џоворки*, *џајни*), Булатовића (*берби*) и Маринковића (*џајни*). Једино код Андрића, Божића и Јелића у испитиваном тексту нисмо нашли ниједан пример на *-и*. Да би се видело је ли то случајна последица оскудности грађе, прегледала сам још по 100 страница текста ова три писца. Тим допунским испитивањем уочени су примери на *-и* код Андрића (*нејравди*, 55: I. Andrić, *Znakovi pored puta*, Sarajevo 1978) и Божића (*џсовки*,

50: М. Воџић, Kurlani, Zagreb 1954), док код Јелића нисмо нашли наставак *-и* ни код оних именица где би се он могао очекивати: туђих војска (154), из крчама (162), заробљеник *ѝријейѝња* (178), немамо курава (187), очних дуѝља (207), случајних *ѝришијейѝља* (248).

V

Да би се добила комплетна слика дистрибуције ових наставака прегледала сам (не тежећи исцрпности) један део дијалектолошких радова о штокавским говорима од којих је већина у ужој основици српскохрватског књижевног језика.¹⁵ На основу њиховог прегледа може се лепо видети како се распоређују наставци генитива множине у народним говорима.

I. Говори који немају наставак *-и*:

1) Пива и Дробњак:

радња, ѝомейѝња, сумња, шейѝња, ѝријейѝња, мржња, ѝрешња; аламјнкѝ, брѝнзѝ, двѝцѝјевкѝ, Дрѝнкѝ, зѝмкѝ, звѝјркѝ, ѝечермѝ, кѝзѝљкѝ, Пѝкѝ, свѝјѝя, ѝрѝвкѝ, црѝкѝ, ѝйрѝвѝдѝ, крѝвѝдѝ итд. *ђевѝјѝкѝ, ледѝјѝкѝ, мѝјѝкѝ*¹⁶, *кѝрѝѝя, ѝечурѝкѝ, оѝѝя, ѝорѝбѝ, зѝкѝвѝ, вѝѝјѝрѝ, зѝбѝљѝ, сѝбѝљѝ* итд.

¹⁵ Прегледала сам следеће дијалектолошке радове:

- 1) Ј. Вуковић, *Говор Пива и Дробњака*, ЈФ XVII, стр. 56—57.
- 2) М. Станић, *Ускочки ѝовор*, СДЗБ XX, стр. 203—204.
- 3) Д. Ђупић, *Говор Бјеловалића*, СДЗБ XXIII, стр. 78.
- 4) М. Пешкан, *Сѝарѝурѝѝорски средњѝкаѝѝунски и ѝешански ѝовори*, СДЗБ XV, стр. 146—147.
- 5) Р. Симић, *Лѝвачки ѝовор*, СДЗБ XIX, стр. 293—294.
- 6) Д. Јовић, *Трѝѝетички ѝовор*, СДЗБ XVII, стр. 100.
- 7) Д. Барјактаревић, *Новѝазарско-сјенички ѝовори*, СДЗБ XVI, стр. 86.
- 8) А. Пецо — Б. Милановић, *Ресавски ѝовор*, СДЗБ XVII, стр. 327.
- 9) А. Пецо, *Говор истѝочне Херцѝевине*, СДЗБ XIV, стр. 124—126.
- 10) Берислав М. Николић, *Трѝишкѝ ѝовор*, СДЗБ XVII, стр. 415.
- 11) Берислав М. Николић, *Мачвански ѝовор*, СДЗБ XVI, стр. 261.
- 12) М. Тешић, *Говор Љешѝанској*, СДЗБ XXII, стр. 218.
- 13) М. Николић, *Говор Горѝбиља*, СДЗБ XIX, стр. 676.
- 14) М. Симић, *Говор Обада*, СДЗБ XXIV, стр. 74.
- 15) М. Дешић, *Зѝадѝнѝбѝсански ѝекавски ѝовори*, СДЗБ XXI, стр. 229—231.
- 16) Д. Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Нови Сад—Загреб 1978, стр. 93—94.
- 17) S. Sekereš, *Govor Slavonske Podravine*, Зборник за филологију и лингвистику XVII/2, стр. 155.
- 18) S. Sekereš, *Govor Virovitiце i okoline*, Зборник за филологију и лингвистику XVIII/2, стр. 191.
- 19) И. Стевовић, *Шумадијски ѝовори у Грузи с особѝѝѝм осврѝѝом на акценѝѝе*, СДЗБ XVII, стр. 513.
- 20) В. Finka i A. Šojat, *Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca*, Radovi centra za znanstveni rad — Vinkovci, Zagreb 1975, str. 89—90.

¹⁶ Данас се у Пиви среће и облик *мајки*. Забележила сам га у селу Црквичком Пољу.

2) Ускоци:

јашиќа, гашиќа, шабља, бѳрба, сиѳдња, лѳиша, краѳда, рањка итд.
ђевојакѳа, јадѳјакѳа, мајјакѳа, зуќавѳа, буќавѳа, грабѳља, шѳвајќа, клѳ-
шајѳа итд.

шрињашѳа — *шринишѳа, чеѳрага* — *чеѳга*.

3) Бјелопавлићи:

вѳјска, слањка, мѳлба, сваѳба, смеиња, бѳзѳа, бѳмба, неѳѳаѳа,
вѳсиѳа.

4) Средњокатунски и ѳешански говори:

смеиња; клѳдња, шѳужба, бѳрба, слањка, шѳѳрба;
крѳишања, вѳшања, шѳрѳишања, буќавѳа, мољишања, баѳавѳа,
каѳишања, цѳкавѳа, шѳишања;
мајјка — *мајјакѳа, клѳиша* — *кѳишања.*

5) Левач:

бѳрба, вѳјска, казна, мѳлба, раѳња, шѳѳрба;
бањака, баѳава, гуѳака, даѳака, коќѳака, драќама, ѳваца, иѳсама,
илѳѳака, шѳѳака, клѳшава, мајјака, мазага, ѳаѳака;
ђѳрака — *ђѳрка.*

6) Трстенички говор:

бањака, мајјака, Миланѳка, босиѳѳака, чеѳрага;
мѳлба — *мѳлаба.*

II. Говори код којих је насѳавак -и редак:

1) Новопазарско-сјенички говор:

шѳишања, смеиња;
игаља, цѳрѳишања, оваца, сабѳља, шѳкавѳа, мајјакѳа;
ђѳрка, ѳјниѳ.

2) Ресавски говор:

дасака, кѳуѳака, шѳѳака, цѳрѳишања, оваца;
бањки, секунди.

3) Источна Херцеговина:

бѳмба, ламѳа, бѳнѳа, канѳиѳа, шѳрава, јѳлиѳа, мѳлба, жаљба, ѳѳрба,
каѳѳрња, фајѳа, сваѳиѳа, луѳиња, сиѳрѳиња, зебња; итд.
цѳкавѳа, дасака, глаѳања, игаља; итд.
крѳишања — *крѳиша* (мале крошње), *шѳрѳишања* — *шѳрѳиша* (врста
 граха);
ѳѳринѳиѳ, шѳлѳиѳ.

III. Говори код којих је насѳавак -и ѳѳѳи:

1) Трѳиш:

башиѳ, ваѳкиѳ, вѳѳриѳ, кѳѳкиѳ, коќѳкиѳ, иѳѳкиѳ, илѳѳкиѳ, ѳѳркаѳ;

гӯскй — гӯсакй, брѣсквй — брѣсакй;
 девојакй, јасала, оваца, шрѣшакй;
 звездй.

2) Мачва:

циглй, ћуркй, гашњй, маркй, йисмй, ишрудлй, шбрбй.

3) Љештанско:

баичй, вдћкй, глiscйй, гӯскй, звијездй, квдчкй, кокдишкй, лдквй,
 мдчкй, идикй, шйквй, црквй;
 брѣсаквй — брѣсквй;
 грѣбала, ћевојакй, јасала, оваца, шрѣшакй.

4) Горобиле:

врscйй, глiscйй, гӯскй, каршй, квдчкй, мдчкй, идикй, илѣћкй,
 иршкй, брѣсквй, ијѣсмй;
 шйквй, ћевојакй, шрѣшакй;
 звијездй.

5) Обади:

баичй, вшкй, квдчкй, идикй, иршкй, илѣћкй;
 грѣбала, јасала, оваца, шрѣшакй;
 звездй.

6) Западна Босна:

алай, банкй, вилушкй, врбй, звијездй, каншй, каршй, кдлјевкй,
 куглй, ласшй, лијѣскй, лдшшй итд.
 будимакй, вшрй, вилушакй, вдћакй, гӯсакй, дшйала, кдлјевакй,
 кдцакй, шдшйакй итд.
 каршй, кдлјевкй, крascйй, куршкй, ламшй, лбшшй, иаршшшанкй,
 радшй, шабла, јунй, чавкй итд.

7) Банија и Кордун:

ијѣсмй, вршшй, иѣглй, банкй, каншй, млбшй, жсלבшй, мајкй, квдчй;
 шдшйакй, гӯсакй, мдчакй, млшшйакй, конойала, кдцакй, кршшакй,
 лшчакй.

8) Славонска Подравина:

гшјди, сшшшй, баичй, каншй, ббрбй, смшшй.

9) Вировитица:

врбй, звездй, смшшй, буквй, бригади.

10) Гружа:

гшжшй, гршвшй, дбјкй, мајкй, илбкй, иршшкй, шрмкй, чавкй, бајкй,
 ббљкй, жшјкй, замкй, курвй, кршшкй, иѣркй, ршнкй, сѣкй, сшнкй,
 сламкй, сшаркй, шршкй, шрункй, цркй, јунй, хшжшй, шшршшй;
 бшшакй, каршшй, ћуршкй (и ћуркй), бшљакй, цркшкй.

11) Винковци:

шáӣр̄ӣ, њерл̄инки, њй̄лӣћ̄арки, њй̄й̄ћ̄арки, ф̄орми, кв̄о̄ћки, бáӣћ̄ӣ, њг̄л̄ӣ, шáӣр̄ӣ, њскри, њр̄ӣѣнки, ш̄унки, б̄ел̄к̄а̄, кол̄ѣвки; њр̄ѣш̄а̄ња, кр̄уш̄ӣа̄ка, ов̄а̄ца̄, бр̄ѣс̄а̄ка, м̄р̄к̄а̄ва, њг̄áл̄а̄, њй̄к̄а̄ва, г̄ӯс̄а̄ка, дас̄áк̄а итд.

б̄ел̄кија, њд̄ћ̄нија, нáћ̄вија, гр̄áб̄љија итд.

*
* *
*

Оваква дистрибуција наставака у народним говорима наводи на закључак да широка употреба наставка *-и* у књижевном језику није нимало случајна него се, између осталог, може темељити и на његовој употреби у народним говорима — где, рекло би се, није приметан процес губљења него ширења овог наставка.

Као нормативни закључак могли бисмо дати само оквирне и оријентационе препоруке:

где год је довољно обичан и распрострањен тип *а-а*, може му се давати предност над друга два модела;

за речи с основом на *с̄ӣ, зд, ш̄ӣ, жд*: *лас̄т̄а, невест̄а, звезда, баш̄т̄а, нужда* и сл. треба одређено препоручити модел *-а*;

у осталим случајевима изгледа да нема основа за категоријска ограничења употребе наставка *-и*.

Ексерцирани материјал није довољан да покаже у којим се случајевима поред модела *-и* шире употребљава и модел *-а* (*рад̄њ̄ӣ* и *рад̄њ̄а̄* и сл.). Правопис из 1960. године није обрађивао ову појаву као нормативну категорију, али се у Правописном речнику (у вези с другим нормативним проблемима) даје велики број и оваких именица, а уз њих је најчешће наведен и генитив множине. Мада се пе би рекло да су при томе примењивани одређени системски обрасци (нпр. код *фарма* само модел *-и*, а код *фирма* и *форма* *-а* и *-и*, код *јоморанца* и *јоморанча* *а-а* и *-и*, а код *наранца* и *наранча* сва три модела), неће бити сувишно да се нешто шире прикаже поступак у Правописном речнику.

Далеко најчешћи су примери именица са наставком *-ка*. Међу њима их има само са моделом *а-а* (*б̄ӣш̄ка, ч̄е̄ш̄ка, гр̄еш̄ка, двиск̄а* и др.), али је далеко више оних које имају наставак *и*, било напореда с моделом *а-а* (нпр. *близанка, брзомеш̄ка, двозӯйка, дво̄јка, дво̄цевка, дӣљка, др̄иш̄ка, душо̄гӯйка, екавка, њсовка, њо̄й̄равка, ћурка, љед̄ӣљка, ље̄йка, љевка, љр̄ӣка, љр̄ӣанка, чашка, ч̄ес̄т̄ӣш̄ка, ч̄е̄ш̄ворка, ч̄ӣш̄анка), било као једини модел (*Афганка, Африканка, Ахејка, алка, амајерка, амазонка, Арајка, аријка, бајка, Бачванка, белка, бочка, булка, дволејка, гајка, ље̄џарка, љелка, љр̄нка, чарка*). Нисам проверавала има ли код ових именица негде изузетно и модела *-а*, али је очигледно да је као категоријско решење*

за именице на *-ка* усвојен модел *-и* (поред *a-a*). И у мом материјалу нашло се само три примера са моделом *-а* за именице на *-ка*, а Правописни речник и за те именице има друкчија решења (*йсовака* и *йсовки*, *йойравака* и *йойравки*, *загонейака*).

Категоријска доследност запажа се и код речи на *-сиа*, *-зда* (*бисиа*, *цесиа*, *чесиа*, *газда*, *звезда*), где је једини модел *-а*, а у другим случајевима пре се може говорити о лексичком него о категоријском опредељењу. Навешћемо по неколико примера различитих решења, која нису увек у складу са оним што можемо сматрати најобичнијим:

само *a-a*: *бјечва*, *цревља*, *чакља*, *йесма*, *чесма*, *чевра*, *чигра*, *чизма*, *ескорџиа*;

само *-и*: *бисџранга*, *фаланга*, *фалинга*, *фарма*, *чийма*;

само *-а*: *гејина*, *гоића*, *дрезга*, *елијса*, *нијанса*, *йлахџиа*, *йраверза*, *фајанса*, *фарса*, *фронџиа*, *чимџанза*, *џомба*, *шихџиа*;

a-a и *-и*: *глођва*, *цейља*, *црейња*, *чайља*, *цезва*;

-а и *-и*: *биџанга*, *денга*, *двојба*, *гајба*, *гарда*, *главурда*, *глазба*, *грдња*, *бомбарда*, *бомба*, *бурма*, *јажџиа*, *йрейња*, *ћорда*, *фалџиа*, *фарба*, *фирма*, *форма*, *форминга*, *франђа*, *черга*, *чорба*;

сва три модела: *наранча*, *наранџа*, *чалма*, *чайма*, *дуџља*.

Очигледно је дистрибуција ових модела и даље у превирању, па не би било оправдано да се нормативном интервенцијом форсирају поједине схеме мимо стварних тенденција нашег књижевног израза.

Милица Радовић-Тешић

Из терминологије народних радиности

НОМИНАЦИЈА ЦВЈЕТНОГ ПРАХА У СТРУЧНОЈ И НАРОДНОЈ ПЧЕЛАРСКОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ

Мада је развоју и нормирању српскохрватске пчеларске терминологије у прошлом вијеку поклањана значајна пажња, њено данашње стање не би се могло подичити стандардношћу достојном њеног главног кодификатора Јована Живановића. То се донекле може објаснити опадањем ове привредне дјелатности, као и ишчезавањем ореола магичности којим је то занимање било обавијено. Радикална измјена технологије пчеларења, која је код нас започета тек крајем прошлог вијека, увелико је измијенила пчеларски термилошки инвентар: ишчезле су многе старе лексеме, већином општесловенске, које су се односиле на денотате из народног пчеларства, а створен је велик број нових термина, било лексичко-семантичким, било творбеним путем или посуђивањем, а најчешће калкирањем. Нова сазнања о животу, раду и размножавању пчелињих друштава, а нарочито нова технологија искоришћавања пчела, одразили су се и у терминологији.

Разумљиво је што стари пчелари немају у свом лексичком фонду термине за денотате недоступне простом опажању њихових чула (ситнији анатомски дијелови пчеле, болести, пчелиње расе). Такође је схватљиво што савремени пчелари не располажу десетинама термина за означавање врста ројева према њиховој сродничкој и хронолошкој филијацији, квалитету и употребљивости, за што су знали њихови претходници, јер модерно пчеларење готово да и не зна за природно ројење. Међутим, неке компарације термилошке слике познавања извјесних сегмената из те професије не иду у прилог нашој савременој апикултури, мада би она у том морала да буде супериорна над нашим народним пчеларењем. Стари пчелар је понекад подсвјесно, уз помоћ термина наслијеђених из дубоке прошлости, јасно диференцирао неке блиске денотате које данашњи стручњаци добро познају, али термилошки не разликују, или разликују уз помоћ неустаљених и гломазних синтагми. Покушаћемо да то илуструјемо поређењем номинације цвјет-

ног праха у пчеларској литератури и народним говорима, већином херцеговачким.

У савременој српскохрватској стручној пчеларској терминологији постоје три основна синонимна термина за означавање ситних зрнаца које сакупљају пчеле са цвјетова, носе на ногама у кошницу, до извјесне мјере прерађују, смјештају у саће и конзервирају за своју исхрану. То су цвјетни прах (прашак), полен (ов прах) и пелуд. Према територијалној распрострањености, цвјетни прах и полен углавном су везани за источне дијелове нашег језичког подручја а пелуд за западне. Први је калк, други интернационализам, а трећи кованица. Иако је Маретић замјерао Шулеку за творбу тог трећег синонима од чешког коријена (прије ће бити словачког) и нашег наставка¹, он се ипак најбоље уклопио у термилошки систем (пелуд — пелудни — пелудница). Формална неустаљеност прва два термина и слабије уклапање у наш лексички систем нису им гаранција да ће сасвим одговорити својој функцији.

Неустаљеност и варијантност тих термина није и једина њихова слабост. У стандардним терминологијама других језика обично постоји диференцирање цвјетног праха у природи, цвјетног праха натопљеног пљувачком и облијепљеног за пчелине ноге и цвјетног праха ферментисаног и конзервираног у саћу. Ова дистинкција је у пчеларству релевантна, па се прибјегава разним изражајним средствима да би се она означила. Међутим, сви набројани синоними означавају поменути материју у сва три стања. У посљедње вријеме покушава се да се тим различитим реалијама нађу и одговарајуће ознаке. Један од тих приједлога и јест повод овоме напису.

Наиме, предлаже се да се за ознаку цвјетног праха у саћу од два термина којима аутор располаже — пчелиња рђа и перга — елиминише први као неприкладан, а усвоји други². Са становишта основне функције термина — прецизна, устаљена и једнозначна номинација денотата — овом приједлогу се не би имало шта приговорити. Али лексема перга је преузета директно из руског, без гласовног усаглашавања, мада и у нашем језику постоји истокоријенски адекват — прга, којим се означавају нека јела и пића настала пржењем (сурогат кафе од јечма, качамак). Колико нам је познато, прга се у нашим говорима не употребљава као пчеларски термин.

Истозначни термин пчелиња рђа није нов у нашој пчеларској литератури. Њиме се, додуше у простом лику рђа, почетком прошлог вијека служио Аврам Максимовић³ у истом значењу: „Рђа ова естъ течность изъ праха цвѣтовъ и меда умѣренно между

¹ Rječnik JAZU IX, 768

² А. Јанковић, Пчелињи производи као храна и лек, Београд 1968, 61

³ А. Максимовић, Пчеларъ или наставление по пчеловодству... Будим

собою помъшанных уготована“.⁴ Стотињак година касније, тај термин сретамо у истом значењу више пута у Босанско-херцеговачком тежаку (год. X, 44; XII, 96). И у старијој хрватској литератури такође је терминолошки диференциран цвјетни прах у саћу — пчелин крух⁵ (калк према њем. *Bienebrot*, фр. *rain d'abeilles*, рус. х л е б и н итд.).

Насупрот томе, Максимовић је цвјетни прах у сировом стању називао прах цвџетов и брашно цвџетов. Неколико деценија касније, Максимилијан Ђурчин је то називао обнож⁶.

Јован Живановић, који је дао изванредан допринос стандардизацији српскохрватске пчеларске терминологије, није имао слуха за ту диференцијацију, сматрајући да су рђа и обнож синоними⁷, па вјероватно ту и јест коријен овог терминолошког сиромашења.

У данашњој херцеговачкој професионалној пчеларској лексичи номинација тих реалија је много шароликија него што је у стручној литератури. Савремени пчелари, који гаје пчеле у кошницама са покретним саћем, углавном су усвојили по један или два синонимна термина за цвјетни прах уопште према литератури из које су се они, или њихови учитељи, учили својој професији или њеној модерној технологији. Нису ријетки случајеви да се неки од тих синонима књишког поријекла у свијести недовољно образованих пчелара везује и за друге реалије (нпр. лексемом п о л е н у околини Љубушког и Билеће означава се и ргоролis, смоласта маса којом пчеле затварају непотребне шупљине на својој кошници).

Стари пчелари, који су имали, или још имају дуб(ов)ине, кошнице с непокретним саћем, а нарочито они са дужом пчеларском традицијом у кући, често веома добро терминолошки разликују цвјетни прах на пчелиним ногама и у саћу. „Стари су говорили обножје оно што се сад зове прах или пелуд. Обножје кад га ндси пчела, у самој кошници не кажџ обножје него смџтљика“ (Благај код Мостара). Слично је стање у цијелој источној и централној Херцеговини. Цвјетни прах док га пчела носи на својим ногама најчешће називају обнож (источна Херцеговина), затим обножје (Благај), обложај (Хутово код Неума) и обложје (околина Јабланице). У истом значењу забиљежена је варијанта обножје у Грузији⁸ и Срему⁹, као и варијанта обножањ у Лици¹⁰. Унутрашња форма свих тих творбених варијаната је сасвим провидна: обнож је оно што је уз ногу, тј. грудвице

⁴ Цит. по Ј. Живановић, Српски рјечник за кованице, Нови Сад, 1877, 24

⁵ М. Кишатић, *Кукци*, књ. I, Zagreb 1886, 137

⁶ Цит. по Ј. Живановић, ор. с. 21

⁷ Ј. Живановић, ор. с. 24

⁸ Српски етнографски зборник, књ. 58, 74

⁹ „Јавор“ 1886, 1519

¹⁰ Рјечник JAZU VIII, 416

цвјетног праха учвршћене за задње пчелине ноге. Варијанте са основом о б л о ж - су секундарне, настале према глаголу о б л о ж и т и, јер су пчелине ноге обложене цвјетним прахом.

Да је форма о б н о ж примарна, показују паралеле у све три скупине словенских језика: о б н о ж њ е и о б н о ж њ и н а у словеначком¹¹, о б н о ж њ и о б н о ж к а у руском¹², о б н і ж ж я у украјинском¹³, о б н ó ж е¹⁴ и старије о б н о з¹⁵ у пољском, о б н о ц љ к а¹⁶ у словачком, које такође означавају цвјетни прах на пчелиној ноzi. У народним говорима Полесја забиљежено је о б н а ж као синоним термину перга¹⁷, исто као и о б н о г а у јужним руским говорима¹⁸, што може да буде резултат неразликовања блиских денотата у свијести говорника или, вјероватније, необраћања пажње на то сакупљача ове лексике, какав је и у нас чест случај. У полеским говорима регистрован је и пароним о б н о ж њ е, али не у значењу цвјетног праха, него кошарице, дијела на задњим пчелиним ногама на којем се носи та материја¹⁹.

Цвјетни прах у полупрерађеном стању, тј. када је већ смјештен у саће, у херцеговачким говорима номинира се са више синонимима и њихових фонетских и творбених варијаната. Трагови лексеме р љ а у функцији пчеларског термина сретају се на више страна, али ни за једну потврду се не би могло сигурније тврдити да означава цвјетни прах у саћу. „Поцрњило саће од рђѐ, поцрњи кад је слаба паша (Церов Долац код Груда). „Ў јесѐн, кад је липо врѐме, ѱвати нѐшто ранѐ, рђѐ кўпи нешто, јада свакѐг кўпи да ёстанѐ у живёту“ (Љуботићи код Лиштице). „Прија, док се није књига знало, каже: ’Чѐле нёсѐ рђу, рђу нёсѐ“ (Шњит код Прозора). Ова посљедња потврда, као и један податак из Липника код Гацка, сигурно упућује на цвјетни прашак, али као да се ради о његовом сировом стању. Међутим, за претходне двије потврде немогуће је рећи да ли се оне односе на цвјетни прах или уопште на нешто лоше, или пак на неку болест, плијесан на цвјетном праху у саћу (Церов Долац). И у ужичком крају је забиљежена та ле ксема као ознака цвјетног праха, према непрецизном етнографском запису рекло би се — сировог²⁰. Једино је у Подравини, у околини Ко-

¹¹ Шкерљ и сар., Словеначко — српскохрватски речник, Београд 1975, 268

¹² Osmijazučny zemedělsky slovník I, Праг, 1970, 509

¹³ Українсько-російський словник, АНУРСР, Київ 1975, 477

¹⁴ Osmijazučny zemedělsky šlovník, 509

¹⁵ W. Kozłowski, Słownik leśny, bartny... Warszawa 1846, 395

¹⁶ J. Nižnansky, Včelárstvo. Vyskum narečovej lexiky (рукопис), Братислава 1971, 12

¹⁷ В. В. Анохина, Н. В. Никончук, Полесская терминология пчеловодства, у књ. Лексика Полесья, Москва 1968, 345

¹⁸ В. Даль, Толковый словарь... III изд. II, 607

¹⁹ Лексика Полесья, 345

²⁰ Српски етн. зб., књ. 32, 354

привнице, потврђен лик *x p ħ a* као ознака цвјетног праха у саћу²¹. Ма колико су непоуздане те потврде из народних говора да *p ħ a* означава цвјетни прах само у саћу а не и уопште, ипак се са сигурношћу може претпоставити да је Аврам Максимовић, који се додуше служио језичком мјешавином карактеристичном за Војводину почетком прошлог вијека, знао само за народне пчеларске термине, па да је и *p ħ a* у то вријеме била у живој употреби у његовој Бачкој у значењу цвјетног праха у саћу.

Истокоријенски термини се и у другим словенским језицима употребљавају у истој функцији: ржавчина²² у руском, *rdza miodowa* (*w plastrach*) у пољском²³, *ridza* у словачком²⁴.

Уз доста непоуздане трагове номинације цвјетног праха у саћу лексемом *p ħ a*, херцеговачки говори пружају и сасвим поуздане потврде идентификације овог денотата уз помоћ више синонима и њихових варијаната: *с н њ ј е т* и *с њ ђ т и к а* (Јабланица), *ш њ ђ т и ц а* (Невесиње, Гацко, Требиње), *с м ђ т љ и ц а* (Невесиње), *с м ђ т ј и к а* (Мостар), *с м њ т љ и к а* (Посушје) *ш љ ђ т и ц а* (Гацко, Билећа, Требиње), *с ђ т л и ц а* (Гацко, Требиње), *с в љ ђ т л и к а*, *с ђ т л и к а* (Столац), *с в љ ђ т љ и к а*, *с ђ т љ и к а* (Неум). Дакле, велик број варијаната гласовно сличних, али изведених, на први поглед, од четири коријена: *sn ět-*, *sm ět-*, *sl ět-* и *sv ět-*.

Пошто у другим словенским језицима, колико нам је познато, нема истокоријенских пчеларских термина, није једноставно одредити шта је ту примарно. Међутим, структурално-семантичка мотивираност тих варијаната ипак је провидна. Наиме, вјеровало се да је цвјетни прах у саћу отрован за људе, па се водило рачуна да се са медом не би појело и те пчелиње хране. „Ако се мѣд јѣдѣ фрѣшак, нѣкѣ у саћима, ѣ сад би ко рѣкѣ ако би бѣло прѣшка тѣмо: 'Чѣвѣј се шљѣтицѣ, нѣмѣј се отрѣват!' А сѣд тѣ шљѣтица, напрѣтѣв, лѣјек“ (Билећа). У Конавлима код Дубровника лексемом *с н њ ј е т* се означава нека болест пчелињег легла. У сусједним Зупцима, као и у околини Јабланице, пчелињи измет се номинира исто као и цвјетни прах у саћу. Дакле, опште је схватање било да је то нешто некорисно, штетно, рђа, болест. („Сњѣтика или снѣјет је ѣстѣ као што бѣдѣ у пшѣници онѣ црнѣ — снѣјет“ — Баћина код Јабланице). А болест се на биљним културама, нарочито на жити, у нашим говорима номинира синонимским низом *p ħ a* — *с н њ ј е т* — *с м ђ т љ и к а*²⁵, па је и квалитативна и визуелна сличност баш и мотивисала номинацију цвјетног праха у саћу лексичким варијантама изведеним од основа *sn ět-* и *sm ět-* или *p ħ a*. Варијанте са осно-

²¹ Etnografska istraživanja i grada IV, Zagreb 1942, 11

²² В. П. Попов, Жизнь пчелъ, Пенза 1893, 219

²³ А. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa 1974, 456

²⁴ J. Nižnansky, op. c. 12

²⁵ Д. Симоновић, Ботанички речник, Београд 1959, 385, 489

вом *smět-* јужнословенска су иновација (слов. *smetljaј*, сх. *smetљика*) и настале су, по Скокову мишљењу, дисимилацијом $n-t > m-t$ ²⁶.

Усљед замјене и идентификације денотата 'цвјетни прах у саћу' и 'пчелињи измет' дошло је до контаминације њихових назива. На једној страни термин *снџет / сњетика* пренесен је са цвјетног праха на измет, а на другој се огледа обратан резултат те замјене у варијанти *шљетца*. У Зупцима код Требиња неки информатори вјерују да пчеле зими, по лошем времену, одлажу измет у саће и то називају *шљетца*. Иначе, пчелињи измет који се примјеђује ван кошница назива се у Зупцима, као и још неким крајевима у Херцеговини — *слијед / слијет*, јер се по облику и густини његових тачкица на камењу или снијегу одређује правац и удаљеност пчелињих друштава настањених у шупљем дрвећу. Дакле, идентификацијом денотата 'снијет' и 'слијед' и контаминацијом њихових ознака настала је и варијанта *шљетца*, прилично раширена у значењу цвјетног праха у саћу.

Широко распрострањене варијанте с коријеном *svět-* не могу се доводити у везу са схватањем о штетности цвјетног праха у саћу, са његовим поистовјеђивањем са болестима и изметом. Међутим, истокоријенска лексема је забиљежена као пчеларски термин у једном другом значењу: „Светлица, кад у саћу има више ћелија с црвићима“²⁷, тј. младо, отворено пчелиње легло. Мотивираност ове номинације је сасвим провидна: младо легло је свјетлоседефасте боје. Везивање те лексеме за денотат смјештен на исто мјесто сасвим је могуће, тим више што је цвјетни прах и намијењен највише за исхрану пчелињег легла.

Није искључен ни други мотив такве номинације цвјетног праха. У Пиви се цвјетни прах, сирови и полупрерађени, назива *дџвизма*, према називу биљке са које га пчеле у овом крају највише сакупљају и чији цвијет својом бојом асоцира на прах. Забиљежено је и више биљака са нашим народним називима *свјетлика*, *свјетлица*, *светлица*,²⁸ али је тешко повјеровати да је по некој од њих назван цвјетни прах у саћу јер оне нису значајнији извори ове пчелиње хране. Занимљиво је да се и у номинацији лековите и медоносне биљке *видац* у појединим словенским језицима смјењују називи с коријенима *svět-* и *smět-*: пољ. *swietlik*, глуж. *swetlik*, чеш. *svetlik*, укр. *switlyk*, словен. *smetlika*²⁹. Стога ипак није искључено да су варијанте *свјетлица / свјетлика / сџетлица / сџетлика* могле настати контаминацијом синонима

²⁶ P. Skok, Etimologijski rječnik III, 298

²⁷ Д. Ружић, Пчеларски речник, Београд 1904, 60

²⁸ Д. Симоновић, оп. с. 101, 346, 483

²⁹ W. Budziszewska, Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej, Wrocław 1965, 232

изведених од основа *s n ě t-*, *s m ě t-* и *s l ě t-* са основом *s v ě t-* мотивисаном свјетлијом бојом цвјетног праха од извјесних биљних врста.

Постоји и назив цвјетног праха мотивисан његовим укусом: у Конавлима се раније прах у саћу називао *г р ч и ц а*. Кад би се тијештило на рѹке па би ђндар љизишло и пѣлѹда с мѣдом, рекли би: "Има ѹ њему грчицѣ, па маљо кѹпѣ ѹста".

У Црној Гори, у Кучима, регистрован је, додуше непрецизно, још један назив цвјетног праха у саћу — *б р о (н) з а*³⁰. Мада је незахвално нагађати о несигурном податку, који још потиче из говора у чијој пчеларској лексици има и елемената албанског поријекла, ипак би се могло помислити да је оваква номинација мотивисана сличношћу боје бронзе са цвјетним прахом.

*
* * *

Ово ноређење номинације цвјетног праха у нашој стручној и народној пчеларској терминологији имало је циљ да покаже на које су начине народни говори диференцирали два блиска денотата, што се тек сада покушава учинити и у стручној литератури. Природност и једноставност свих тих начина номинације у народним говорима могле би бити бољѹ узор стандардизацији одговарајућих термина него што је некритичко преузимање страних, и то неинтернационализованих назива.

Саво Пујић

³⁰ Српски етн. зб., књ. 48, 43

Језичка култура

НЕКИ ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНЕ ЈЕЗИЧКЕ КУЛТУРЕ

О говорној култури уопште, а посебно код нас, доста се писало, и до сада, а проблема, које та област нашега језика, или језика уопште, нуди има подоста. Рекло би се да их има и врло акутних, чије решавање не би требало одлагати за сутра. Што је то тако, постоји више разлога. За наше прилике и разумљивих и, бар донекле, оправданих. Ми се исувише брзо развијамо, исувише брзо крећемо у свим областима људске делатности напред; ми у години чинимо подухвате за које су, у другачијим приликама, потребне деценије. Ми смо за прошле деценије направили оно што се често ради знатно дуже, то јест за деценије смо правили столетње кораке. Од неписмене или полуписмене средине од пре само три деценије ми смо створили универзитетске центре, па чак и центре са академијама наука. То су гигантски подухвати, то су кораци који заслужују и дивљење и поштовање.

Па ипак, не би требало да нас ти успеси успавају, да будемо пре-задовољни свим оним што је за нама. Несумњиво је да има разлога за задовољство, али је истина и да се ту могло учинити нешто и боље. На пређеним стазама има и рупа и кривина. Ако се кривине не могу одмах све исправити, чини ми се да бисмо, са мало више труда, рупе могли да поравнамо. Међу таквим појавама, које су остале иза нас, а које стрше, налазе се и оне које срећамо у нашој говорној и писаној речи. Ми данас ретко можемо да чујемо лепо срочену говорну целину, ретки су и написи у којима се пажња поклања језичкој хармонији. Трка за временом довела је језичку чистоту на споредни колосек нашега развитка. А не би требало да је тако. Ако су такви потези били нужни у послератним годинама, данас више није тако. Ми бисмо се данас морали са много више брижљивости односити према нашој говорној и писаној речи. Без тога наши успеси губе на својој вредности, наши подухвати губе од своје целовитости.

Свему овоме, а ни то није неважан чинилац у овој проблематици, видан печат дали су и наши послератни миграциони таласи. Наш економски развитак изискивао је разумљивост привредних објеката, уз то и

мешање становништва, а све то је говорној и писаној речи давало обележје локалних говора. Стандард се ту нашао на периферији, о њему се скоро није ни мислило. Свака фабрика, свака привредна јединица, постала је стедиште и различитих говора и различитих дијалеката. И, сасвим разумљиво, то је налазило, и то налази, одраза у говору тих средина. Јер, то је познато, напуштањем места живљења ми не напуштамо и све оно што нам је даровало то место. У првом реду не напуштамо, или не тако лако, стечене навике. Поготово говорне особине. Зна се и то да је лакше, знатно лакше, напустити начин одевања, па и начин опхођења у друштву, него се ослободити локалних говорних особина. Локалне говорне особине, оне донесене из родног краја, често остају наши пратиоци до краја живота. Иза случајева, и не мало, да и они који одлично познају теорију језика, знају сва правила и фонетике и ортоепије, о томе, чак, и пишу, и говоре, ипак у свакодневном комуницирању и даље показују своје говорно исходиште. Говорне навике најтеже се мењају.

Наравно, ови проблеми нису и једино наши проблеми. За такве потешкоће знали су и други народи. Неки се и данас са њима боре. Али је за нас значајно питање како се ми односимо према свим тим проблемима, да ли их посматрамо онако озбиљно како то они заслужују. Чини ми се да код нас ту има подоста површности и, рекло би се, неодговорности. Наш однос према елементарној говорној култури је више него небрижан. Од основне школе до универзитета, од локалних радио-станица до централних и телевизијских, од локалних до централних управних органа, ретки су они који језичкој проблематици посвећују озбиљну пажњу. Када не би тога било, наши ђаци би били писменији, наши дописи читкији и разумљивији, наше одлуке јасније. Али шта! Ово није први пут да се на овакве проблеме скреће пажња. Било је и скупова посвећених томе, чак су и стручни конгреси указивали на такав однос према језику. Па шта се тиме постигло? Мало. Врло мало. Чак се ни правописна норма, која је добила и званично обележје, није прихватила у целини. Све то говори да се мора нешто мењати у нашем односу према ономе чиме се сваки од нас јавља и као јединка и као културна личност. Без таквих подухвата напори појединаца остаће без резултата. Истина, тешко је доћи до општеприхваћеног језичког стандарда, али није тешко кренути ка томе. Код нас данас вреди лозинка: Кажми ми ко си, да ти кажем одакле си. А то је оно што би требало да се мења. И могло би се мењати ако бисмо сви схватили⁷ нужност тих промена. Овако, док је то брига само појединаца, наставника ентузијаста, наше жеље ће и даље остати само пуне жезе, глас вапијућег у пустињи. Природно, ми се не смемо мирити са тим, не смемо дизати руке од таквих проблема, али је и на другима да нам у томе помогну. Јер, истини за вољу, брига о језичкој чистоти није само брига наставника језика. То би морало да буде општедруштвена брига. Ако ништа друго, морали бисмо се изборити за то да сваки наставник, да сваки спикер и ТВ

водителј у потпуности владају књижевнојезичким стандардом, то јест да има издиференциране све наше фонеме, све наше акценте, да има новоштокавске облике итд. Без тога сви наши подухвати биће окрњени, у својој завршници.

Ја бих овде указао на још један моменат, на још један проблем из наше свакодневице. То је папироманија и празнословље. Наш бурни развитак, сасвим природно, изискивао је и множење администрације, самим тим и множење разних докумената, аката и сл. Али то је данас постала кочница развитка. Тешко се сналазимо у шуми дописа и прописа. Само за један, иоле важнији скуп, откуца се на хиљаде страница. И, што је схватљиво, оне најчешће остану непрочитане. Значи, труд оних који су то писали био је узалудан, а и трошкови око тога куцања остали су непокривени. Уз то је вредно напоменути да у таквим актима има много сувишног, а у таквим рефератима има подоста празнословља. Ту недавно на ово је скренута пажња у листу Борба. И са правом је речено да би се многи реферати могли скратити на половину, а да при томе ништа не изгубе од свога садржаја. Напротив. Постали би и читљивији и разумљивији. Пошто постоји тежња да се штеди, добро би било да се штеди и папир. Да се реферати скраћују, да се дискусије скраћују. Истина, синдикати су већ покренули такву акцију али не знам колико је она остварена. А било би добро да се за то сви залажемо. Као узор за то могли би нам послужити, што се тиче времена изношења проблема о којима се говори, радио и ТВ извештаји. Тамо је све до максимума сажето. Ефекат је јасан. Све се износи кратко и јасно. Ако бисмо прихватили такав начин изношења својих мисли, жеља и потреба, своје излагање бисмо учинили и разумљивијим и јаснијим. Уз то, радо би нас слушали они којима се обраћамо.

Наравно, за овакве подухвате треба имати писмене, у правом смислу те речи, лекторе и секретаре у појединим установама и предузећима. Пошто смо ми сада у реформи школства, пошто се у реформисаној школи спремају и такви стручњаци, требало би се постарати да они не остају без посла; то јест, требало би се постарати да сваки врши посао за који се спремао, за који је квалификован.

На крају да поновим овде већ изнесену жељу: ако нам језик као средство за међуљудску комуникацију лежи на срцу, ако желимо да се ослободимо дијалекатског пртљага који нас почесто прати, овим проблемима треба посвећивати највећу пажњу — од јаслица и вртића до универзитета. Не би се смело дозволити да неко буде васпитач ако није усвојио стандардни језички израз. Ово би, опет, изискивало да се у свим школама, у свим образовним центрима, и на свим факултетима који спремају наставника мора слушати и српскохрватски језик. Без тога нема целовитијег успеха. Ако се брига о језичкој чистоти свали на леђа наставника матерњег језика, резултати неће бити охрабрујући. Десиће се оно што се дешавало и до сада: што наставник језика и направи, на другим часовима се поквари. А таквих Скадара на Бојани

требало би се ослобађати. Школа, ипак, мора бити чувар и неговатељица књижевнојезичког стандарда. Сасвим разумљиво, заједно са њом требало би да иду и сва средства јавног информисања. Само тако моћи ћемо побољшати и своју говорну културу и своју писменост. А то није тешко учинити. Наравно, ако се хоће.

Асим Пецо

УПОТРЕБНА ВРЕДНОСТ ЈЕЗИКА

Отворени разговори о проблемима језика, у које се не укључују само лингвисти него и други, неопходни су просто стога да би се одређени ставови лингвиста као стручњака приближили онима који имају исту одговорност и исти утицај на језик, а немају потребно лингвистичко образовање и нису довољно упознати какве последице могу да буду стихијнога утицаја на језик. Значи, поставља се питање о коме се до до сада није говорило. То је питање одговорности која се има у односу на право језичко споразумевање, и то питање одговорности када се има у виду основна функција језика, тј. његова друштвена функција и његова употребна вредност.

До сада се често у нашим дискусијама о језику запостављала баш та употребна вредност језика. У сваком од нас постоји потреба да будемо схваћени и прихваћени када заступамо своје ставове. Исто тако, и да друге схватимо и прихватимо када заступају своје ставове. То узајамно споразумевање засновано је на заједничности и општости у језичким структурама; док је оно непредвидљиво и појединачно у језику обележје појединца. Данашња језичка проучавања показују да је језик и врло структуриран и предвидљив, и врло непредвидљив. Значи, у сваком језичком ентитету морамо да посматрамо његову општост или заједничност, затим његову посебност и његову појединачност. На нивоу наше језичке проблематике, то би био општи, заједнички језик, српскохрватски или хрватскосрпски, затим би посебност представљале поједине варијанте српскохрватског или хрватскосрпског, а појединачности би биле оно што сваки појединац уноси у језик, мења у језику, делује на њега и развија или разбија у њему оно што је заједничко. Значи, у језику постоји дијалектички процес: тежња ка јединству и тежња ка појединачним обележјима, и у том дијалектичком јединству општости и појединачности лежи суштина језичке проблематике.

Што се тиче употребе екавског и ијекавског изговора у нашем књижевном језику, при решавању тих проблема, морају се узети у обзир и неки нови елементи, о којима се до сада у лингвистици није водило рачуна. Постоји и тзв. психолингвистичка подлога језичких проблема, па је и питање коришћења екавштине и ијекавштине проблем и психолингвистичке природе. Када се створи један језички ауто-

матизам, тај језички систем при говору функционише аутоматизовано, независно од свести. Када прави екавац слуша ијекавца, и обрнуто, он неће ни примећивати да његов саговорник говори на други начин, он ће, заправо, чути оне гласове — било *e* или *ије* — који постоје у његовом језичком систему. Исти је случај и када је у питању писани текст: ако екавац чита ијекавски текст, он неће примећивати разлике, и аутоматски ће замењивати свако *ије* са *e*. Он ће у структуру писаног текста убацивати раније стечене језичке аутоматизме. Проблем екавског и ијекавског изговора је, у суштини, психолингвистички проблем, и неким наредбама се не може мењати екавац у ијекавца, и обратно.

Ако смо поставили као основни циљ читаве наше политике друштва, па и језичке политике, јер се језик не може одвојити од друштвене политике, општост и заједничност, неопходно је да се на политичком и идеолошком нивоу расправља о језику са становишта општости и са становишта његове употребне и друштвене функције; а не толико са становишта његове историјске функције. Када тако приђемо овој проблему, онда се неопходно поставља и питање нормативности, које смо доста запостављали, нарочито када је реч о говорноме језику.

Проблеми говорне културе по некима излазе ван оквира језичке проблематике. Међутим, у њиховој основици лежи и потреба за стварањем језичких норми. Мада култура говора садржи у себи и друге елементе, као што су осмишљеност изражавања, сврсисходност, живост, јасност, гласност — проблем правилности језика у ширем и ужем смислу је потка свих претходних захтева. Ако се у говору јављају неки органски недостаци (на пример афазиса или недостатак слуха), онда нема комуникације; међутим, општења нема и ако нема правилности у ужем смислу тога појма, ако нема поштовања језичких норми. Људи из различитих дијалекатских крајева који нису савладали правила књижевног језика тешко се ефикасно споразумевају у књижевној средини, и неприхваћени су у истој оноликој мери као и странац који није довољно научио језик. Значи, ако покушамо да ближе уђемо у проблеме културе говора и неговања писаног језичког израза, учићемо да у тој основици лежи проблем нормативности, па се, према томе, и са тих разлога он не сме занемаривати. Стварање говорних и језичких норми неопходно је и због потреба школе, као и због књижевног језика. Остаје једино да се реши шта се под књижевном писаном и говорном језичком нормом треба подразумевати. Ако поставимо за циљ опште споразумевање и употребну вредност језика, пружање прилике свакоме појединцу да себе кроз језик изрази, онда се поставља питање ширине језичких норми и питање културе говора уопште и у средствима масовних комуникација. Када говоримо о култури говора, ми у овој тренутку можемо да будемо задовољни што се у основици нашег књижевног језика налази заиста народни језик и структуре народних говора, па је, самим тим, споразумевање олакшано. Имала сам прилике да видим тешкоће једнога преводиоца који је требало да прикаже у једном пре-

воду са енглеског језичке разлике проузроковане друштвеним слојевима. Дословно преведен, текст са енглеског гласио је: „Идем да узмем своје купање“ у језику представника виших слојева, и: „Идем да се купам“, у језику представника нижих друштвених слојева. Међутим, ове разлике нису могле да буду подвучене у нашем језику, пошто битних структурних разлика нема у језику различитих економских слојева. Код нас постоје само дијалекатске разлике, и ми још не увиђамо довољно у како смо идеалном положају када је заједнички књижевни језик у питању, и када се поставља само потреба заједничког нормирања и добровољног поштовања тих заједничких књижевних норми, а не када је у питању језичко диференцирање по економском друштвеном статусу.

Али с тим се проширује и одговорност: језик треба да буде друштвена брига не само језичара већ и свих оних који зависно од природе свога позива дејствују на њега. У сразмери са снагом њиховога утицаја, лежала би и њихова одговорност. Уколико неко има више могућности да делује на друге својим примером, утолико је одговорнији и позванији да о себи и своме говору више води рачуна. Према томе, посебну бригу треба обратити говору у средствима масовнога информисања, говору политичара и говору у школи, да би се ниво опште говорне културе и ниво говорне културе широких маса подигао на потребну висину. Стога сматрам да су разговори о култури говора и нормативности потребни разговори; само по себи се разуме да језичке норме не могу да имају вредност правних наредби и закона, јер постоји психолошка, социолошка, политичка и друштвена подлога језика, о којој се и у лингвистици мора водити рачуна.

Смиљка Васић

ПУТЕВИ И УСЛОВИ СРЕЂИВАЊА НАШЕ ЈЕЗИЧКЕ НОРМЕ

Двије деценије одсуства сваког компетентног механизма који би мјеродавно рјешавао искрсла правописна и уопште нормативна питања (прошло је двадесет година од престанка рада правописне комисије која је израдила правопис објављен 1960. године) допринијеле су томе да се веома нагомилају неријешени проблеми и да узму маха појаве које оптерећују нашу језичку културу. Више пута смо у нашем часопису указивали на неке од њих, настојећи да допринесемо тражењу најприкладнијих рјешења, али се тиме питања само елаборирају а не рјешавају, и њих је са сваким даном све више.

Упркос томе је међу лингвистима — сербокроатистима у СР Србији интерес за нормативистику веома слаб, и веома је мало остало оних који се колико-толико активно баве овом стручном дисциплином, а од млађих готово нико не креће тим правцем. Разлога за то свакако има више, али су два веома битна.

Први је узалудност покушаја да се стручном оцјеном и препоруком утиче на оне који имају реалну моћ да утичу на наш језички израз, а то нијесу лингвистичке установе, него они који владају језиком и изразом у јавним гласилима, уџбеницима и другим публикацијама највећег тиража и најшире употребе, као и уопште у јавном животу. Веома се распространило самовољно нормирање и прекрајање језичког израза, при чему се губи из вида да је језичко нормирање и стручни посао, за који су често потребне сложене лингвистичке анализе и обраде, а истовремено и ствар читавог друштва. Слично је у законодавству, гдје правници не доносе законе, али се они не могу ни припремати и састављати без стручне правне припреме и обраде.

Други је разлог у томе што наш језик није ограничен републичким границама, а парцијално рјешавање, без икаквих механизма договарања и усаглашавања, неминовно би довело до тога да се случајне варијације промовишу до републичког узуса, чиме би се спријечило слободно превирање и отежало уједначавање (било спонтано било договорно) случајних разлика које свакодневно настају (*у бескрај — убескрај, Камџучија — Камџућија, Ел Асад — Ал Асад, Мао Це Тунг — Мао Дзедунг, Босанска Крајина — Босанска крајина, цик-цак линија — цикцак-линија* итд.). Макар и не придавали једнак значај међународном књижевнојезичком заједништву, не можемо ићи на стварање републичких књижевних језика већ и зато што би то било у опрци са националном нехомогеношћу наших истојезичних република и са правом сваког народа да његује један и заједнички књижевни језик.

У таквим условима био је доста ограничен нормативистички рад у београдским лингвистичким установама, што се одразило и на наш часопис. И гдје би се за то нашли оправдани разлози, не можемо ићи на слободно преиспитивање оправданости појединих одредби правописа из 1960. године, јер не смијемо подрити и дезавуисати тај једини официјелни инструмент наше језичке норме не обезбиједивши за њега добру замјену, а замашније захвате у ненормирану материју и заузимање одређених ставова заустављао је опрез да се не учини више штете него користи, да неусаглашеним радом не одемо у даљу партикуларизацију нашег књижевног израза. Све то, међутим, није оправдање за пасивност и запуштање нормативистике, за рад на њој постоји не само несумњива потреба него и извјестан простор, нарочито на пољу утврђивања неписаних правила, узуса и тенденција, затим стручне разраде и прелиминарног расправљања проблема које није регулисао Правопис. Иако недовољно, понешто се у том правцу и радило и објављивало, и у „Нашем језику“ и другдје; неки београдски лингвистички радници учествовали су у расправљању неких тема и у оквиру програма који је покренуо сарајевски Институт за језик и књижевност, што је значило појединачно ангажовање у складу с личним стручним интересовањем а не представљање установа или средине.

Основи стручне сарадње и рјешавања заједничких проблема

У опсежном вишегодишњем програму сарајевског сербокroatичког института, посвећеном школској терминологији и свеукупној правописној проблематици, разликују се радне фазе, популарно назване „лопис, опис и пропис“, што у ствари значи да се разликује и раздваја досад спровођени поступак идентификовања проблема и њихове стручне елаборације од будуће (много сложеније и рекао бих неизвјесније) фазе нормирања, утврђивања нормативних ставова и препорука. Свестрана стручна и фактографска припрема и обрада материје коју треба оцјењивати веома је важна за језичко нормирање, и није мало примјера из прошлости да се због недовољне или једностране елаборације није дошло до најсрећнијег нормативног рјешења. У интересу је свих који хоће да се озбиљно и одговорно баве језичком нормом и језичком културом да та стручна и фактографска обрада буде што поузданија и што свестранија. Зато је нормално што су иницијативе сарајевског института да се у тај стручни рад укључе и сарадници из других република наилазиле на одзив, међу осталима и код појединих београдских лингвистичких радника (и сам сам судјеловао у неким темама око стручне терминологије и транскрипције туђих имена).

За сарадњу су створили нужне услове и неки битни начелни ставови којима је сарајевски институт дефинисао приступ своје програму, најизричитије изражени у уводном излагању директора Института Милана Шипке, поднесеном на скупу у Требињу:

„Примјена принципа књижевнојезичке политике у раду на проучавању правописне проблематике у БиХ упућује на ову основну оријентацију: *Не разиђивајте — нећо разрађивајте и доирађивајте!* То ће уједно бити и оријентација у утврђивању праваца и подручја истраживања у оквиру овога пројекта“.

И конкретније:

„Принцип језичког заједништва захтијева да се сачува и одржи постигнути степен уједначености правописних норми на српскохрватском односно хрватско-српском језичком подручју (било да су те норме усвојене као јединствено рјешење, било да је дата могућност избора дублетних рјешења)“.

Од посебног је значаја принцип слободе избора изражајних средстава у оквиру нашег језичког стандарда и његових варијација, који је истакао и М. Шипка: „Принцип пуне слободе индивидуалног избора језичких изражајних средстава подразумева и слободу избора ортографских дублета“. — Као што наша заједница јамчи нпр. југословенским Мађарима, Талијанима, Румунима и др. право и могућност слободног језичког израза и његовог учења и његовања у оквиру књижевних језика заједничких за главнину тих народа и њихове огранке у Југославији, аналогно јемство не може се доводити у питање ни на српскохрватском језичком подручју никаквим механизмима језичке

политике и праксе. Без тих принципа тешко би било рачунати и са могућношћу озбиљних и одговорних разговора, а камоли сарадње и договора. Сви, у ствари, знамо да у пракси има озбиљних нарушавања тих принципа, па је тим важније да их јасно истакнемо у сваком програму посвећеном регулисању питања нашег књижевног језика.

Могућна стварна и компетентна рјешавања условљена су друштвеном верификацијом, због великог друштвеног значаја књижевног језика и језичке норме. За њих није довољна професионална сарадња и индивидуално учешће појединих лингвистичких радника у радним програмима, него их могу доносити само компетентни представници појединих средина, заједница и њихових научних установа, који могу осигурати и друштвени и стручни ауторитет ономе што се заклучи и утврди.

Што се стручне стране тиче, у СР Србији потребну мјеравност могу имати само механизми који би имали мандат таквих научних установа као што су књижевно-језичка одјељења Српске академије наука и умјетности и Матице српске и сербокroatистички институти и факултетски одсјеци. То је тим битније што се у нормативистичке дискусије и практична рјешавања (терминологија, транскрипциона и др.) укључио широк круг стручних радника изван сербокroatистике, па и нестручних или недовољно стручних служби. То пријети парцијализацијом књижевнојезичких узуса и подривањем начела да општа правописна норма мора бити основни устав наше језичке културе, обавезан за сва парцијална и примијењена регулисања лика јавне ријечи.

Забуна око њисања кинеских имена

Хаотично стање транскрипције кинеских имена код нас, о чему је писано у НЈ XXII/3, још се погоршало збрзаним и разноликим реаговањем на кинески апел да се у писању њихових имена полази од „пинјина“, тј. од латиничке транскрипције утврђене у Кини 1958. године. О томе сам писао у „Политици“ од 19. маја 1979. године, али неће бити сувишно ни овдје рећи најбитније, тим прије што је чланак у „Политици“ објављен са неколико тежих штампарских грешака. Основна је дилема да ли правила извести селекцијом из досадашње праксе, гдје се кинески сугласници који се пишу у пинјину као В D G Z ZH J преносе (на основу акустичког утиска) као безвучни, или ићи више за писмом, па те сугласнике представљати нашим звучним еквивалентима.

По првој концепцији, сагласно прелиминарним препорукама у поменутом броју НЈ, као узорци примјене правила могла би се узети веома позната имена као што су провинције и области *Хујеј*, *Хејеј*, *Шанџунг*, *Куан(г)џунг*, *Кансу*, *Квејчоу*, *Фукјен*, *Чекјанг*, *Синкјанг*, *Хејлун(г)кјанг*, *Кјангсу*, *Кјангси*, њихови центри и други велики градови *Тајјеј*, *Ченгшу*, *Ланчоу*, *Куангчоу* (друго име Кантона), *Ченгчоу*, *Ханг-*

чоу, Фучоу, Чанкјанг, Нанкинг, ријека Јангце (друго име: Чангкјанг или Чанкјанг), полуострво и залив Љаошунг, личности Мао Це Тунг (Це-Тунг, Цейунг), Хуа Куо Фенг (Куо-Фенг, Куофенг), Тенг Сјао Пинг (Сјао-Пинг, Сјаоинг), покрет Куоминијанг итд.; председани типа Цингхај, Цинггао омогућили би да се (за разлику од сугестије у НЈ XXII /3) за кинески сугласник *Q* узме *ц*, тј. друкчија замјена него за његов „звучни“ парњак *J*, а основна предност ове концепције је што не уноси ништа необично.

По другој концепцији сви би се ти примјери морали прогласити за изузетке или прерадити у досад (у широј пракси) неупотребљаване облике: Хубеј, Хебеј, Шандунг, Гуангдунг, Гансу, Гуејчоу или Гуицоу, Фуђен, Цеђанг, С(ј)инђанг, Хејлунгђанг, Бангсу, Бангс(ј)и, Тајбеј, Ченгду, Ланцоу, Гуангцоу, Ценгцоу, Хангцоу, Фуцоу, Цанђанг, Нанђинг, Јангдзе (Чангђанг), Љаодунг, Мао Дзедунг, Хуа Гуофенг, Денг Сјаоинг, Гуоминданг, Гингхај, Гингдао или сл., а основна би предност овога рјешења била што подробније преноси структуру кинеских облика, не затирући кинеске фонолошке опозиције.

Туђе фонолошке разлике добро је сачувати у транскрипцији кад је то на погодан начин могућно, али их и не чувамо по сваку цијену: не преносимо, на примјер, велики број разлика између руских тврдих и меких сугласника, затим разлике између арапских емфатичних и неутралних сугласника итд. Сагласно томе било би разборитије да дамо предност првој концепцији, поштујући континуитет и чувајући језик од необичних облика, а одричући се од преношења кинеских опозиција типа В-Р, Д-Т итд., које ионако не можемо вјерно пренијети у наше писмо. Треба, у сваком случају, бити начисто с тим да нас прихватање „пинјина“ као основе са које полазимо у утврђивању наших правила ни по чему не обавезује на друго од предочених могућних рјешења, него треба слободно да се определијелимо за оно што нам је практичније.

Ово не значи да „пинјин“ неће и директније утицати на поједине наше транскрипционе поступке. Најочљивије је овдје питање спојеног или одвојеног писања друга два дијела кинеских личних имена. Та два елемента никако нијесу толико срасла да би по нашим мјерилима чинили једну ријеч (уп. компегентно објашњење у НЈ XXII /3, стр. 146), али се у пинјину пишу спојено, те их ни ми нећемо моћи рашчлањивати а к о међународна латиничка пракса буде прихватила и уопштила спојено писање. Преко те праксе ће, наиме, та имена допирати до нас практично редовно (много чешће него преко правог кинеског писма, гдје се ти елементи имена пишу одвојеним хијероглифима), па би нам било непогодно да их сами рашчлањујемо, иако бисмо на то имали право, једнако као што можемо спајати оно што се у изворном писму пише одвојено ако нам је тако погодније.

Начин писања у пинјину утицаће и на још нека наша опредјељења, нпр. на преношење кинеског [ü] нашим у, или кинеских шва-самогласника нашим и. Повођење за писањем представља и иначе

један од нормалних поступака у транскрипцији, и није увијек оправдана тежња да наше писање туђих имена буде максимално вјерно акустичком утиску. Понешто је релативан појам вјерност изворном језику, јер идући за пуким слухом можемо нарушити вјерност ономе што је у језичкој свијести оних од којих преузимамо ријеч; запитајмо се, уосталом, колико би нам изгледало вјерно кад би неко наша имена *Хан Пијесак* и *Обедска бара* транскрибовао у смислу „Хам Пијесак“ и „Обецка бара“, а на то би га ослушкивање и невођење рачуна о писму лако могло навести.

Нормалан би пут био кад искрсне неки проблем везан за посебну стручну материју (за поједине језике кад је у питању транскрипција, за одређене научне гране кад је у питању стручна терминологија, и сл.):

1) идентификовање проблема, подношење питања (и евентуалних предлога), гдје могу помоћи било чија запажања, најприје оних који се у својој дјелатности срећу с нечим неријешеним;

2) стручна елаборација од стране познавалаца одговарајуће материје, који о њој треба да дају потребне податке и објашњења (и предлоге ако их имају);

3) оцјена, анализа и предочавање могућних најрационалнијих рјешења од стране нормативиста, познавалаца наше укупне правописне и нормативне проблематике, дискусија у лингвистичким установама и срединама;

4) одлука или закључак надлежних нормативистичких тијела;

5) примјена утврђеног рјешења од стране свих који уобличују јавну ријеч.

За кинеска имена може се рећи да су извршене прве двије фазе, а начета је и трећа. За четврти поступак немамо, међутим, механизма којима би он пао у дио, а нарочито су слаби изгледи — и у транскрипцији и у много чему другом — за посљедњу фазу, за одговорну и коректну примјену онога до чега се дође. Умјесто тога импровизују се и одмах примјењују у јавној ријечи произвољна рјешења, без удубљивања у законитости наше језичке културе, без консултације са лингвистичким установама, без осјећања одговорности према јавној ријечи и лику нашег језика и књижевног израза.

Примјер нимало срећне правописне импровизације представља поступак са кинеским именима у „Политици“. У избору *Мао Це Тунг* или *Мао Дзедунг* узима се хибридно и противрјечно „Мао Цедунг“; у колебању *сј* (*с*) или *хс* (гдје стручне недоумице заправо и нема, јер је „хс“ потпуно неоправдано пренесено из енглеске транскрипције у нашу) такође је одређење мјешовито: „Денг Сјаопинг“ али „Хсинхуа“; у дилеми да ли имена минулих личности која су ушла у енциклопедије и др. литературу оставити у облику на који смо навикли или и на њих примјенити новије поступке опет је поступак различит: оставља се „Лиу Шао Чи“ (иако је „Лиу“ умјесто *Љу* супротно правопису), али

се мијења *Чу Ен Лај* у „*Доу Енлај*“ итд. Укупни резултат је повећавање шаренила и правописног нереда и још један прилог стварању посебних правописних варијаната појединих наших повинарских кућа.

Осврћ на „Приручну граматику хрватскога књижевног језика“

Под овим је насловом, у издању Завода за језик и Школске књиге, у Загребу ове године објављена обимна књига (527 страна), у изванредној, могло би се за наше филолошке прилике рећи и луксузној штампарско-књижарској реализацији. У краткој уводној ријечи дати су основни подаци о изради и намјени приручника:

„Настојећи да нашој јавности — у складу с друштвеним и стручним потребама — пружи граматику хрватскога књижевног језика утемељену на сувременим лингвистичким начелима и достигнућима, Завод за језик прихватио се 1975. године израде тога дјела. Граматика је замишљена и остварена као приручник намијењен ученицима средњих школа, студентима виших и високих школа, наставницима хрватскога или српскога језика и наставницима страних језика те свима који се занимају за хрватски књижевни језик.“

Књигу је израдио већи број сарадника Завода за језик: Еугенија Барић, Мијо Лончарић, Драгица Малић, пок. Славко Павешкић (кога је смрт претекла прије него што је израда доведена до краја), Мирко Пети, Весна Зечевић и Марија Зника, а у уводној ријечи је, поред података о удјелу појединих коаутора, поменута и сарадња Валентина Пуганца, Данијела Алерића, Иве Шкарића, Радослава Катичића и других.

Прво је питање предмета и материје књиге, а оно се нама који се служимо двојним именом нашега језика намеће у облику: шта значи у овом приручнику формулација „хрватскога књижевног језика“, је ли то само терминолошка варијација или садржајна одредница? Изричитога објашњења нема ни у уводној ријечи ни даље у тексту, па га треба тражити у самом обрађивачком поступку. Елементи одговора виде се у томе што у књизи није приказана (па ни поменута) к њ и ж е в н а е к а в и ц а, а још више га употпуњавају овакве чињенице:

— међу замјеницама не постоји *иша*, него само *ишо*;

— у замјеничком систему нема ни ликова *ко*, *неко*, *нико*, *свако*, *ико*, него само *ико*, *неико*, *ниико*, *сваико*, *иико*;

— међу бројевима није *милион*, него само *милијун*.

По овоме се ова граматика разликује не само од *Правоица* из 1960. г., од *Језичног савјетника с грамаишком* из 1971. г. (израђеног у истој установи у којој и садашња граматика), као и од сваког просвјетног и нормативног приручника који се намјењује или се може намјењивати и нехрватским нацијама нашег језика — него и од неких приручника у којима је језик именован само хрватским именом. Очигледно се у

њој наша вишенационална књижевнојезичка материја обрађује сужено, у складу с једном концепцијом посебног његовања и нормирања хрватског националног књижевног израза, те се они који ту концепцију не могу прихватити као своје мјерило и циљ овом књигом као својим језичким приручником могу служити зависно од тога колико су сами способни да допуњавају оно што је испуштено и искључено, а што спада у оквире књижевног језика који могу схватити као свој.

За оне довољно упућене, који се не ризикујући дезинформисаношћу могу суочавати са парцијалном и окрњеном обрадом материје свог књижевног језика, основни стручни интерес за ову књигу биће методолошки: шта доноси примјена модернијих лингвистичких метода на нашу граматичку материју. Мало увида у то покушаћемо да пружимо приказујући одјељак посвећен опису и диоби гласова (стр. 10—21).

Према *акусџичним особинама* (које представљају девет пари *различовних обиљежја*), гласови се идентификују као:

— *вокални* или *невокални*, *консонантни* или *неконсонантни*, из чега проистичу четири разреда: 1. вокали (који су „вокалски и неконсонантски“), 2. „пријелазни глас *j* — невокалски и неконсонантски“, 3. сонанти (они су истовремено „вокалски и консонантски“), 4. прави консонантни или шумни („невокалски и консонантски“);

— *назални* или *неназални*;

— *компактни* (*a, j, њ љ, ш ж ч ћ џ к г х*) или *некомпактни*, *дифузни* (*и у*, вокално *р, в м н л р, њ б њ д с з ф*) или *недифузни*, при чему *е* и *о* остају као „некомпактни и недифузни“ (*а* остали су или компактни или дифузни);

— *непрекидни* (*и е а о у, j, в л љ, ш ж с з х ф*) или *прекидни* (*р, м н њ, њ б њ д к г, ц ч ћ џ*);

— *стридентни* (*в, ш ж с з ф, ц ч џ*) или *нестридентни* (остали);

— *звучни* или *беззвучни*;

— *грависни* (*ниски*, „који имају тамну боју звука“: *о у, в м, њ б ф, к г х*) или *негрависни* (*високи*, сви остали).

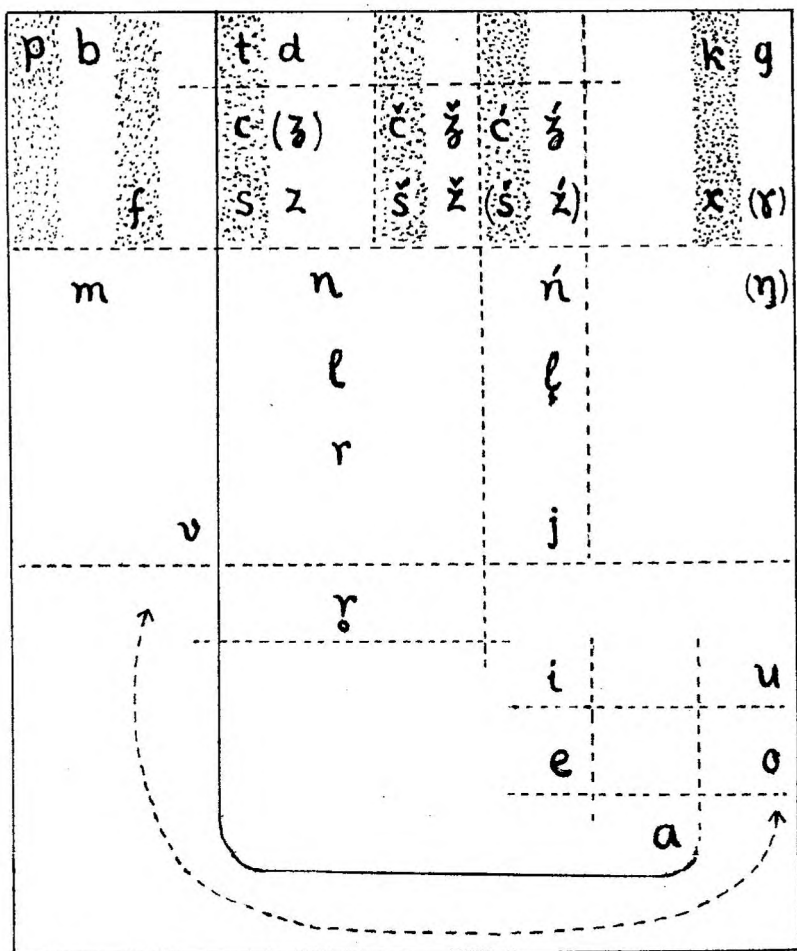
Тешкоће примјене ових бинарних схема на наш гласовни систем узет у цјелокупности (без рачвања, заједно сав вокализам и консонантизам) као да су илустроване забунама слагача и цртача графикона (односно коректора): у једном графикону је *д* убројено у грависне (ниске) гласове (за разлику од другог графикона и текста), а у тексту је (за разлику од графикона) између стридентних изостало *и*. Стварна је тешкоћа што се — за љубав генерализованог бинаризма — мора прибјегавати категоријама недоступним непосредном опажању, јер никакав слух не може сврстати у једну категорију нпр. гласове *а j ш г х . . .* (компактни, недифузни) а у другу *и у л н с д ф . . .* (дифузни, не-

компактни); овдје не говоримо о оној спонтаној способности опажања фонолошки релевантних разлика, него о способности пажљивог слушања при којему учојавамо и позиционе варијације гласова. Исто тако, ни дефиниција „стридентност је особина гласова при чијем се изговору осјећа јачи и дужи шум“ неће нам помоћи да гласове *в ш ж с з ф ц ч и* учоимо као категорију (стридентни), будући да у њу не спадају *ћ ђ х*. У примијењеном методу управо је стридентност оно што осигурава разликовање *ч* од *ћ*, једнако као и *ш* од *х* (уп. табелу на стр. 9); ако и успијемо да учоимо тај „јачи и дужи шум“ код *ч* и *ш* у односу на *ћ* и *х*, тешко ћемо тај шум учити код *в* и *с*. И није ствар само у томе можемо ли те низове учити као категорије, него и у томе што се они у језику и не понашају категоријски, јер се ништа посебно не догађа управо са том групом гласова, тако да категоријалност остаје некако иреална, непримијењена, недоказана посљедицама у језику.

Практично је питање онда има ли смисла оперисати таквим категоријама у приручницима чији корисници по правилу неће бити у прилици да прате доказне поступке експерименталне фонетике, који таква сазнања могу само „примити и похранити“, не наштавши у њима помоћ за разумијевање збивања у језику; није ли боље служити се и даље груписањима која се у језику на разне начине манифестују као категорије, нпр. разлику *ћ ђ* од *ч и* идентификовати као мекоћу, палаталност или како друкчије названу одлику гласова који се артикулишу широким додиром језика и тврдога непца? Мислим да се све реално манифестоване категорије наших гласова огледају у редовима, колонама или пољима схеме коју прилажем; из ње се види да (поред традиционалних категорија) реалном сматрам и категорију грависних гласова (мукле, тамне боје, било лабијалне било „грлене“ нијансе), која обједињује уснене и задњојезичне гласове и коју најбоље илуструје двојна артикулација *у* и *о*.

Врло је проблематично и изузимање *ј* из категорије сонаната. Противрјечна је и његова дефиниција: „пријелазни глас *ј* — невокалски и неконсонантски“. Ако се *вокалности* признаје као одлика свих вокала и сонаната, не види се како се она може оспорити за глас *ј*, који никако није мање *вокалан* него остали сонанти, јер је његова прелазност на релацији од вокала ка сонантима (како се и каже у објашњењу на стр. 13: „пријелазни глас између вокала и сонаната“) а не ка шумним сугласницима. Ако су вокали „вокалски и неконсонантски“ а сонанти „вокалски и консонантски“, онда се *ј* може издвајати само у погледу другог члана ових дефиниција („консонантско-неконсонантски“, „ни консонантски ни неконсонантски“ или сл.), а елемент „вокалски“ остаје и за тај глас. Али мислим да га није срећно искључивати из категорије сонаната, и тај је глас ипак и „консонантски“.

У просвјетним приручницима веома је битан методолошки захтјев да се језичке јединице могу прикладно дефинисати, а из показаних

девет пари диференцијалних обиљежја могле би истицати доста тешке дефиниције, нпр.:

љ — неназални компактни непрекидни сонант („сонант“ узимамо као обједињење двије одлике: „вокалски и консонантски глас“, слично и ниже);

њ — назални компактни негрависни сонант;

ч — компактни прекидни стридентни безвучни негрависни шумни сугласник.

Зато ће оперативну предност имати краће традиционалне формулације, по којима је љ нпр. меки ликвидни сонант (палатална ликвида

или сл.), њ — меки назални сонант (непчани назал или сл.), ч — твр- да безвучна предњонепчана африката (одн. полупреградни сугласник или сл.) итд. (Напоменимо овдје да нам за мјесто артикулације *ш ж ч њ* у ствари недостаје прецизан термин: није, наиме, довољно тачно кад те гласове, као што је то учињено у овој књизи, заједно с неким сугласницима одређујемо као палаталне, непчане одн. предњонепчане — а не би било тачно ни кад бисмо их, заједно са *р* и *л*, уврстили у алвеоларне; можда би најтачније било: „алвео-палатални“.)

„Приручна граматика хрватскога књижевног језика“ даје елементе и за такве сажетије дефиниције, јер су гласови подијељени и по мјесту творбе (сугласници су: двоуснени, зубно-уснени, зубни, алвеоларни, непчани, мсконепчани — уз нека обједињавања или подраздиобе појединих група), као и по слушном дојму, гдје има и проблематичнијих термина и категорија:

високи (свијетли): *и е а, ј, љ*;

ниски (тамни): *о у, в м н, л* (у табели, а у тексту је на томе мјесту *њ*);

звонки (сонорни): *и е а*, вокално *р, њ љ, л* (и у табели и у тексту);

праскави (експлозивни): *ѝ ѡ к б д г*;

дрхтави (вибрантни): *р* вокално и сонантско;

трљани (африкате): *џ ч ћ њ љ*;

трени (фрикативни): *ф с ш х з ж*;

пискави (сибилантни): *џ с з*.

Кад се овоме додају и разликовања по врсти запреке (преградни, полупреградни или сложени, тјесначни) и друга, види се да има довољно елемената за склапање практичних формулација, али је предлог основних дефиниција изостао, те је то препуштено сналажљивости корисника књиге. Али то је практично и дидактичко питање, а суштинско је у овоме:

— је ли можда не само употребљивије него и лингвистички по- гођеније кад кажемо да се нпр. *х* разликује од других гласова

1) фрикативношћу (шумном непрекидношћу), заједничком са *ф с з ш ж*,

2) веларном бојом, заједничком са *к г*, и (додајмо као битну особину и трећу, иако је већ првим двјема осигурано разликовање)

3) безвучношћу, заједничком са *ѝ ф ѡ с џ ш ч ћ к*

— него ако диференцијална обиљежја тога гласа идентификујемо као

1) компактност, заједничку са *к г ч ћ њ љ ш ж њ љ а* (такође са *ј*, гдје ова одлика није релевантна),

2) непрекидност, заједничку са *ф с ш з ж л љ* (и као ирелев. са *в ј и е а о у*),

3) нестридентност, заједничку са *ћ ђ* (и ирелев. са свим другим изузев *в ф с з ц ш ж ч џ*)?

(Безвучност иде једнако у обје дефиниције, али не спада у нужна разликовна обиљежја. Припадност правим консонантима у првом случају обавезно проистиче из истакнутих одлика, а у другом би се морала и посебно констатовати.)

Задржасмо се дуже на овоме не зато да бисмо дали оцјену квалитета и домета ове граматике него зато што ће она свакако имати доста утицаја на краће приручнике и уџбенике који се пишу у оквиру текућих просвјетних програма. Као приручник у коме је излагање веома организовано, сређено, без сувишних ријечи, састављено готово само од дефиниција и образаца, ова књига може бити од велике помоћи писцима тих практичних приручника, и биће просто велика штета ако се не буде налазила добра равнотежа између примјене новијих методолошких достигнућа, која омогућавају стицање продубљеније представе о језику и појавама у њему, и примјене и чувања категоријских појмова који имају највећу оперативну и употребну вриједност у практичном третирању језичке материје. У конкретном примјеру биће штета ако друге пројекције и аспекти фонолошке анализе учине да се не истакне елементарна важност таквих реалних и реалним манифестацијама потврђених категорија као што су код сугласника звучни и беззвучни, или експлозивни, фрикативни и африкате, или лабијали, палатали, велари, или шуштави и пискави сугласници; биће, исто тако, штета ако се писци приручника ограниче на то, ако устукну од искоришћавања услуга фонологије, нпр. од објашњења разлика фонема и алофона каква су — у веома јасним и концизним формулацијама — дата у одјељку „Фонеми“. (Не бих се једино сложио да се *ш* и *ж* испред *ћ* и *ђ* остварују као алофони [š] и [ž]: [lišće], [grožđe], иако ми је такав изговор познат у дијалектима.)

Сличних веома употребљивих и потребних објашњења, дефиниција, формулација — а истовремено и разлога за дискусију и тражење друкчијих приступа — има у свим одјељцима ове граматике доста, и о томе бих — да простор и ова рубрика допушта — много радије говорио него о ономе чиме сам почео овај осврт. Морали смо, међутим, упозорити и на сужену материју а с тим и на сужену употребљивост овога приручника, кад то већ није учињено у његовом уводу, гдје се он намјењује и „наставницима хрватскога или српскога језика“, који ће често бити у прилици да уливају основна знања и представе о матерњем језику и дјеци мјешовитог националног састава. Ваљда је сувишно говорити колико је један приручник у коме су елементи нашег језичког стандарда подвргнути националној селекцији несагласан са просвјетним и просвјетитељским задатком наставника у таквој ситуацији. Студенти и ђаци имају и образовну потребу и неоспорно право да их настав-

ник матерњег језика обавијести о стандардном изразу и других истोजезичних средина, а поготово њихових сународника.

Мишар Пешикан

НЕЗНАЊЕ КОЈЕ СЕ ЈАВНО ПРЕПОРУЧУЈЕ

У Политици од 8. фебруара 1979. године у рубрици *Да ли знаш* објављен је дилетантски напис којим се облици трпних придјева са групом *иш* (*коришћен*) проглашавају некњижевним и они са групом *ић* (*коршићен*) једино исправним. Ми га овдје доносимо у цјелини:

ОВЛАШЋЕН И ПРЕМОШЋЕН. — При образовању *йриног йридева* глагола *овласишћии* врше се две гласовне *йромене*. Прво се путем јотовања сугласник *ш* мења у *ћ*, а затим, због једначења сугласника, *с* испред *ћ* прелази у *ш*: *овласт-јен*—*овлашћен*—*овлашћен*. Желимо ли да од готовог *придева* добијемо именицу, онда још једанпут призивамо у помоћ јотовање: *овлашћен-је*—*овлашћење*. Према томе, правилни су само облици *овлашћен* и *овлашћење*, а не *овлаштен* и *овлаштење*, како се често чује, или види у дневној штампи. — Истим правилима подлежу и глаголи: *премостити* (*премошћен*, а не: *премоштен*), *уврстити* (*увршћен*, а не: *уврштен*), *умастити* (*умашћен*, а не: *умаштен*), *користити* (*коришћен*, а не: *кориштен*), *упропастити* (*упропашћен*), *запрепастити* (*запрепашћен*) и њима слични. Треба говорити и писати: „Присуствујем састанку по овлашћењу свога радног колектива“, „Председник је овлашћен да да изјаву“, „Река је премошћена“, „Одело је умашћено“ и сл.

Коментар је скоро и сувишан. Ипак, за сваки случај, скрећемо пажњу на то да је трпни придјев једна од граматичких категорија у којима се јотовање вршило још у доисторијској епоси нашега језика (када је група *сшј*, послје јотовања и дисимилације, давала рефлекс *иш*), као и то да *ћ* у *овлашћен*, није постало фонетским, него аналошким путем, саображавањем облика са инфинитивом на *-сшшћии* према облицима са инфинитивом на *-шшћии*, који су неколико пута бројнији (исп. Matešić J., Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen, Wiesbaden 1967, стр. 99—105), тако да се однос *йлашћии* : *йлаћен* временом пренио и на глаголе типа *овласишћии*. Негдје је то ново аналошко *ић* потисло ранији фонетски облик са *иш* (редовно када се у основи глагола налазе сугласници *ч* и *ж*: *чашћен*, *йричешћен*, *очишћен*, *йричвршћен*; *ражешћен*, *ојшалошћен* — што представља неку врсту даљинске дисимилације), негдје то *ић* алтернира са *иш*: *увршћен* / *увршћен*. Међутим, има облика у књижевном језику који једино иду са групом *иш*: *кршћен*, *обавијешћен*, *ојрошћен*, *йремјешћен*, *йушћен* и сл. Продору групе *ић* допринијело је највјероватније и јотовање новонастале групе

сиј у неким граматичким категоријама као што су збирне именице на *-је*: *лишће*, инструментал именица и-основа: *маићу*.

На крају, дозволимо да је непотписани аутор синхроно посматрао језички материјал и да је у првим двјема реченицама само објашњавао данашње односе, а не и пут њихова настајања, који је далеко сложенији него што се то види из датог објашњења. Међутим, никако нам није јасно како је могао правилне и равноправне облике са *шиј* прогласити некрњивним. Да је отворио Правопис и само мало погледао, нашао би да је правилно писати и говорити *овлашћен* и *овлашћен*, *овлашћене* и *овлашћене*, *увршћен* и *увршћен*, *умашћен* и *умашћен*, *коришћен* и *коришћен*, *уйрошћен* и *уйрошћен*, *зайрешћен* и *зайрешћен*. Ето, тако се десило да једна читана и корисна рубрика послужи за ширење незнања, што нимало не доприноси угледу листа.

Милорад Симић

РУСООВ, А НЕ РУСОВЉЕВ

У напису „Педагошка схватања А. Валона“, који је др Љубомир Крнега објавио у часопису Настава и васпитање бр. 3/78, 286—320, нађох и следеће примере: из *Русовљевих* филозофских и педагошких постулата, *Русовљева* теза, анализа *Русовљевих* васпитних постулата (стр. 293), *Русовљев* покушај, ток *Русовљевог* педагошког резонувања (294), *Русовљевој* логици (295), са *Русовљевом* концепцијом (297), *Русовљевог* поимања (303).

Припадни придев од француског презимена *Русо* (у промени: *Русоа*, *Русоу*, *Русоом*) гласи *Русоов*, а не „*Русовљев*“ (што би било од: *Русов*, тј. као од: *Белов*, *Вазов*, *Геров*, *Димов*, *Жуков*, *Крилов*, *Љадов*, *Орлов*, *Павлов*, *Рубљов*, *Чехов*, *Шадов*), јер је и: *Боало* — *Боалоов* (не „*Боаловљев*“), *Вато* — *Ватоов* (не „*Ватовљев*“), *Гуно* — *Гуноов* (не „*Гуновљев*“), *Дидро* — *Дидроов* (не „*Дидровљев*“), *Иго* — *Игоов* (не „*Иговљев*“), *Кокто* — *Коктоов* (не „*Коктовљев*“), *Мишо* — *Мишоов* (не „*Мишовљев*“).

Стога је и у наведеним примерима ваљало рећи: из *Русоових* постулата, *Русоова* теза, *Русоов* покушај, *Русоовог* резонувања, *Русоовој* логици, с *Русоовом* концепцијом, *Русоовог* (или *Русоова*) поимања.

Још нешто.

Место: жеља *Русоа* (293) боље је рећи: *Русоова* жеља, а кад се прочита израз „према *Монтесоријевој* концепцији школе“ (301), може се помислити да је реч о мушкарцу; то је, међутим, *Марија* *Монтесори* (или *Монтесоријева*), па је требало рећи: према концепцији *Монтесорије*, или: *Марије* *Монтесори*.

Јордан Моловић

Наш језик у страним факултетским програмима

НЕКА ПИТАЊА МЕТОДИКЕ РАДА НА ТВОРБИ РЕЧИ

Овај чланак је посвећен презентирању материјала из творбе речи на практичном курсу српскохрватског језика за руске студенте. Међутим он може имати и ширег значаја у односу на друге словенске језике из области грађења речи.

Проучавање творбених модела је од великог значаја за практично учење страног језика. Знања из творбе речи узета у целини пружају могућност а) да се схвати лексичко значење речи, б) да се схвате њене стилске особине, в) да се одреде особине дефлекције, г) да се као систем усвајају прозодијски квалитети одговарајућих модела.

Усвајање творбених средстава приликом проучавања једног словенског језика од стране носилаца другог словенског језика од великог је практичног значаја пре свега зато што се нове речи у словенским језицима већином граде према готовим калупима од већ постојећих речи. Проучавање закона творбе речи у одређеном словенском језику помаже носиоцу другог словенског језика да разуме многе непознате речи у тексту, да направи потребну реч према познатом моделу итд.

Поуздано знање творбених механизма и коришћење тих механизма доприносе повећању броја речи које се могу потенцијално разумети без речника. Речи чије је значење јасно захваљујући њиховој творбеној структури, чак се не уносе увек у речнике (в. нпр., у предговору за „Српскохрватско-руски речник“ И. И. Толстоја списак творбених типова који нису ушли у речник).

Познавање основних закона грађења речи олакшава савлађивање граматичког система дотичног језика, пошто је грађење речи тесно везано за граматику. Ова повезаност се, на пример, испољава у односу творбених модела (или типова) према врстама речи. Рецимо, у српскохрватском језику су творбени модели с наставцима *-ар*, *-ост*, *-(л)ишије* везани за категорију именица (*новинар*, *младост*, *одмаралишије*), творбени модели с наставцима *-(л)ив*, *-ин* карактеристични су за придеве (*йажљив*, *йејкин*), творбени модели са суфиксима *-ну*, *-ова-* користе се за грађење глагола (*дигнути*, *куйовати*). Повезаност између творбених модела и граматичке категорије рода се испољава, на пример, у томе да именице грађене према одређеним моделима припадају једном од

три граматичка рода, при чему је род већ предодређен, захваљујући оном творбеном суфиксу који се додаје (пошто је сваки суфикс везан за одређен граматички род, у примерима ми не одвајамо завршетак од суфикса). Рецимо, именице на *-ло* (*куйайило*), *-(л)ишије* (*игралшије*), *-(j)е* (*лишије*), *-ство* (*ривалство*) и друге припадају средњем роду; именице на *-ана* (*шећерана*), *-киња* (*Енглескиња*), *-(н)ица* (*радница*) и друге — женског рода; именице на *-(л)ац* (*стиваралац*), *-ач* (*носач*), *-из(а)м* (*марксизам*) и друге — мушког рода.

Суфикс нам омогућује да се одреди не само врста речи и род изведенице, већ и деклинација, односно конјугација, вид итд. На пример, именице грађене помоћу суфикса *-ост*, *-ад* (*стиварност*, *ишлад*) мењају се по четвртој врсти (то је промена именица женског рода, које се завршавају на сугласник у номинативу јединице).

С друге стране, пошто је грађење речи, узето у целини, тесно везано за лексику, за речничко благо, а творбени модели служе као структурна база лексике, онда је јасно да познавање механизма за грађење речи помаже ономе ко учи језик да попуни лексику којом влада.

Без обзира на очигледно важну улогу коју игра грађење речи у настави страних језика, оно још увек није заузело потребно место у настави словенских језика за руске студенте. Свакако, и данас студенти усвајају доста података из грађења речи. На жалост, у већини уџбеника за разне словенске језике који се користе у настави на филолошком факултету Московског државног универзитета сувише мало пажње се поклања материјалу из грађења речи (у најгорем случају — чак и нема таквог материјала); у обради и презентирању творбених модела се понекад не види потребна доследност; избор једног или другог модела за учење врши се случајно, без икаквих критерија, и зависи обично само од тога да ли је одговарајући модел присутан у тексту. У уџбеницима је релативно мало вежбања за грађење речи, често су она једнолика, нису ни ефикасна. Вероватно је да је таква ситуација у вези са релативним потцењивањем улоге грађења речи у савлађивању страног језика. „Потцењивање улоге грађења речи у настави језика јесте разлог и у исто време последица тога што није досада израђен лингвистички и методски образложен прилаз одабирању материјала за грађење речи и није разрађен специјални систем вежбања“¹. Чак у таквој, с гледишта методике добро разрађеној области наставе језика као што је настава руског језика за странце, тек у последње време је почело стварање методике рада на грађењу речи².

¹ В.: Н. Е. Кухаревич, Принципы отбора материала для словообразовательного минимума, стр. 29—30. — У зб.: „Русский язык и методика его преподавания нерусским“. Москва, 1973.

² В. о томе: „Методика преподавания русского языка иностранцам“, МГУ, Москва, 1967, стр. 155—180.

Циљ овог чланка је да се окарактерише организација рада на грађењу речи за студенте прве и друге године који проучавају српскохрватски језик, а којима је руски матерњи језик, што у знатној мери вреди и за друге. У чланку се наводи списак творбених модела које студенти треба да активно науче (то је такозвани активни творбени минимум намењен репродукцији и продукцији, за разлику од пасивног минимума, који се користи за рецепцију), предлажу се и разна вежбања из грађења речи.

У српскохрватском језику, као и у другим словенским језицима, преовлађује морфолошки начин грађења речи, пре свега такве његове врсте као што су грађење помоћу афикса и (делимично) грађење сложенца. Грађење речи помоћу суфикса претежно се користи код именица, грађење речи помоћу суфикса и префикса истовремено се најчешће среће код придева, грађење речи помоћу префикса углавном се користи за грађење глагола. Највећу пажњу у раду на грађењу речи треба поклањати грађењу речи помоћу суфикса и помоћу префикса. Препоручује се за почетак да се обрађује грађење речи префиксима, пошто изведеница грађена помоћу префикса остаје у истој лексичко-граматичкој категорији: *йевати* — *зайевати*; *људски* — *нелјудски*. Рецимо, на самом почетку учења српскохрватског језика даје се група такозваних глагола кретања који имају исти корен као и глагол *ићи*, а граде се помоћу префикса: *доћи*, *ући*, *изићи*, *йрећи*, *йрићи* и др.

У раду на грађењу речи веома је битно да студенти стекну способност да „изводе“ значење изведених творбених модела (на пример, *сликар* „човек чија је струка сликање“, уп. *сликати*, *слика*; уп. такође *йисар*, *ийсамйар* и др.); значење те изведнице произилази из конкретног значења основне речи *слика* и суфикса *-ар* који гради *potina agentis*.

Да се схвати творбена структура речи — а то је неопходно потребно ради тога да се коректно определи значење изведенице, — треба знати како се врши обична анализа у вези са грађењем речи, како морфолошка (тј. анализа састава речи: *не-йаж-љив-осй*), тако и творбена (тј. анализирање начина грађења одговарајуће изведенице, издвајање елемената које је непосредно чине: *нейажљив-осй*). Дељење речи не сме да буде механичко, оно треба да произилази из реалних односа између изведенице и основне речи (уп.: *куйац* — *куй-ац*; *оџац* — реч се не дели); очигледно је да дељење не представља сврху самом себи, оно је неопходно за схватање речи у целини.

Грађење речи јесте једна од сталних тема у настави језика; оно не сме да се ограничава неким периодом. Рад на грађењу речи треба да се води непрекидно, у току целе наставе језика у одговарајућој групи. На почетном ступњу се дају опште представе о саставу речи и творбеним морфемама. Приликом сваког сусрета са изведеницом која има прозирну творбену структуру, наставник по могућности треба да на-

води неколико речи истог корена, као и низ изведеница исте структуре, ради попуњавања лексике код студената: *Рускиња* — *Рус*, *руски*, *Русија*; *Српкиња*, *Францускиња*, *сиуденџкиња*, *Енглескиња*. На такав начин, елементи грађења речи су већ од самог почетка учења језика присутни у раду на лексици. Посебно место у наставном процесу грађење речи може да заузме тек тада, када студенти скупе доста лексема, кад науче доста продуктивних и непродуктивних основа. Тада ће се појавити могућност да се врши творбена анализа уз помоћ творбеног обрасца. То је период сврставања скупљених лексичких јединица у творбене моделе. Рад студената на грађењу речи треба да се налази под сталном контролом наставника, с тим да се избегне евентуално „стваралаштво“ речи (нарочито у најтежим случајевима, као што је нпр., избор једног од синонимних суфикса за грађење потребне речи).

Најзад, завршна фаза рада на грађењу речи — то је уопштавање и систематизација пређеног градива. У том периоду студенти треба да активно користе своје познавање творбених закона за развој говорног језика. Способност студената да уз помоћ творбених елемената и према одређеним моделима граде речи ипак треба да се ограничава најпродуктивнијим моделима, пре свега моделима као што су глаголске именице (*чишћење*, *седење* . . .), које се приближавају граматичким облицима (није случајно да се оне у неким граматикама описују међу глаголским облицима).

Већ на самом почетку учења језика се препоручује да сваки студент има свој мали речник за грађење речи, у који би уписивао творбене обрасце, као и речи исте структуре (нпр., образац: *носићи* — *носач*; тамо се уписују *кројач*, *ковач*, *чишћач* и др.).

У раду на грађењу речи треба узимати у обзир чињеницу да одређена творбена средства теже одређеним врстама речи. Из тога произилази да ако се грађење речи помоћу префикса најчешће среће код глагола, онда треба грађење речи помоћу префикса учити заједно са глаголима, грађење речи помоћу суфикса учити заједно с именицама, грађење помоћу суфикса и префикса истовремено — с придевима, грађење сложеница — заједно с учењем именица и придева.

Неопходан услов ефикасног рада на грађењу речи јесте састављање тачног списка творбених модела који треба да се уче на одговарајућем ступњу учења језика. Као јединица за вршење избора творбеног градива служи најмања јединица творбеног система — *творбени модел* (или *тип*). У зависности од сврхе учења (активно или пасивно усвајање градива) разликују се активни и пасивни творбени минимуми (в. горе). У литератури за методiku постоје следећи критеријуми за одабирање материјала за активни творбени минимум³: 1) „попућеност“ творбеног

³ В.: Н. Е. Кухаревич, о.с., стр. 29 и след.; в. такође: Н. Е. Кухаревич, К вопросу об активном и рецептивном словообразовательных минимумах. — у зб.: „Русский язык для студентов—иностранцев“, № 13. Москва, 1973, стр. 48.

модела, тј. његова продуктивност у оквиру лексичког минимума и школских текстова; 2) „распрострањеност“ модела, тј. његова фреквентност у текстовима који се користе у наставном процесу; 3) регуларност у оквиру наставног материјала; 4) могућност варијаната, тј. коришћење факултативних морфолошких средстава приликом грађења изведеница према одговарајућем моделу (нпр., промена сугласника на крају основе, коришћење интерфикса итд.).

„Попуњеност“ модела означава да се у школским текстовима и у лексичком минимуму среће најмање 6—8 изведеница прављених према одговарајућем моделу. Рецимо, такви су модели именица грађених од глаголских основа помоћу суфикса *-(е)ње*; оне означавају неку радњу или стање у вези с глаголом: *писање, њонашање, решење*. Модел се сматра за „распрострањен“ ако се среће више пута. Регуларност модела означава да приликом његове реализације нема изузетака (или их је мало). Нпр., регуларан је модел према којем се граде апстрактне именице од придевских основа: *илеменијосџи, човечносџи, гордосџи*. За модел који спада у активни творбени минимум није пожељно постојање варијаната (тј. грађење речи час уз промену сугласника на крају основе, час без те промене: *козар*, али *овчар, књиџар*; *Тузланин*, али *Београђанин*).

Модел који спада у пасивни творбени минимум такође треба да буде „попуњен“ и „распрострањен“, али мање него модел активног минимума. Критеријуми регуларности и непостојања варијаната за њега су факултативни, тј. модел пасивног минимума може да има сасвим малу регуларност и може да има варијанте.

На почетном ступњу наставе препоручује се да се уче модели у којима се користе највише два творбена елемента, нпр. основа и афикс. Модел треба да буде „прозиран“ с гледишта семантике, што означава да се опште лексичко значење речи изведених према одговарајућим моделима лако схвата после анализирања елемената који сачињавају ту изведеницу, нпр.: придевска основа + *осџи* — апстрактна особина (*младосџи, одлучносџи*).

На почетном ступњу учења модели обично спадају, према сфери свог коришћења, у неутралну лексику. Речи које изражавају емоционалну оцену дају се углавном ради пасивног усвајања. Активно учење емоционално обојених творбених модела препоручује се на вишем и завршном ступњу наставе и зависи од сврхе ради које се учи језик (ако је сврха читање и разумевање научне литературе, онда рад на грађењу речи може да почне раније, него када је сврха слободно владање језиком).

У активни творбени минимум из српскохрватског језика за прву и другу годину учења језика на факултету можемо укључити следеће творбене моделе:

МОДЕЛИ ИМЕНИЦА

I. Модели именица мушког рода које значе лице (nomina agentis и др.)

- 1) глаголска основа + ач (ћивач, шайћач)
- 2) глаголска основа + л(а)ц (с променом л|о). (чићалац, рукозодилац).

Примедба: Именице са суфиксом -ач обично значе стално занимање, струку, док именице са суфиксом -лац имају општије, шире значење. Уп., нпр.: носач — носилац (носилац награде), возач — возилац, чићач — чићалац (в. о томе: М. К и р ш о в а, Девербативи на -ач и -лац, „Књижевни језик“, 1—2, Сарајево, 1972).

У току рада на творбеним моделима требало би по могућности обраћати посебну пажњу на сличне случајеве диференцијације модела с подједнаким општим значењем.

- 3) глаголска основа + (а)ц (ловац, ћисац)
- 4) именичка основа + (а)ц (Македонац, Ваљевац, Славонац)
- 5) именичка или глаголска основа + ар (обућар, чувар)
- 6) именичка основа + исћ(а) (социјалистћа, шахистћа)

II. Модели именица женског рода које значе лице (nomina agentis и др.)

- 1) именичка основа + киња, иња (јунакиња, ћесникиња, Рускиња)
- 2) именичка основа + ица (кројачица, учитељица)
- 3) именичка основа + ка (Црнсгсрка, сликарка, муслиманка)

III. Модели именица које имају збирно значење (nomina collectiva)

- 1) именичка основа + ад (ићиенад, унучад)
- 2) именичка основа + (j)e (уз промену сугласника на крају основе) (дрвеће, лишиће)

IV. Модели именица које значе место (nomina loci)

- 1) именичка основа + ара (ћивара, свилара, књижара)
- 2) именичка основа + ана (шећерана, циглана)
- 3) глаголска основа + (и)оница (чићаоница, ћермоница)
- 4) именичка основа + (ар)ница (ћосласћичарница, месарница)
- 5) глаголска основа + (л)ишиће (одмаралишиће, ћркалишиће)

V. Модели именица ксје значе радњу или сћање (nomina actionis)

- 1) глаголска основа + ње (учење, крећање, весжбање)
- 2) глаголска основа + ба (берба, деоба, борба)
- 3) глаголска основа + ња (шећња, возња)
- 4) глаголска основа + (а)к (излазак, ћочетак)

VI. Модели именица, које означавају различитће айсћракћне ћојмсве, особине (nomina abstracta, nomina attributi)

- 1) придевска основа + осћ (сћварносћ, жалосћ)
- 2) придевска основа + сћво (досћојансћво)
- 3) придевска основа + ина (ширина, брзина)

- 4) придевска основа + *из(а)м* (*рационализам, реализам*)
- 5) придевска основа + *оша, оша* (*лейоша, чистшоша*)

VII. *Модели именица које имају деминутивно значење*

- 1) именичка основа (мушки род) + *(ч)ић* (*градич, листић, ситчић*)
- 2) основа именице женског рода + *ица* (*сестрица, њичица*)
- 3) основа именице средњег рода + *це, ашце* (*брдашце, језерце, сунашце*)

Примедба: имена људи одмила се препоручује проучавати посебно, на вишем ступњу.

VIII. *Модели именица које имају аугментативно значење*

- 1) именичка основа + *ина* (*носина, брдина*)
- 2) именичка основа + *ешина* (*шербешина, женешина*)

МОДЕЛИ ПРИДЕВА

IX. *Модели придева који значе припадање некоме (ређе нечему) (присвојни придеви)*

- 1) основа именице мушког (ретко средњег) рода + *ов (ев)* (*брајов, суседев, сунчев, Леђинов*)
- 2) основа именице женског и мушког рода на *-а* + *ин* (*сестрин, Анин, слугин*)
- 3) основа именице (назива животиње) + *(ј)и* (*вучји, козји, шелећи*)

X. *Модели придева који значе одређивање према времену и месту*

- 1) прилошка основа + *њи* (*шњи, ашњи* (*данашњи, сушрашњи, лејошњи*))
- 2) именичка основа + *њи* (*зимњи, вечерњи*)

XI. *Модели придева који значе припадност предмету, месту, групи људи*

- 1) основа именице или присвојног придева + *ски* (*школски, сарајевски, градски, рибарски*)
- 2) именичка основа + *ни* (*државни, хлебни, јужни, њазарни*)

XII. *Модели придева који значе особину у вези са основом*

- 1) именичка основа + *ан* (*злајан, њамешан*)
- 2) именичка основа + *ив, љив* (*милостив, њажљив, разговорљив*)
- 3) именичка основа + *иш, овш* (*шлемениш, ветровиш, брдовиш*)

XIII. *Модели придева који значе недостижност (мањак) квалитета*

- 1) придевска основа + *каш, икаш* (*сивкаш, беликаш*)

XIV. *Модели придева — антинома*

- 1) *не* + придев (*обичан — необичан*)

МОДЕЛИ ГЛАГОЛА

XV. *Модели глагола који се граде помоћу префикса*

- 1) *до* + глагол (*доћи, доштрачати*)

- 2) *из* + глагол (*изићи, исцрчати*)
- 3) *у* + глагол (*улетети, ући*)
- 4) *о(б)* + глагол (*обићи, обцрчати*)
- 5) *од* + глагол (*одлазити, одцрчати*)
- 6) *по* + глагол (*поћи, полетети*)
- 7) *при* + глагол (*прићи, прицрчати*)
- 8) *про* + глагол (*проћи, полетети*)
- 9) *раз* + глагол (*разићи се, расцрчати*)
- 10) *с(а)* + глагол (*сићи, сцрчати, слетети*)

XVI. Модели глагола који се граде помоћу суфикса

- 1) *НУ* (*дигнути, викнути*)
- 2) *ИВА* (*убеђивати, избацивати*)
- 3) *АВА* (*исцрчавати, кажњавати*)

Примедба: суфикси *ива, ава* граде глаголе несвршеног вида (понекад уз промену сугласника на крају основе), нпр.: *убеђити* — *убеђивати*.

XVII. МОДЕЛИ ПРИЛОГА

- 1) придевска основа + *о* (*брзо, лепо*)
- 2) придевска основа + *и* (*руски, јуначки*)

Грађење сложеница као једна од врста морфолошког начина грађења речи доста је продуктивно у савременом језику, нарочито код именица и придева. На првој и другој години учења могуће је увести у активни минимум модел именица и придева који се граде од неколико основа помоћу саставног самогласника *о*: *пароброд, главобоља, земљотрес; шердоглав, шамнозелени*.

У грађење сложеница спада такође и продуктивно, као и у руском језику, грађење абривијација (скраћеница). Читање и дешифрирање скраћеница је доста тешко за руске студенте, зато треба одабирати најубичајеније скраћенице и вежбати да их студенти запамте: ТАНЈУГ (Телеграфска агенција нове Југославије), СИВ (Савезно извршно веће), САНУ (Српска академија наука и уметности), САД (Сједињене Америчке Државе) и др. Упознавање са скраћеницама је преко потребно приликом рада на друштвено-политичкој лексици (читање новина, часописа итд.). Такве сложенице као што су на пример *кромпир-чорба, парадајз-салаша* уче се као посебне лексеме.

У систем вежбања из грађења речи потребно је укључивати само живе продуктивне и употребљиве моделе; свака вежба мора да има јасно формулисан задатак. Сва вежбања за рад на творбеним моделима могу да се поделе на две групе:

1. *Вежбања за поспирање*, чији је циљ разјашњење значења, грађења и неким делом коришћења одговарајућег модела, као и про-

налажење адекватне речи у руском језику; овамо спадају такође вежбања чији је задатак да се пронађе разлика између одговарајућег модела и других модела сличних по свом значењу.

II. *Вежбања ради актилизације*, чији је задатак да се научи грађење речи према одговарајућем моделу и да се активно освоји тај модел. Природно је да треба што више пажње поклањати моделима који се уче теже, тј. треба прилазити учењу творбених модела диференцирано.

Навешћемо неколико врста вежбања.

1. Превести изведенице направљене према датом моделу (глаголска основа + *лац* — именица са значењем вршиоца радње) на руски језик.

Образац: мисли́ти „думать“ — мислилац „мыслитель“.

Стварати — стваралац, гледати — гледалац, читати — читалац, владати — владалац, страдати — страдалац, познавати — познавалац, не знати — незналац, ослободити — ослободилац, хвалити — хвалилац, молити — молилац.

2. Обратити пажњу на разлику у значењу именица са синонимним суфиксима *-ач* (значи човека према занимању) и *-ац* (означава човека по пореклу.) Превести изведенице.

Образац: носити́и „носить“ — носач „носильщик“; Америка — Американац.

а) ковати — ковач, шаптати — шаптач, купати се — купач, цртати — цртач, певати — певач, пливати — пливач, рвати се — рвач, клизати се — клизач, оснивати — оснивач.

б) Црна Гора — Црногорац, Словенија — Словенац, Македонија — Македонац, Славонија — Славонац, Земун — Земунац, Ваљево — Ваљевац, Херцеговина — Херцеговац, Босна — Босанац, Швајцарска — Швајцарац, Украјина — Украјинац, Белгија — Белгијанац, Африка — Африканац.

Примедба: Ако се у вежбању дају изведенице различите структуре, онда треба дати образац за сваки творбени модел посебно, или речи од којих треба да се граде изведенице треба поделити у вежби на групе, а за сваку групу треба да се користи посебан модел.

3. Одредити од којих основних речи су изграђене наведене изведенице (нпр. именице на *-ара* и *-оница*). Превести изведенице.

а) књижара, стаклара, железара, хлебара, азотара, пивара, брашнара, дрвара, свилара, штофара, платнара, житарара;

б) читаоница, предioniца, чекаоница, скакаоница, радионица, штедионица, ткаоница, спаваоница, вежбаоница, перионица.

4. Наћи од којих придева су изграђене наведене изведенице и према ком моделу. *Образац: јачина* — основа придева *јак* + *ина* (уз промену сугласника на крају основе).

Висина, грубост, величина, тупост, љутина, лудост, младост, племенитост, стрмина, скупоћа, доброта, лепота, дивота, тишина, лукавство, верност.

5. Запамтити придеве од којих се не граде именице на *-ост* : чист, леп, висок, топао, брз, тих, бео, скуп, јак, лак, диван.

6. Изабрати речи од којих може да се изведе именица према наведеном моделу: а) основа придева + *ост*, б) основа придева + *ина*, в) основа придева + *ош*, г) основа придева + *оћа*.

стваран, луд, чист, леп, стар, љут, висок, дуг, широк, скуп, лак, реалан, јак, храбар, млад, чедан, топао, смео, весео, нов, јефтин.

7. Одредити према којим моделима су изграђене наведене изведенице (ту треба дати списак речи грађених према различитим моделима).

белина, сметња, земљакиња, коњина, пекар, тешкоћа, Пољакиња, косидба, летовалиште, главица, погорелац, камење, долазак, млекарка, јасност.

8. Направити изведеницу према наведеном обрасцу (моделу). Нпр., од именица мушког рода направите одговарајуће именице женског рода.

Образац: а) Американац — Американка, б) песник — песникиња, в) пливач — пливачица.

а) Црногорац, Словенац, Македонац, Славонац, Земунац, Ваљевац, Херцеговац, Босанац, Швајцарац, Италијанац, Украјинац, Белгијанац, Африканац.

б) јунак, студент, просјак, Грк, Пољак, земљак, Рус, Влак, Кинез, Француз;

в) кројач, чистач, учитељ, пријатељ, краљ, бирач, хранитељ, управитељ, купач, певач, цртач, клизач, професор.

Примедба: у вежбањима је пожељно користити лексичке групе које имају исту творбену структуру (нпр., лексичку групу именица које означавају просторију у којој се врши радња: перионица, штедионица, читаоница, чекаоница, радионица и др.).

9. Направите изведенице према опису одговарајућег човека или предмета (нпр., помоћу суфикса *-ар* (*-чар*) направите именице које значе човека, чија је струка а) математика, б) историја, в) хемија, г) физика, д) техника, њ) механика, е) ботаника).

Маријана Киришова

САДРЖАЈ

XXIII КЊИГЕ НАШЕГ ЈЕЗИКА

Мустафа Ајановић, Потреба даљег рада на правописним питањима	65—69
Татомир Анђелић, Порекло термина <i>орѝ</i> у векторском рачуну	45—46
Бранислава Аранђеловић - Живковић, Тридесет година рада Института за српскохрватски језик	150—165
Стјепан Бабић, Творба њменица суфиксима на <i>-(а)ц</i>	175—186
Смиљка Васић, Прилог разради опште концепције уџбеника	216—224
Даринка Гортан - Премк, Уз Речник српскохрватског књижевног језика (неколико података и неколико речи)	3—5
О значењу речи <i>лѝла</i>	47—49
Неколико речи о термилошким задацима писаца уџбеника	224—225
Петар Ђукановић, Типични случајеви колебања конгруенције у приповеткама Исака Самоковлије	210—215
Душан Јовић, Основе књижевног језика Проте Матије Ненадовића	169—174
Данило Каменаровић, О језичком благу у вези са употребом речи „тежина“	147—149
Иван Клајн, О префиксоидима у српскохрватском језику	187—198
Гојко Краљевић, Против двосмислености и нејасноће	129—132
Фрањо Већеслав Мареш, Жива (<i>hudgargutum</i>) у јужнословенским језицима	93—94
Радмило Маројевић, Однос граматичких и лексичких средстава за диференцирање значења у српскохрватском и руском језику	37—44
Бранислав Милановић, О етимолошком и секундарном хи о једном глаголском дублету	6—20
Јордан Моловић, <i>Ораховчанин</i> и <i>Ораховичанин</i> , <i>ораховачки</i> и <i>ораховички</i>	69—71
Драгана Мршевић - Радовић, Неке фразеолошке особености спортског језика	121—129
Мирослав Николић, О изведеницама типа <i>усисивач</i>	30—36
Асим Пецо — Митар Пешикан, Савјетовање о правописној проблематици у Босни и Херцеговини	83—84
Митар Пешикан, Напомене о неким нормативним питањима	71—82
Десет томова Речника САНУ	87—92

Љубомир Поповић, Зависносложене реченице за исказивање ексцесивности	21—29
О двозначним конструкцијама	95—103
Стаменка М. Радић, Карактеристике српскохрватске терми- нологије металургије праха у поређењу са руском	133—146
Милица Радовић-Тешић, Функција и значење присвојне заменице <i>мој</i>	104—113
Михаило Стевановић, Оглед о неким недостацима језика дневне штампе	54—64
Поводом чланака: о скраћеницама и „нефонетичности“ нашег правописа	114—121
Милосав Тешић, Латинско <i>fundamentum</i> у једном народном говору	53
Драго Ђупић, Употреба и семантичка вриједност глагола <i>умријети</i> и <i>преминути</i>	49—52
Егон Фекете, Семантичке разлике и употребне вредности при- дева <i>српски</i> и <i>србијански</i>	199—209
Питања и одговори	226—228
Регистар	229—242

YU ISSN 0027-8084

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

XXIV/3

**БЕОГРАД
1980.**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIV (нова серија)

Св. 3

САДРЖАЈ

Јован Суботић као граматичар (ИРЕНА ГРИЦКАТ)	95—106
О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	107—114
О дефиницијама у Речнику САНУ (МИЛОРАД ДЕШИЋ)	115—128
Нека размишљања о класификацији и о промени глагола у савременом српскохрватском језику (ТАТЈАНА П. ПОПОВА)	129—138
Још о класификацији српскохрватских глагола (МИТАР ПЕШИКАН)	139—146
Језичка култура	
Нека размишљања о стандардизацији нашега језика (АСИМ ПЕЦО)	147—152
Бринемо ли се довољно о језику (ДРАГО ЂУПИЋ)	152—161
О значењу придева <i>йисмен</i> (АСИМ ПЕЦО)	161—163
Дистинктивна вредност придевских облика <i>йисан</i> , <i>йисани</i> и <i>йисмен</i> , <i>йисмени</i> (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	163—169
Једна непотпуна синтагматска детерминација (ДРАГО ЂУПИЋ)	169—172
Језик песника (ЈОРДАН МОЛОВИЋ)	172—173
О неким питањима из области норме књижевног језика (уз прилог Ј. Моловића) (СЛОБОДАНКА БОШКОВ)	173—177

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, др Бранислав МИЛАНОВИЋ, мр Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, мр Мирослав НИКОЛИЋ, др Асим ПЕЦО, др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др Живојин СТАНОЈЧИЋ, др Егон ФЕКЕТЕ, др Олга ЦВИЈИЋ

Ужа редакција:

Секретари др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и др ЉУБОМИР ПОПОВИЋ
Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуло 1933. године Лингвистичко друштво у Београду, на челу са Александром Белићем, који је уређивао седам књига уредрајне серије, као и десет књига и први двоброј десет књига у новој, послерајној серији часописа. Од књ. X/3—4 до XXI/1—2 уредник часописа је био Михаило Сивановић. — *НАШ ЈЕЗИК* излази у свескама, које се обједињују у књиге. Издаје га и прима рукописе и уређивају Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35. Претплата од 100 динара слати на текући рачун Института 60806-740-030-864.

ЈОВАН СУБОТИЋ КАО ГРАМАТИЧАР

У прошлости су постојали научни радници разних струка чији је допринос научном развоју био незнатан, чији домети нису ишли испред свог времена, а каткад чак ни укорак с њим; међутим, и њихова заоставштина служи као илустрација општег тока научне мисли у одређеним областима. Историја науке није искључиво историја новина у науци, већ и историја борбе новог са старим, а ако хоћемо још тачније, онда такође и борбе старог са новим.

Српски граматичари из прве половине и из средине XIX века дали би повода да се ова тема на пољу филологије размотри поближе. Имамо у виду оне граматичаре, већином окупљене око Летописа Матице српске,¹ али и друге, који су били сведоци Вукове реформе али јој се нису приклањали, или су је прихватили само делимично, противећи се несвесно или свесно неким њеним поставкама. Њихове идеје о граматици представљају понекад добар пример отпора који уврежене мисаоне конструкције пружају продорима свежих, неочекиваних схема. Величина је Вукова у томе што је умео да мисли у новим „парадигмама“. С друге стране, ни његовим противницима се не може одрећи да су улагали у своје студије умне напоре, највише зато да би старе појмове увек наново оправдавали — мада су појединци међу њима долазили каткад и до исправних идеја. Историјски и фактички они су били највећим делом у заблуди. Али своје мисаоне снаге нису штедели: штавише, морали су да их, у границама могућности, ангажују све обилатије, да све напорније бране своје „парадигме“, изналазећи тобожње законитости и тобожње оправдане изузетке, док је стварност све гласније указивала на њихове суштинске грешке.

Овде, међутим, не мислимо да говоримо ни о једном граматичару који би био типичан представник такве струје током целе своје делатности. Овом приликом ћемо приказати чувеног политичара, просветитеља, књижевника и истовремено филолога Јована Суботића (1817—1886): он је занимљив тиме што је у току својих граматичких бављења показао изузетну еластичност, тако да је од старинског и наивног сла-

¹ односно часописа који је, као што је познато, испрва носио и друге називе, што у даљем цитирању занемарујемо.

веносрпског граматиканта постао, у својим теоријским ставовима, скоро прави Вуков присталица. Показаћемо, дакле, обе фазе његовог језичког мишљења. Рецимо одмах да су обе биле и изразите и свесрдно брањене.

Суботић се формирао у време када је у српској књижевности углавном владао славеносрпски језик. Осим тога, у представама многих писмених људи црквенословенски (руске редакције) тада још није био стигао да се сасвим премести у област филологије као чисте научне дисциплине (и у цркву); он се није коначно одвојио од своје раније улоге пропратне студије која је тобоже неопходна за читање корисних књига, за опште образовање, за културу. Отуда је још увек писано доста удбеника црквенословенског језика, у сваком случају несразмерно према удбеницима других врста. Суботић се, за разлику од неких других граматичара и теоретичара, није бавио овим предметом.

Он се, најпре без изјашњења а после и гласно, придруживао онима који су били за „српски језик“ у српској књижевности. Али је тај „српски језик“, као што знамо, испочетка представљао доста нејасан и неуједначен појам. Био је то, мање или више, славеносрпски, са разним обележјима руског црквенословенског или уопште руског језика. Ако је гдегде и био близак српском говорном, та се чињеница умногоме замагљивала неадекватним правописом. Током времена пречишћавала су се схватања о правом српском језику, а тако је, на свој начин и пре многих других, мењао своја гледишта и Суботић. Пошто је испрва у начелу поздрављао онај српски који је био мање српски а више славеносрпски, касније је поздравио њворни српски језик, и српске народне песме су постале за њега прави узор тог давно прижељкиваног и траженог језичког медијума.

Особеност Суботићевог начина мишљења (у оно време и иначе раширена), с којом је он почињао свој филолошки рад, састојала се у веровању да језик књижевности никако не може бити слика живог језичког стања: то није ни његов задатак, ни природа уопште. Народ нека говори како говори (а он говори несвесно и упрошћено), али су књижевници дужни да писани језик чувају као интелектуалну и естетску надградњу. А ово мора да налази свог израза и у правопису. Појам правописа се уопште често везивао за појам озбиљне или лепе књижевности: забрављало се да постоје и други разлози за писање и да нека утврђена ортографија треба подједнако да опслужује свако писмо. Правопис је, према Суботићу а и не само према њему, имао да показује разне тананости значењског разликовања, етимологију речи и много чега другог изнад природне језичке супстанције. Пошто се такав правопис сударао са говорном стварношћу, јављала се потреба да се у њему штошта објашњава, па су налажена разна историјска и теоријска тумачења, заобилажења и натезања.

Касније је Суботић јавно пожелео да сваки Србин пређе на Вуков правопис. Сам је он у својим рукописима до краја остао веран једино

слову ђ, пошто је сматрао да је овај знак и историјски и дијалектолошки оправдан. Његови чланци у Летопису Матице српске били су штампани онако како су прилике захтевале. Знамо да је Суботић од 1842. до 1847. године (дакле, као веома млад човек) уређивао Летопис. На изричити захтев Саве Текелије Вуков правопис се ту није употребљавао, и Суботић је чак и као уредник морао томе да се покорава — уосталом, у то време још увек и због опште традиције и инерције. Међутим, када је 1847. г. дошло до разговора о томе да се изда његова Граматика, он се више није сложио да се она штампа Матичиним правописом.

У свом каснијем раду Суботић се није бавио појединачним језичким проблемима, јер се после револуције 1848. године почео много више занимати за политику и учествовати у њој. Састављао је и читанке.

Почнимо од оног што је Суботић писао још као двадесетједногодишњак и што је било карактеристично за рани — конзервативни — начин његовог закључивања. За историчара наше граматике може бити посебно занимљива понека бизарност овог младалачког рада. У свом чланку „Нешто о неким 'нашим' писменима“² Суботић говори највише о словима која обележавају вокале и полугласнике. Почињући од *i*, тј. од образложења зашто *i* треба да стоји пред вокалима (особина старог правописа која је вукла своје порекло још из времена пре Константинове реформе), он тумачи да глас *и* има велико сродство, неку врсту афинитета, са другим самогласницима, те стојећи пред њима део свог звучања предаје тим гласовима. Дакле, у додиру *и + o* („делио“) део *и* се прелива у *o*. Творци словенског правописа, истиче Суботић, лепо су то приказали писмом, када су губитак половине гласа *и* „изјавили губиткомъ пола знака“, те направили *i* („делио“). „Какво внутрености са спољношћу согласіѣ!“ (80). Нешто сложенију појаву, производ двоструког „сојуженіѣ“, представља ђ: то је *i + e*, тј. *i* плус глас који већ садржи јоту. Претходни сугласник не може да издржи толику количину меког елемента иза себе, те настаје његово умекшавање: дѣвойка (дјевојка) постаје ђевојка, видѣти постаје виђети, као што братѣ даје браћа, дѣяво даје ђаво и сл. — Као што видимо, размишљање о *i* као о преполовљеном *и* веома је наивно у својој полазној претпоставци да фонетски процес (тј. „половљење“ и преливање гласа — већ само по себи нетачно) може имати чисто пиктурални одраз. Размишљање о ђ садржи честицу истине, али не сведочи о потпуном сагледавању ствари.

Говорећи о њ и о пајерку као његовом заменику, Суботић се најдуже задржава на хомоморфима, које по његовом мишљењу треба писати различито: инстр. јд. м.р. старымъ — дат. и инстр. мн. старым'. (Приметићемо да Суботић ни у овом ни у другим својим чланцима не спомиње локатив.) А за ово постоје разлози и правила „дублѣ у самом' составу езика“ (88). Наиме, њ треба писати тамо где се оно не замењује ниједним

² ЛМС 1838/3, 79—113.

другим вокалом, или се замењује потенцијално, „виртуелно“, док ’ значи да је на том месту и з о с т а в љ е н неки одређени вокал: у дат. и инстр. мн. старым’ „изостављено“ је *-a*; по истој логици инстр. јд. ж. р. код придева се пише са *ъ* (старомъ), а дат. јд. м.р. са’ (старом’), јер то постаје од „староме“. Правило се илуструје и компликује и другим различитим примерима. Тако, сугласнички завршетак ном. јд. м.р. придева ваља писати са *ъ* (старъ), јер тај номинатив није ништа друго него корен, на који се додају *-и*, *-а*, *-о* када се три његова рода „ображавао“. И даље: генитив придева м. р. би морао да се пише са пајерком: старог’, пошто овде пајерак сведочи о избацивању *a*, које је иначе природно обележје сваког генитива мушког рода. Дакле, „задржавамо образованије падежа и онда, кад’ га изговоръ ненаблюдава“ (92). Међутим, акузатив, уколико је, кад се тиче живог бића, једнак генитиву, треба да се уобличава у писму са *ъ*: старогъ, јер је *ъ* чешћи и природнији завршетак акузатива (акузатив као генитив представља одступање од правила). Врхунац извештачености налазимо у питању садашњег времена типа „водам“: ово треба писати водамъ, јер се тиме овај облик одваја од евентуалног истозвучног датива множине неке именице — овде: водам’.

О знаку *ь*, који је према Суботићу не само знак него и нека фонетска величина, читамо следеће. Као што *i* умекшава самогласник иза себе, тако *ь* умекшава сугласник испред себе, осим што служи за „чисто спољско смисла разликованѣ“: *я самъ* = *ich allein* — *я самъ* = *ich bin*. И затим: пошто *i* умекшава на свој начин, а *ь* на свој — „сојуженіе својства писмена *i* и *ь* у ед.ом’ *j* врло [*је*] произвольно“ (102). Одмах даље, пошто је размотрио природу спојева *тъ* и *дъ*, Суботић исправно закључује да су *ћ* и *ђ* гласови довољно самостални, неслични другима и не увек пореклом од *ш* и *д* (Борђе, ноћ, ћуљ, смуђ, ћуракъ итд.), тако да је оправдано увести за њих посебне знакове. То исто, ипак, не вреди за *љ* и *њ*, јер кад се напише *лъ*, *њъ*, не може бити никакве забуне.

Он говори укратко и о другим вокалским знацима. „Писмо *я* рађа се изъ полакъ образа писмена *и* и писмена *а*, као годъ што се нѣговъ гласъ изъ полакъ гласа *и* и гласа *а* рађа“ (107). Вајка се што нема посебних знакова за *и* и *іо*, као што — аналогно — има за *іа* = *я*, *іе* = *е* и *іу* = *ю*. По његовом схватању, *ю* и *ш* имају скоро исту „фигуру“, обоје су производ *і* и *о*; међутим, ово *о* у њима може бити и доњи део слова *ѡ*, тако да би једно од ова два писмена могло служити за *іо*, а друго за *іу*. „Задатакъ“ би се могао и друкчије разрешити: *ѣ* = *іа*, *е* = *іе*, *ѡ* = *іи* — јер се *ѡ* и на те две „фигуре“ може разлучити, *іо* = *іо*, а *я* нека би било *іу* — пошто се *љ* ионако не разликује од „јосъ“ (110). — Овде је, као што се види, настала потпуна збрка појмова. Подсетимо се само да је традиција везана за „разлагање“ нацрта слова на поједине компоненте врло стара и да ћемо је наћи заступљену у некада веома популарној граматици Мелетија Смотрицког; разумљиво, у појединим случајевима она није била без свог правог основа, о чему говори комбинована приroda неких словних знакова глагољске и ћирилске азбуке.

У чланку „Нешто о сербској азбуци“³ Суботић истиче принципе да азбука мора бити проста, мора проистацати из природе језика, у њој не сме бити угледања и повођења за другим језицима. При свему томе, пошто не може да сагледа српски фонолошки систем, аутор даље резонује овако: „свеопшти“, елементарни вокали су *a, e, u, o, y*; када се *a, e* и *y* модификују, постају *ja, e, jo* и добро би било, понавља он ранију мисао, да постоје слова и за „гласове“ *ij* и *io*; док је улога *i, y, w* и *ʒ* да служе за тачност у писању — што је поред лакости писања друго важно начело. „Художество“ писма, по њему, изискује да се у писању показују и модификације. Ако Мађари могу да графички представљају чак и дужине („мђна времена“), ако Французи праве разлику између *e* и *eu*, ако се у писмо убацују знаци интерпункције, зашто се код нас не би бележили дифтонзи? За своје модификоване *ja, e, jo* он наводи да није тачно схватање по коме су они, у ствари, чисти *a, e, y* којима претходи јота; не, они су дифтонзи који се творе помоћу елемента *u* као првог у њима. „Художество“ је увело дифтонге у говор, „художество“ мора да их уведе и у правопис. Исто је тако и *ʒ* знак за модификацију сугласника. Њиме се не творе нови сугласници, него модификовани, тј. елементарни умекшани. Даље, не у потпуном складу с почетком чланка, Суботић спомиње *ʒ, y* и *ʒ* који су „чисто художественимъ основоположеніемъ у азбуку уведена“; за *y* каже да још није донео коначан суд. Има овде говора и о другим гласовима одн. њиховим обележјима. О пајерку се више не расправља, мада се аутор њиме у писму још увек служи; касније ће га сасвим избацити из употребе. На крају подвлачи да је помоћу азбуке коју он утврђује читање лако, писање тачно, а што се упрошћености тиче, „художество себи само толишно право узима“ да захтева минимум знакова за потребе модификације (25).

Реакција Тадије Бркића на овај чланак⁴ била је сва у духу пледирања за стари србуљски правопис, и цео његов властити начин писања представљао је у поређењу са Суботићем приметан назадак. Наводимо овај рад због следећег Суботићевог одговора на њега. С једне стране, Бркић се чудило што Суботић тражи нова посебна слова за *ij* и *io*, али с друге, сам је предложио да се наново уведу *ia* и *ia*, ради разликовања владѣніа = ген. јд. — владѣніа = ном. мн., као и за неке друге положаје. Он, исто тако, иступа за разликовање отцемъ = инстр. јд. — отцемъ = дат. мн.; па чак и ово: сестре = ген. јд. — сестре = ном. мн. (осећање за акценатску разлику?), при чему примећује да се *e* у положајима као чуемъ или погубленъ не среће у србуљама, те да би га ту требало заменити са *e* одн. *ю*. Бркић говори о знаку „тонкал“ или *spiritus lenis*, тј. ’ на местима где се у интервокалским положајима чује јота: *i’a* (које се пише као *’ia*, или „данас“ без „тонке“) итд. Уз то тврди да би *i’i* требало писати као *ii*, а *i’o* као *io*. Желећи да докаже како је за Суботићево

³ ЛМС 1839/4, 1—26.

⁴ Одговор на „Нешто о сербској Азбуци“, ЛМС 1840/2, 44—59.

ио још најпогоднија омега, јер она у ствари и значи $j + o$, Бркић наводи сасвим немогуће доказе из области етимологије: речи швџа одговара мађарско јућ, речи шгњ хрватско јућа итд. (дакле, у речима *швџа*, *огањ* обележје је *јоте* или бар њеног трага било би закономерно). Што се омеге тиче, у духу претходних излагања, Бркић још тражи да се разликује пророка = ген. јд. — прорџка = ген. мн., или поповъ = присв. прид. — попшвџъ = ген. мн. и сл. Препоручује старе падеже множине, јер по новој морфологији која је уведена „за врџмена“ Вука Караџића три множинска падежа испадају једнака.

Поводом свега овога Суботић је написао Примџчаниа на „Одговоръ на нешто о србској азбуки“.⁵ Овај је чланак симптоматичан по томе што ту писац почиње видљиво да одступа од својих ранијих ставова, увиђајући, ваљда, њихову апсурдност у туђој разради. Наиме, он више није за разликовање хомоморфа помоћу писма. Падеже који имају иста слова већ разликује акценат и смисао, каже он. Ако правимо разлику између владџниа и владџниа, требаће нам неки трећи знак за генитив множине, четврти за акузатив множине, можда и пети за вокатив. Датив отцџмъ је већ и стога лош, што је, „чини се“, овакав облик и иначе нестао из српског језика. Исто тако, непотребно је разликовање падежа или других облика помоћу $o — \omega$. Таква и слична графичка диференцирања представљају „сублилитетъ“ (25), какав ни други језици у писму не показују. Суботић сумња да је „тонкаја“ пореклом *spiritus lenis* и да као таква служи за умекшавање; јер зашто би поред тог знака стајао још и прејотовани вокал, кад би само ' већ умекшавало следећи вокал? (Суботићево је објашњење да је тај знак у суштини апостроф, који означаје губитак прве половине оног *и*, делимично стопљеног са следећим вокалом — у духу ранијег тумачења.) Он није против тога да три множинска падежа гласе и у писму изгледају једнако. Јесте да реч еленима има три значења, али је и елены трозначно!

Следећа два рада значе даље Суботићево одвајање од традиција и од властитих заблуда. Смисао раније наговештеног чланка „О писмену џ“⁶ своди се на то да нам овај знак у азбуци није потребан: данас Срби читају џ као *и*. Елементи писменице треба да се заснивају на природној нужности; за џ би се могли, евентуално, имати само неки „разумски“ разлози. Могло би се писати џ тамо где се стичу њ и *и*, нпр. у узџ-имати, али ми „предлоге“ (тј. префиксе) и иначе пишемо без њ, нпр. раз-бити — и зашто бисмо их овде оптерећивали сувишним знаком? Даље долази замршено тумачење о томе како се њ и *и*, бар привидно, стичу и у речима као светџња = светџ+иња, изпџџивати = изпџџ+ивати, али цела расправа води ка томе да и ту треба да преовлада *и*. Уосталом, признаје аутор, ако овде и стоје њ + *и*, „невидимъ причине зашто да постане џ“ (38). Знак џ се, затим, ставља код „равногласних“ речи, али, каже он

⁵ ЛМС 1841/2, 14—26.

⁶ ЛМС 1842/1, 33—42.

сада, и Немци имају *sein* = бити и *sein* = његов и још много тога, па опет не праве у писању разлику. (Сетимо се Суботићевог самъ и самъ из ранијег чланка.) „Оставимо разликованѣ сајозу слога или опредѣлѣнију смисла“ (40). Зашто баш и/ы да носе диференцију између двеју речи? Разликовању доприноси цео слог, цела реч, цело окружење речи, а не једно слово, резонује Суботић врло проициљиво.

Чланак „Главне черте сравненія ѣзыка србског’ са црквенославенскимъ“⁷ не садржи скоро никакве примере који би се према наслову могли очекивати. Суботић говори о томе да су српски језик („коимъ народъ србскій говори“) и црквенословенски врло блиски „по матерји“. Две трећине речи су „са свимъ и по свему еднаке“, и то са истим значењима (118), а разлике се могу наћи једино у изговору. Велика мера једнакости постоји и у наставцима за образовање речи („ображательни слогови“), под којима писац подразумева и падежне и глаголске и друге наставке. Он исправно указује на то да у мађарском и немачком чешће настају сложенице, док је то у црквенословенском ређи случај, а у српском још ређи. Разуме се, постоје и разлике, како у самој лексичкој материји, тако понекад и у појединим гласовима: одсуство *x* у српском (тако по Суботићу), „преливање“ *л* у *о* и др. Најбитније у чланку јесте то да писац увиђа како је српски народни језик коначно изборио себи право да буде књижевни (122). И кад год за неки појам постоји српска реч, треба узимати њу, а тек се у случају недостатка речи ваља помагати црквенословенском лексиком — боље, него нову реч „изъ ништа“ стварати. Суботић затим правилно истиче да позајмљујући из црквенословенског треба пазити на властите „законе произведенія“ (124). Мисли да деца у школама треба да уче оба језика.

После већ уобичајеног код Суботића писања са *ћ* и *ђ* наишао је Предговор за 59. књигу Летописа,⁸ као и следећи чланак, где наш аутор опет пише *тъ* и *дѣ*. Истина, он ће се касније наново вратити на Вукова слова.

Идуће године се појављују „Афоризми ѣзѣкословни“,⁹ у којима писац додирује четири питања. Прво је одељак О склоненіяма (*sic*), где се дају четири именичке деклинационе врсте: м. р. на сугласник, ж. р. на самогласник, ж. р. на сугласник и с. р. Тако где је томе место показује се разлика између тврде и меке промене, и при томе се ова разлика не сагледава само у сугласнику на завршетку основе, него — због старих погрешних уверења — и у падежним наставцима који се сматрају умекшаним. Тако су, нпр., наставци за множину м. р. *-и*, *-а*, *-има* код тврдых основа, а *-ий*, *-я*, *-ийма* (или *-иймъ*) код меких. Обележја са *-ий* опет су одјек старе Суботићеве тежње да се уведе неки знак за „умекшано и“. Именице мушког и средњег рода код њега не иду у исту врсту,

⁷ ЛМС 1842/1, 117—127.

⁸ ЛМС 1842/4, I—X — непотписано (податак о ауторству: М. Малетин, Садржај Летописа Матице српске 1825—1950, Нови Сад, 1968, у регистру писаца).

⁹ ЛМС 1843/2, 43—60.

између осталог и слога што средњи род у множини нема наставке *-има*, него — према Суботићу — *-ама* (*-јама*). — Други одељак је посвећен глаголу *бити*, и у њему се исправно доказује да овај инфинитив има свој презент *будемъ*, док *есамъ* представља други глагол, уз који постоји још само партицип презента *суштій*. Глагол *бити* је *werden*, *есамъ* је *sein*. — Треће је „О настоетъемъ времену кодъ савршены глагола“ — тема која је у то време покретала на размишљање и друге граматичаре, нпр., више пута Евгенија Јовановића.¹⁰ Овде Суботић врло тачно говори о томе да свршени глаголи имају своје садашње време, да то није будуће, како мисли већина; јер свако време има своју схему, и пошто, рецимо, глагол *терати* има садашње време на *-м*, *-ш*, а будуће на *-ћу*, *-ћеш* — онда исто ово мора вредети и за глагол *истерати*. И шта би онда било „истерату“, ако је „истерам“ будуће време? Уосталом, уколико се у форми садашњег времена свршеног глагола и садржи значење будућег, то јој није једина семантичка карактеристика. Та се форма употребљава и за прошло време у „исторической бесѣди“, а може се, према аутору, употребити и за садашње: „стан’ да я рекнемъ“ преводи се на немачки и латински само помоћу презента (56). — Последњи одељак је кратко размишљање „о частицы *не* предъ глаголима“, у коме писац сугерише да се *не* пише са глаголима састављено, јер се тако пишу и именице (незналица, несудьеникъ), а тако се пишу и „предлози“ и „прилози“ који се спајају с глаголима (издати, провутьи, благословити).

Пошто је непознати аутор изразио о овим Афоризмима неповољно мишљење,¹¹ Суботић се нашао побуђен да на њега одговори.¹² У одговору су опет најбитнија разматрања о свршеним и несвршеним глаголима, које критичар, очигледно, није осећао. Суботић одлучно изјављује: „Мы разликуемо форму презенса одъ значеня презенса“ (78).

У Суботићевим схватањима се, како изгледа, вршио коначан прелом, који је у 1846. и 1847. год. добио врло јасан израз. На овом месту треба подсетити да је управо Јован Суботић био тај који је, као цензор, одобрио да се 1847. год. штампа Даничићев Рат за српски језик и правопис. Он се том приликом похвално изјашњавао о Даничићевом раду и спомињао је како се већ и сам залагао да Летопис Матице српске пређе на Вуков правопис, но „не дадоше“.¹³ — У чланцима који следе махом се више не обрађују појединачне језичке појаве, већ се говори о начелним стварима.

¹⁰ О томъ, како се времена глагола употребљавао, ЛМС 1829/2, 83—87; касније је тај рад проширен као посебна глава у књизи Граматика церковно-славјанскаго азѣка (1851, Беч). Исти проблем у: Примѣчанія на Слав. Граматіку Господ. Захаріадиса. . . , ЛМС 1834/2, 154—164; Опроверженіе Отговора Господина Захаріадиса. . . (1839, Нови Сад).

¹¹ У *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst u. Wissenschaft*, 1844/6.

¹² Примѣчанія на рецензію о езыкословнымъ афоризмима, ЛМС 1845/3, 73—80.

¹³ Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића* (1924, Београд) 600.

Испрва су наишле, „Мысли о књижевству“¹⁴ — одговори „Г. С. В.“ (Станку Вразу) на један чланак у ранијем Летопису, и „Једном Србину“ (неутврђеном) на његов прилог у *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst u. Wissenschaft*. У првом напису Суботић са радошћу закључује да Срби пишу све народнијим језиком и да тај језик којим се пише није Србину ништа више туђ него „илирски“ оном делу нашег народа који се служи латиничким писмом. Истина, упадају у грешке и једни и други, али се не треба узајамно кудити. И није решење свих тешкоћа у томе да се само чист народни језик уведе у литературу. Народ треба за литературу припремити. „Доћи ће, кои ће жити на њиви, кою мы текъ крчимо“ (ЛМС 1846/2, 134). Одговарајући „једном Србину“ који је написао (у Суботићевом преводу наслова с немачког): „Нѣшто о станю унгарски Сербалѧ“, наш аутор не крије велику ожалостеност због „Србиновог“ закључка да је време Србе прегазило, да су Срби изгубили свој народни дух и с.л. Искрено признајући да постоје и велики недостаци у српској култури, Суботић наводи као један од њих то што Срби до данас немају чист књижевни језик. Овде сад жустро примећује да језик у књижевности, нарочито у преводима, „нити е сербскій, ни русскій, ни старославенскій, већ е шарена смеша . . . неуређена . . .“ (145), те се не треба чудити што Срби још ни своју граматику нису добили. Чему ова „нехисторійска“, „нестетичка“ мешавина, када је народни српски језик сасвим спреман да постане књижевни, пита се писац (145). Доситеј и Мушцки, истиче аутор, придали су нашем лепом језику извештан литерарни значај, али су њихови следбеници закључили да народни језик треба црквеним језиком допуњавати и украшавати, што је сасвим погрешно. Наш се језик може евентуално обогаћивати црквенословенским, али се не може на црквенословенски ослањати, јер је ово мртав језик, и треба га оставити у храмовима, „гди слово божіе зуй“ (147). Имате једног Вука Караџића, обраћа се он фиктивним саговорницима, кога цео образовани словенски и несловенски свет признаје и уважава, док га ви примате с презиром и неповерењем.

Сличне мисли Суботић развија и даље (ЛМС 1846/3). Он апелује да се неко један прихвати израде српске граматике, по којој ће после сви други лако и природно да науче како ваља писати. Он поздравља Матицу српску што је расписала конкурс за израду граматике. „Са краљевскимъ Совѣтникомъ Текелиомъ последнѧй поборникъ црковногъ, као нашегъ књижевногъ езѧка, умрео (је)“ (131). — Међутим, овде се још увек примећује мала недорађеност Суботићевих погледа, можда као последица нечијих замерки поводом првог дела овог његовог чланка. Срби, тврди он, разумеју добро језик којим се данас пише (славено-српски); ако неко мисли да народ понеко туђинско „оконченіе“ речи не

¹⁴ У два дела, као пододељци у чланцима Књижевно сербско: ЛМС 1846/2, 129—148 и ЛМС 1846/3, 129—141. Непотписано, утврђено према М. Малетину, в. бел. 8

познаје, може се одговорити да му ни све турске речи нису познате, па их он опет разуме кад треба. Српски језик се несумњиво мора црквеним облагорођивати, док „друга страна“ (вуковска) то не признаје и иште да оно што народном језику недостаје треба такође у народном језику да се „крои и куе“ (131). Народ није прихватио целокупну Вукову реформу — али је и сам Вук понешто током свог рада изменио. Једно је „свињарски“ језик, друго чисти народни, говори Суботић. Он као да не примећује да у ствари лавира међу различитим мишљењима и приговорима.

Имамо још два његова чланка, посвећена начелним питањима,¹⁵ у којима се говори и о општим проблемима српске књижевности и културе, а и поново о језику. Језик књижевних дела је у првој деценији текућег столећа „великиј коракъ къ народу ближе учинио“ (ЛМС 1846/4, 110), јер се тада, по угледу на Доситеја, све више прелазило на српски у писму, мада су неки и даље црквенословенски сматрали за „књижевниј или хох-србскиј“ (111). Из мешавине та два језика настао је славеносрпски, који је владао све док нису биле издате српске народне песме (Суботић их пореди са Херкулом у колевци); али још увек „останци његови развалина изъ књижевногъ нашегъ ѣзыка сасвимъ уклонѣни нису“ (112). Даље отворено хвали Вука Караџића, „једног сељанина“ коме је било суђено да постане доктор филозофије, и који је створио ванредно упрошћен и целисходан правопис за свој језик. Ако је Вук испочетка и претеривао у понечем, то тако и бива, и чак и мора бити приликом рађања сваке реформе. — Наставак чланка, штампан у броју 1847/1, посвећен је углавном књижевним питањима, па се између осталог говори о Лукијану Мушицком: језик Мушицког, каже писац, био је верно огледало нашег таласања, без снаге да се вине до Вукових висина.

Вредно је истаћи да је поводом првог дела ове студије Ђура Даничић изразио своју радост због тога што се у Летопису уопште могао појавити такав текст. „Јован је Суботић цијелијем онијем чланком . . . освјетлао образ свему народу нашему“.¹⁶ И сам Вук се изненадио, и не знајући још ко је писац тих редова изјавио како се није надао да ће се у Летопису тако нешто објавити за његова живота.¹⁷

Суботић има још један рад посвећен одређеном граматичком питању — „Разправа о употребљаваню усвјателныхъ мой — твой — свой“.¹⁸ Овде запажамо посебну ауторову претензију на научни метод, што је вероватно проишло из бољег познанства са филолошком литературом, свакако страном. Да би доказао своје тврдње, Суботић је ексерпирало примере за заменице чак из Брижињских споменика, из Остромировог

¹⁵ Нјке черте изъ повѣстнице сербскогъ књижества, ЛМС 1846/4, 104—124 и ЛМС 1847/1, 91—108.

¹⁶ Рат за српски језик и правопис (1847, Будим) 59, у белешци под текстом.

¹⁷ Љ. Стојановић, о.с. 598 — из писма Јустину Михаиловићу.

¹⁸ ЛМС 1853/1, 1—33.

јеванђеља и неких других старословенских текстова, затим из „Живота св. Симеона одъ краља првовѣнчаногъ“, из Жињота Симеоновог од светог Саве, као и из српских народних песама. Међутим, стил ове расправе доста је чудан, псеудополемичан, на махове есејистички, на махове налик на неко народско надмудривање. Повод за чланак је био тај што се чуло мишљење како је употреба речи *мјј*, *ѣвсј* уместо *свој* код неких српских списатеља погрешна, па чак и да је једино *свсј* опште-словенска реч, док су *мој* и *ѣвсј* варваризми.

Суботић разгледа случајеве употребе *мој*, *ѣвсј* — *свој* у примерима у којима се јавља значење припадања субјекту, где се неправилна алтернација (на штету *свсј*), у ствари, и среће. (Он напомиње да се сви закључци односе и на множину.) Примећује да се *његов* и *свој* не мешају, пошто је разлика међу њима исувише јасна за говорника. Грађа доказује да се *мој* и *ѣвсј* никако не могу сматрати варваризмима, јер тих заменица има и у старом језику и у народним умотворинама. Ту су, даље, занимљиви закључци о томе како је Стеван Првовенчани чешће употребљавао *мој* и *ѣвсј* уместо *свој*, док код светог Саве то није случај. Аутор затим утврђује паралелу између *ја*, *мене* и *мој*, *ѣи*, *ѣебе* и *ѣвсј*, док се према *себе* и *свој* не може наћи одговарајући номинатив заменице, пошто се *себе* и *свој* у разним случајевима односе и на прво и на друго и на неограничени број трећих лица. Природу речи *себе* и *свој* управо чини подвучена веза са одговарајућим подметом, „истостъ“, како каже Суботић. Стога се, у положајима који допуштају колебање, заменица *свој* узима за „чисту својостъ“ (26), као контраст према „туђ“, док се *мјј* и *ѣвсј* претежно употребљавају за „личностъ“, у контрасту према „његов“.

У чланку има још неких тананих запажања, и све у свему овај рад по садржају (не и по форми) сведочи о великом и суштинском напретку када се упореди с оним чланцима с којима је писац својевремено улазио у филологију.

Треба споменути да се Суботић бавио и питањима версификације. О томе, и уопште и посебно у вези са српским песништвом, написао је неколико чланака и једну већу књигу.¹⁹ Ту би, са гледишта граматичких интересовања, могли евентуално бити занимљиви његови погледи на нагласке и дужине, као и на сликове. Суботић је, говорећи о српском песништву, био за метрику народних песама, при чему је уочавао да је она трохејског карактера. Али он још увек није могао да се ослободи утицаја класичног стихотворства — где се све темељило на дугим и кратким слоговима — тако да ова излагања управо личе на остала његова схватања из одговарајућег раздобља: била је то усудна жеља да се прокине у ново, праћена недостатком снаге да се напусти традиционално.

Никако се не сме заобићи још један Суботићев подухват. Матица српска је била расписала конкурс за српску граматику, и на њега су при-

¹⁹ Чланци у свескама ЛМС 1843/3, 1843/4, 1844/1, 1844/2 и 1844/3 и књига Наука о српскомъ стихотворењу (1845, Будим) I—XII + 13—160.

спела три рукописа. Рецензенти су били Евгеније Јовановић, Димитрије Исаиловић и Павле Јосиф Шафарик. Опште је мишљење било да је рад под шифром „Хвалиге Господа вси язъци“ — а то је и био Суботићев — најбољи од свих. Та је граматика примљена у Матици 14. августа 1847. године; из касније писаних аутобиографских бележака Суботићевих сазнајемо да је он на овом делу радио још 1845. и 1846. године. Рукопис је написан на 458 страна вел. четвртине. Услед разних неприлика, између осталог и због Суботићевог захтева за осавремењавањем правописа, ова граматика тада није била штампана, мада је Матица за њу наградила писца са 100 дуката. Питање њеног публиковања се потезало још читавих двадесет година, мишљење о њој је тражено и од Ђуре Даничића и од Петра Нинковића, али се све на томе коначно и завршило, тако да она данданас лежи у Матици српској као рукопис, очекујући да побуди пажњу неког историчара српске филологије. У литератури постоје подаци да је њен најслабији део (уосталом, и недовршен) био о акцентима, а најбољи о синтакси (око сто страна). За цело дело је опет карактеристична мешавина старог и новог, почев од граматичке терминологије која је у неким детаљима била преузimana још од Смотричког, па до правописа, прилично приближеног Вуку.²⁰

Јован Суботић је написао неку врсту аутобиографије. Посматрајући свој живот у далекој ретроспективи, писац је помало ублажио, да не кажемо прећутао, своја младачка бављења у духу старе школе. Око понечег се и изричито правдао, говорећи да му други нису дозвољавали да пређе на Вукова слова, да му је нехотице промицало *со-* и *-ески* у творби речи и сл.²¹ Види се да је он у зрелијим годинама, када се више није бавио језичким питањима, био вуковац свим срцем.

Филолошки рад Јована Суботића, за који се не би могло рећи да обилује новим, оштрим запажањима — премда има и њих — представља изванредан пример еволуције једног културног мислиоца у епохи која је била обележена продором Вукових и вуковских начела. Треба узети у обзир да је од првих до последњих овде приказаних радова протекло мање од десет година, а то су биле тек двадесете године живота младог граматичара. Не треба заборавити ни то да је Суботић гласно поздравео Вука још 1846. године, када је тек штампан Светићев трећи Утук, и када још није био угледао светлост дана Даничићев Рат за српски језик и правопис — најубедљивији одговор Вуковим противницима.

Ирена Грицакић

²⁰ О овој граматизи в. ЛМС 1847/4 и 1848/1; Живот дра Јована Суботића (Аутобиографија), други део [приредио Тихомир Остојић], Књиге Матице српске 5 (1902, Нови Сад) 49—55, 166—177 (оригинална Шафарикова рецензија на немачком, Остојићеви коментари и одломци из текста); спомињао ју је Ђ. Даничић, касније Р. Врховац.

²¹ О.с. 42—49.

О ГРАМАТИЧКОЈ ИНФОРМАЦИЈИ И СЕМАНТИЧКОЈ ИДЕНТИФИКАЦИЈИ У ВЕЛИКОМ ОПИСНОМ РЕЧНИКУ

1. Говорићемо о универзалној структури¹ великог описног речника, о универзалном речнику тога типа и његовој реализацији у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ.

2. Структура се речника, условно речено, дели на леву и десну страну. Леву страну чине лексичке јединице, речи односно одреднице² поређане по азбучном реду. Десну страну чини текст са потребним информацијама и идентификацијама, као и са примерима употребе речи у језику којима се потврђују дате информације и идентификације односно дати показатељи и дефиниције.

3. Проблем формирања леве стране речника, речничког фонда који ће бити обухваћен, у великим описним речницима теоријски не би требало да постоји³; крајњи је циљ да број речи одговара целокупном лексичком богатству датог језика⁴. Тако је и у Речнику САНУ. Разумљиво

¹ Под универзалном структуром у теорији лексикографије подразумева се научна идеализација одређеног типа речника заснована на његовим реалним карактеристикама. (Исп., нпр., П. Н. Денисов, Об универсальной структуре словарной статьи, Актуальные проблемы учебной лексикографии, Москва 1977, 205).

² Термин уобичајен у колективу који израђује Речник САНУ.

³ Практично овај проблем ипак постоји. Нпр. — у којим случајевима трпни глаголски придев заслужује издвајање из глаголске у придевску категорију, тј. када га треба дати као посебну одредницу (Исп. о овоме В. В. Виноградов, Лексикология и лексикография, Москва 137 259); или — када извесне синтагме сматрати сложенацима (у случајевима када то правописном конвенцијом није решено). И још је много сличних питања.

Такође се овај проблем јавља и при формирању фонда фразеолошких јединица, које се као посебна врста одредница дају уз „носећу“ лексему као одредницу у речнику. Односно проблем је у идентификацији онога синтагматског или реченичког обрта који се у лексикографији сврстава у фразеолошке изразе. (В. о овоме А. И. Молотков, Основы фразеологии русского языка, Ленинград 1977, посебно стр. 19—26).

⁴ Богатство лексичког фонда зависи од богатства прикупљене грађе и практичних могућности за њено даље попуњавање. Речник САНУ, који ће када буде готов имати око 30 томова, или чак и који том више, према прорачунима који се сада могу извршити садржаваће фонд од 400 000 до 450 000 речи (вероватније ближе другој

је да се и у универзуму, и у конкретном речнику може радити само о ближој или о даљој реализацији овога циља, односно у идеалном случају о асимптотском приближавању овоме циљу.

Графичко обликовање леве стране речника већ доноси извесне проблеме и дилеме. У Речнику САНУ одреднице се дају у књижевном облику (тако је и у речницима других језика тога типа) и са акцентом који одговара акценатском систему књижевног језика уз указивање и на акценатске промене у парадигми (уколико је то потребно или договорено)⁵.

Извори података на основу којих се овакво графичко обликовање врши за лексикографе су: постојећа књижевнојезичка норма и правописна конвенција, акценатске студије, други речници и лексикографски приручници, подаци из грађе, анкета и сл. (који сви заједно нити пружају, нити могу пружити потребне податке за сваку конкретну реч коју овако велики речник садржи, те је постојање неадекватних или непотпуних решења у лексикографији овога типа неминовна реалност)⁶. Дакле, теоријски концепт давања леве стране речника у апсолутној је зависности од развоја других лингвистичких дисциплина.

4. Десну страну речника чини све друго што је у речнику дато; а то је, наведимо редом, показатељ граматичке категорије, податак о етимологији, квалификатор употребне и стилистичке вредности речи (уколико дата одредница има ограничења у том погледу), информација о синтаксичкој позицији речи (уколико је она у било чему специфична), семантичка идентификација дата у облику лексикографске дефиниције (или у облику лексикографског система дефиниција) и, на крају, потврде (из књижевних дела, из часописа, новина, из збирки речи, из енциклопедија, лексикона и др.) које сведоче о већ датим подацима.

5. Показатељи граматичке категорије речи дају се индиректно или директно. Нпр. у Речнику САНУ ознака рода (м, ж или с) уз одредницу показатељ је и граматичке, именичке категорије речи; квалификатори

цифри). (Исп. М. Пешикан, Наш књижевни језик на сто година послје Вука, Београд 1970, 153. и Трећина посла на изради великог Речника САНУ, Наш језик, XX књ., 11—22).

⁵ И још нешто. Једна је од могућих замерки и ова: зашто се покрајинске речи дају у књижевном облику, са књижевним акцентом. Један је од могућих одговора, а били бисмо склони да то буде наш: прво, зато што се цела лева страна великих описних речника увек даје у систему књижевнојезичке норме, друго, покрајинска реч може бити везана за различите покрајине, са различитим акценатским системом, треће, зато што и многе друге речи, сем покрајинских, припадају лексичком фонду покрајинских говора (а дате су с књижевним акцентом), четврто, зато што би специфично графичко обликовање речи могло утицати на евентуални, и у језику, посебно нашем, увек добро примљени транзит речи из дијалеката у општи језички фонд, и пето, зато што се покрајински акценат, по правилу, даје у потврди, у примеру.

⁶ Још су стари лексикографи знали да је „чиста наука сувише танка за решење животних задатака“ у лексикографији (S. Johnson, *The plan of a dictionary*, London 1747, 4—5)

свр. и несвр. (= свршеност и несвршеност) указују на глаголску категорију речи⁷; ознаке, пак, прил. (= прилог), предл. (= предлог), узв. (= узвик) и сл. директни су идентификатори у овоме смислу. Ако се реч одређене категорије у језику јавља и у другој функцији, и то се у речнику обележава; нпр. предлог *до* у српскохрватском језику може имати и везничку и прилошку функцију и то је у Речнику САНУ и означено (в. предлог *до*, значења под т. 10.а. и 11).

6. Давање података о етимологији речи, иако је један од не најважнијих задатака великог описног речника, доноси лексикографима више дилема. Рећи ћемо неке од њих (без намере да дођемо до правих решења): једна је — да ли за стране речи, позајмљенице као податак о етимологији наводити језик из кога је преузета реч или језик из кога је потекла реч (у првом случају питање је да ли постоји могућност, и на основу чега, да се одреди тај језик, а у другом случају лексикографи једнога језика преузимају задатак етимолога другога језика); друга је — шта чинити са речима за које се може претпоставити и ономатопејско и странско порекло (исп. српскохрватско *галама* и турско *ağlama*); трећа је, и практично тешко решива, — да ли лексикографи великог описног речника једнога језика треба само да се користе постојећим етимолошким речницима и етимолошком литературом или треба да, уколико ту нема довољно података, преузму улогу лингвиста-етимолога, преузму задатак посебне лингвистичке дисциплине. Што се, пак, универзалног великог описног речника тиче, могло би се начелно рећи ово: за речи страног порекла које су резултат културног, политичког и др. утицаја једнога, обично суседног језика наводити као етимолошки податак реч из тога језика (такве су речи у нашем језику бројни турцизми, германизми, талијанизми, чија и регионална распрострањеност сведочи о оваквом утицају), за интернационалне речи, макар у језик дошле посредством одређене језичке културе, наводити као етимолошки податак реч из изворног језика (за српскохрватски језик, као и за др. европске језике, по правили су то грчке, латинске или арапске речи). Овакав је, углавном, поступао и у Речнику САНУ (сем у првим објављеним књигама).

7. Квалификатори употребне и стилистичке вредности стављају се уз речи маркиране било у погледу ширине употребе, било у погледу стилистичке специфичности (немаркиране речи, значи, припадају општем лексичком фонду). Дакле, ови квалификатори одређују тип језика коме речи уз које стоје припадају. Нпр. — неке се речи (или само нека од њихових значења) везују само за књишки или песнички језик, неке за покрајинске, дијалекатске говоре, неке за научно-технички језик одре-

⁷ У теоријској лексикографији посебна се пажња посвећује видској квалификацији глагола. Исп., нпр., С. А. Кузнецов, Аспектуальная характеристика глаголов в толковых словарях русского языка, Современность и словари, Ленинград 1978, 112—121. и В. Н. Цыганова, Префиксальные глаголы с показателями краткости в семнадцатитомном словаре, исти зборник, 122—131.

ђене дисциплине, неке су застареле итд., и све то мора бити означено договореним начином. (У Речнику САНУ таквих је квалификатора стотинак).

8. Информацијом о синтаксичкој позицији речи дефинишу се синтагматске карактеристике једне од компонената парадигматског значења речи⁸, и то дефинишу се само оне синтагматске карактеристике речи које су било по чему необичне, особене за општи лексички парадигматско-синтагматски тип коме реч припада. Нпр. глагол *држати* само у синтагмама типа *држати до некога, нечега* (односно у старијем језику и у синтагмама типа *држати за некога, нешто*) може имати значење *иридавати важност (некоме нечему), имати високо мишљење; сматрати као значајно, полагати (на нешто)*. У Речнику САНУ ово је и означено испред дефиниције. Или, наведимо још који пример, цела тематска група глагола са општим мобилним значењем транзитивног типа (глаголи *вршећи, завршајући, закрпајући, завинути* и сл.) једну од својих семантичких компонената — *мењати (променити) положај у границама истог места* — остварује у синтагматском споју и са акузативом и са инструменталом, о чему у Речнику САНУ и постоји информација (в. глаголе *вијлати* (I,3), *вршећи* (I,2a), *завршајући* (I,2), *заврунути* (I,2) и др.).⁹

Информација о синтаксичкој позицији посебно је значајна за речи чија је семантика општега типа (као што су глаголи *бити, имати*), затим

⁸ О лексиколошким парадигматским и синтагматским односима исп. нпр. М. Д. Степанова, *Методы синхронного анализа лексики*, Москва 1968, 76—79; Д. Н. Шмелев, *Очерки по семасиологии русского языка*, Москва 1964, 128—212.

⁹ Овде би се могло поставити питање обележавања глаголског рода посебним квалификаторима или на који други начин. Што се тиче описних речника словенских језика једно им је заједничко — ни у једноме од њих глаголски род није системски обрађен. Ово је и разумљиво с обзиром на то да је глаголски род у неким случајевима више синтаксичка, а мање лексичка категорија (Исп. М. Стевановић, *Глаголски род и питања у вези с њим*, Глас САНУ CCLI, 6). У неким, пак, случајевима глаголски је род, како смо склонили да га схватимо, више лексичка категорија, лексички потенцијал одређене семантичке реализације. Ово се посебно односи на глаголе код којих је евидентна појава неутрализације глаголског рода, односно код којих је евидентно „брисање граница између прелазности и непрелазности, активности и медијалности, а у оквирима непрелазности и између рефлексивних и нереклексивних облика“ (И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Бгд., изд. Народне библиотеке СР Србије 1975, 206; в. и тумачења ове појаве, као и сродних појава, стр. 227—268).

У вези са овим је и обележавање транзитивности и интранзитивности (било као независне категорије, било као саставног дела категорије рода). Из методолошких поступака спроведених у Речнику САНУ може се закључити да се транзитивност и интранзитивност схватају као елементи лексичког глаголског значења за чије је обележавање довољна (сем у особеним случајевима о којима смо говорили) семантичка идентификација односно лексикографска дефиниција.

О акузативно-инструменталној рекцији овога типа в. М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Бгд. 1954, 102, и Д. Г. Премк, *Акузативне синтагме у српскохрватском језику*, Бгд. 1971, 58—61.

за речи којима се у језику обележавају односи, комуникације (као што су предлози и везници), такође за модалне речи и узвике, а нарочито за речце, чија је семантика у неким случајевима, као, нпр., код речце *ли*, више синтагматског него парадигматског типа.

9. У вези са семантичком идентификацијом у науци се поставља једно опште питање, које би упрошћено формулисано било — да ли је садржај семантичке структуре речи предмет или појам (односно да ли је реч у директној вези с предметом или је та веза индиректна — преко појма)¹⁰. Иако нам није циљ да улазимо у теоријска решавања овога проблема, ипак смо дужни да кажемо своје мишљење. Полазећи са лексикографског становишта долазимо до закључка да садржај семантичке структуре речи није ни појам (што је најубичајеније схватање), ни предмет, већ — *појам са релевантним елементима реализације*. Објаснићемо ово анализирајући нека лексикографска решења парадигматског типа коме је у основи реч *муња*. Дефиниција је првога у лексикографском систему значења речи *муња* — *нагло изражјење атмосферског електричног напона концентрисаног у олујним облацима, израђено јаким варничењем, светлости, најчешће у облику светлеће спирале која се спонтанно креће; само варничење, светлећа спирала која је тако настала, севање; грм, грмљавина*. Само део дефиниције — *изражјење атмосферског електричног напона концентрисаног у олујним облацима* — односи се на сам појам (или на појаву у природи), а остали делови идентификују елементе реализације, и то идентификују оне елементе реализације који су релевантни у лексичком систему. Показаћемо у чему је њихова релевантност. Прва реч у наведеној дефиницији — *нагло* —, као елемент реализације појма *муња* садржи се у делу семантичког садржаја речи *муњеви* дефинисаног као: *који се извршава за крајко време, веома брз; изненадан, неочекиван, нагао; тренутан*, или у ономе који је описан као *брз, силовит, бридак (о духовним појавама)*, или у ономе који је идентификован као *изузетан, велики (о брзини)*. Делови наведене дефиниције — *израђено јаким варничењем, светлости* — и сл. релевантни су за семантичку компоненту речи *муњеви* дефинисану као *бљештав, сјајан*, а део *која се спонтанно креће* — за семантичку компоненту исте речи чија је лексикографска једначина — *извијен, вијугав, змиолик; коврџав*. Поновимо још једном: садржај је семантичке структуре речи, према нашем схватању, појам са релевантним елементима реализације. А садржај семантичке идентификације је идентификација семантичке структуре речи.

10. Семантичка се структура даје у облику лексикографске дефиниције. Права, типична лексикографска дефиниција у универзуму великог описног речника обухвата описни део и синонимску групу речи — као своје константне делове (константна су оба дела или само један од

¹⁰ О различитим мишљењима о овоме проблему (као и литературу о њему) в. К. А. Левковская, Теория слова, Москва 1962, 118—184.

њих, што зависи од лексикографских потреба или језичких могућности). Лексикографска дефиниција може садржати и идентификацију контекстне употребљивости речи (која се утврђује само када је то потребно), као и различите врсте додатних података који се дају као испоређенице.

11. У описном делу лексикографске дефиниције идентификује се семантички садржај речи односно описно се идентификује појам са релевантним елементима реализације. Идентификација се може вршити директно, као што је случај код речи *муња*, или индиректно преко тематски ширег, самим тим и познатијег појма, као, нпр., код речи *гуња*, чија прва дефиниција гласи *део мушке народне ношње, обично сукнени огрџач са рукавима који се носи уместо горњег кайуша* (в. Речник САНУ); првим се делом дефиниције износи шири појам — *мушка народна ношња* — који служи као посредник у идентификацији *гуња* као ужег појма.

12. Синонимску групу лексикографске дефиниције чине речи блиске или исте семантичке структуре (у синонимској групи речи, тако условно названој, може бити и само једна реч). Нпр., прво од значења речи *корујина* дефинисано је у речнику САНУ као *јевршински, шврди слој, ксра*. У овој се дефиницији реч *кора* појављује као синоним речи *корујина*; ово ипак не значи, нити може значити, да су речи *корујина* и *кора* синонимичне према своје целокупном семантичком садржају, већ значи само да је реч *кора* у неким семантичким остварењима идентична семантичком остварењу речи *корујина*; а која су то семантичка остварења идентификовано је описним делом дефиниције — *јевршински, шврди слој*. Дакле, синонимски је део дефиниције у функцији описног дела; описни део служи као индикатор разумевања, семантичког идентификовања синонима.

13. Дефиниција која се састоји само из описног дела даје се у случајевима када објективне језичке могућности (или субјективне) не омогућавају образовање и синонимског дела. Нпр., исп. дефиницију дату под *корџис (Ia)* у Речнику САНУ — *издубљени, обично илџи и дугуљаст суд начињен од дрвета, мешала, камена и др. који служи за њрање рубља, куйање и сл. домаће њошребе*.

14. Дефиниција чији је садржај само синонимски даје се, углавном, из једнога разлога — из потребе сталног старања да се економише с простором, и, углавном у два случаја — када постоји довољан број речи у општем лексичком фонду синонимичних с одредницом (под условом да је бар нека од њих већ обрађена у речнику) и када је одредница која се семантички идентификује реч маркирана у погледу ширине употребе (опет под истим условом). За први случај исп. решење дато у Речнику САНУ под *корџи (I)* — *грдиџи, њрекоревати; благо њрекоревати, ојомџаџи*, а за други решење дато под *корџа (Ia)* (која је оквалификована као покрајинизам) — *кућа, дом*.

И још једна напомена о међусобном односу синонима. Синоними нису један од другог семантички независни, већ један другом индици-

рају актуелну семантику, односно значења која у овом споју имају. Исп., нпр., разлику између наведене дефиниције *кућа*, *дсм* и претпостављене *кућа*, *зграда*.

15. Идентификација контекстне употребљивости одређује семантичке могућности слагања одреднице с другим речима, тј. одређује семантичка ограничења ове врсте. Нпр. једна од дефиниција придева *злогласан* у Речнику САНУ гласи *који доноси рђаве вести, који наговештава несрећу, злослућан (обично о гаврану у вези са народним веровањем)*; део дефиниције у загради идентификација је контекстне употребљивости. Или — дефиниција дата уз придев *злогледан* гласи *који одражава злурадост, злобу (о очима, о погледу)*; део у загради одређује могућност слагања придева *злогледан* само са речима *очи*, *поглед*. Изостанак идентификације контекстне употребљивости речи значи њену немаркираност те врсте, значи слободну могућност употребе у границама постојећих семантичких система у језику.

16. Испоређенице дате на крају дефиниције имају смисао најразличитијег додатног упућивања на информације и идентификације дате (или претпостављене) уз реч са којом се одредница испоређује. Нпр. — уз дефиницију *онај који је љивикнуо на борбу, на рај, сирман да љогине, рајборан човек; онај који се одликује храброшћу, јунак* дату у Речнику САНУ за једно од значења речи *крвавац* стоји као испоређеница *крвав* (2), којом се скреће пажња на семантичку везу с одређеним значењем придева *крвав*. Или — уз дефиницију дату за реч *злословље* стоји као испоређеница реч *злословије*, којом се упућује на рускословенски творбени модел истога типа.

17. Осим овога основног типа лексикографских дефиниција у универзуму великог описног речника јављају се и дефиниције друкчијег модела (али истога идентификационог садржаја) — нпр., дефиниције типа *в. одређену реч, одређено значење* или типа = *одређена реч* и др.; оне су методолошки условљепе конвенцијама услојеним за сваки конкретни речник посебно; из тога разлога овом се приликом на њима нећемо задржавати¹¹.

18. Примери дати иза дефиниције потврде су датих информација и идентификација о речи — одредници и сведочанства о њеном функционисању у језику.

19. Да сведемо оно што смо већ рекли. Садржај универзума великог описног речника чини: попис речи које речник обухвата (теоријски

¹¹ Да узгред поменемо и случајеве у којима дефиниција потпуно изостаје. Узрок је овоме недовољан број потврда, података на основу којих би се могла дати лексикографска семантичка идентификација (исп. у Речнику САНУ, нпр., речи *кврџе*, *криж* (6), *крижар* (5)). Међутим, рећимо и то, и у оваквим случајевима речник типа тезауруса испуњава минимум свога задатка — већ само уношење речи у речник, њено презентирање јавности значајно је само по себи.

неограниченог обима) — лева страна речника и граматичке, стилистичке и сл. информације и семантичке идентификације (лексикографска дефиниција), као и примери којима се ово потврђује — десна страна речника. Садржај је лексикографске дефиниције, према нашем мишљењу, идентификација појма с релевантним елементима реализације (релевантним за парадигматски тип коме реч припада)¹².

Д. Горџан-Премк

¹² Семантичка идентификација даје се на основу семантичке вредности речи у друштву које је носилац језика и на основу истина прихваћених у том друштву. Дакле, лексикограф је само посредник између колективног и индивидуалног носиоца језика (Исп. J. Dubois, C. Dubois, Introduction à la lexicographie: le dictionnaire, Paris 1971, 49—56 и руски превод једног од поглавља ове књиге у зборнику Актуальные проблемы учебной лексикографии, Москва 1977, 38—51).

О ДЕФИНИЦИЈАМА У РЕЧНИКУ САНУ

1. Досад су дефиниције више истраживане у филозофији и логици, па и у психологији, него у лингвистици. Због тога је остало лингвистима да ријеше многа питања која су у вези са дефинисањем. То је крупан задатак јер многи проблеми задиру у суштину лингвистичке теорије.

2. Још је Аристотел рекао да је дефиниција реченица која означава суштину ствари (Морис Коен и Ернест Нејгел, *Увод у логику и научни метод*, Београд, 1965, стр. 253). И данас се сматра да је дефиниција реченица у којој је субјекат ријеч која се дефинише (*definiendum*), а предикат су ријечи помоћу којих се дефинише (*definiens*), помоћу којих се објашњавају најбитније, најосновније особине субјекта.

Дефиницијом се изражава еквиваленција одређеног типа између дефинијендума и дефинијенса. У лексикографији се под дефиницијом обично подразумијева само дефинијенс.

Према Речнику српскохрватског књижевног и народног језика, који ради Институт за српскохрватски језик у Београду а издаје Српска академија наука и уметности, дефиниција је „сажето и јасно објашњење значења неке речи, термина или појма“. Овом формулацијом долазимо до питања о којем се одавно расправља: шта се дефинише: ријеч, појам или предмет? Од бројних мишљења прихватимо оно за које нам се чини да је најближе истини: дефиницијом се објашњава значење ријечи, а посредно и појма и предмета објективне реалности на које се ријеч односи. Дакле, дефиниције немају искључиво метајезички карактер.

3. У Речнику САНУ (досад је изишло 10 књига, последња ријеч је *кукуџица*) значења су обиљежена бројевима (1, 2, 3, . . .), а нијансе значења словима (а, б, в, . . .). Примјер:

кр̑па ж **1. а.** комад (обичнс већ *исхабане, шодеране*) *шканине*; *дрон̑ак* . . . **б.** комад *шканине* или *сличног материјала који се уиошребљава за чшићење, ираће и сл.* . . . **в.** комад *шканине* и др. који се *иришива* на *шодерано место, закр̑па* . . .

2. а. (чешће у мн.) *одело, хаљина, одећа* (обично са *нишодашшавањем* са *ирезиром*) . . . **б.** (мн.) *ириње, рише, дрон̑ци* . . .

Као што се види из дефиниције под 1.а., нијансирање може да буде и у границама једног слова. Оно се обиљежава тачком и зарезом.

Није риједак случај да се испред дефиниција за поједине нијансе значења нађе једна општа дефиниција:

кривуља ж . . . 2. покр. назив за разне предмете кривога, искривљеног облика а. крива, искривљена греда која се користи као грађа за управљење кућа, колиба и сл. . . . б. кућа, колиба и сл. најрављена од кривих греда. . . в. врста криве сабље. . .

крила¹ ж покр. име домаћим животињама (женкама); исп. криласт (3) а. кози. . . б. овци. . . в. свињи. . .

4. Основни принципи дефинисања у РСАНУ дати су у првој књизи (1959. г.) у „Напоменама о обради текста Речника“. Тамо читамо следеће:

„Приликом набрајања значења трудили смо се да она иду логичким редом, почињући од оног које је данас најобичније и најраспрострањеније јер ово није етимолошки речник, већ речник савременог језика. Ипак, ако је значење које је најближе етимолошком још у широкој употреби, давали смо га на првом месту.

За поједина значења трудили смо се да дамо описне, а не синонимске дефиниције; тек после описне дефиниције наводили смо изразите синониме, који су — као што је познато — у језицима ређи“ (стр. XXX).

Понекад, углавном код мање познатих ријечи и израза, примјер врши функцију дефиниције:

змијоглавац. . . 1.: Змијоглавац се каже за мушко чељаде, са малом главом, којом непрестано врти тамо, амо, попут змије, а при том је љутит и пакостан (Банија, Борк.).

крсташица. . . б. покр.: У очи св. Андреје. . . На гребенима се упали остатак од божићне свеће (зване, крсташице, јер има три свеће у крст, поређане) (Павл. Јер. 3, 116).

кбшница¹. . . Изр. пчел. *дебела* ~ покр.: Дебела кошница је кошница, у којој су пчеле извеле саће до земље и напуниле га дупком медом (Јавор 1880, 1461).

Као и свака дефиниција тако и примјери у функцији дефиниције морају бити потпуно јасни. Ако то није случај, ако у њима има за већину данашњих читалаца нејасних ријечи, онда је потребно у загради дати објашњење таквих ријечи. Следећи примјер је такав, неподесан:

држдина. . . 4.б.: Дрождина (је) . . . шкрип или процијеп у грма тој пећини (Богов., РЈА).

Пошто ће о неким пропустима бити ријечи и касније, ваља истаћи да су они нормални у оваквим радовима. Сјетимо се шта је рекао А. Белић, некадашњи главни уредник, у Уводу у Речник: „Исто смо тако свесни да ће, поред свег труда и пажње, у нашем Речнику, као и у свим

речницима света, промаћи по који пропуст или омашка који ће бити доцније утврђени и накнадно додати“ (прва књига, стр. XXII). Белић ту цитира: „Lexikographische Werke, mögen sie noch so grossartig angelegt sein, haben das Vorrecht, Lücken und Irrtümer aufweisen zu dürfen“ (H.v. Meltzl)“ (и у фусноги даје превод: „Лексикографски послови, ма како да су на солидној основи рађени, имају то предимство да у њима сме бити празнина и грешака“).

Помињањем примјера који замјењују дефиницију начињемо једно веома важно питање, а то је однос између дефиниције и контекста. Ова тема заслужује посебан рад, а овдје ћемо само рећи да контекст може садржавати много елемената основног значења, а може и врло мало. То потврђује следећи примјер:

ку̀кавица ж 1. зоол. а. *шумска ишница селица* Cuculus canopus из *йор*. Cuculidae, *величине голуба, дугог кљуна и репа, йознайа йо гласу који личи на кукање и йс йоме ишйо йолаже јаја у йуђа гнезда*. — Кукавица је изрод од птица, ер не плете себи гнијездо већ носи јаје у туђему да јој туђа мајка њезине птиће отхрани (Словин. 1880, 31). И како он то рече, одмах се она створи у кукавицу (НПр Чајк., 398).

У првом примјеру има доста елемената основног значења ријечи *кукавица* (види се да је то птица и да полаже јаја у туђа гнијезда), ближи је дефиницији него други примјер (који не даје много грађе за горњу дефиницију). Примјери као што је први погодни су за учење језика, матерњег и страног.

5. Што се тиче обухватности, потпуности, дефиниције могу бити детаљне, опширне, али и са мање карактеристичних детаља, чак и непотпуне (Ferenc Kiefer и Manfred Bierwisch дају четири типа могућих дефиниција: комплетна права, парцијална права, комплетна редундантна и парцијална редундантна — Remarques sur les définitions dans les langues naturelles, у књизи Essais sémantique générale — Bibliothèque Repères — Mame — Linguistique, 1974, стр. 75). Ако упоредимо следеће три дефиниције, видјећемо како, идући од прве ка трећој, комплетност опада: **крѝн** — *ојшйи назив за биљке Liliun из ф. Liliaceae, с луковицѝм, дугуљасйим листовима и великим цветовима, љиљан*; **комѝљника** — *биљка Serphalaria leucantha из ф. Dipsacaceae*; **кѝпрч** — *врсиа биљке*. Уз *којрч* примјер нешто допуњује дефиницију, али то није довољно: „Кѝпрч, Кѝпрчина (је) смрадна трава нарезана листа (Павлин., Шул. 5, 156). (Парч. 1)“. Има, поред оне уз *којрч*, још много непотпуних дефиниција, од којих наводимо само ове: **крѝваља** — *врсиа народног веза (потпуније је: крѝвац — врсиа народног веза изведенсг у кривудавој линији)*, **крѝвац** — *2.б. нека мала живѝиња*; **4.в. нека болест код сйѝоке**; **крѝстак** — *врсиа децје игре*; **крѝстац** — *врсиа крушке*.

Осим тога, има дефиниција које садрже вјероватна, нејасна или неододређена значења:

крната¹ — в. *грнеџа(?)*; **крвавик** — драги камен црвене боје као крв, рубин(?); **кѡнчара** — део одеће(?); **кѡнштѡк** — вероватно какво гнојно кожно обољење, *џршиџи(?)*; **колорѣзац** — нејасно значење (колар?);

јак — нејасно значење; **џкрушка** — нејасно значење;

кѡкур — у игри речи, без одређеног значења; **дѡден** — реч у бројаници, без одређеног значења.

Разлог за јављање дефиниција које не објашњавају у потпуности значење ријечи лежи углавном у недостатку довољног броја података о тим ријечима. Ако лице које дефинише располаже свим потребним подацима, добивеним из разних енциклопедија, уџбеника и сл. или директно од одређене особе, онда ће бити у могућности да нам да потпуну дефиницију. На овај начин у дефиницију уводимо, поред ријечи која се дефинише и ријечу помоћу којих се дефинише, и лице које дефинише. Без ова три елемента не може се озбиљније расправљати о дефинисању. Треба на овом мјесту посебно истаћи оне дефиниције које зависе од личног става, увијерења, класне припадности, идеолошког и филозофског опредељења онога који дефинише, нпр.:

бѡг — у једнобожачким религијама и њо неким идеалистичким филозофским схваћањима: врховно биће које је створило свеџ, које ујравља њиме, највиши духовни џринциџ;

дѡџ — (џо материјалистичком схваћању) виши џродукт материје, функција човечјег мозга; (џо идеалистичким учењима) нематеријална суй-станца, независна од материје, џринциџ који ујравља свеџом, манифесту-јући се у стварима и џјавама (честџо замисљен и као издвојено бесџелесно биће, Бог);

капџтал — вредност која власнику, капџталисти доноси вишак вредности џуџшем експлоатације џуђе радне снаге;

демократија — сисџем и џолиџичко начело џо коме власџи џреко својих џредсџавника врџи цео џарод или (у класном друшџиву) сви џри-џадници одређених класа: социјалистичка ~, економска ~, грађанска ~, робовласничка ~ и сл.

6. Неке дефиниције имају упућивачки карактер, тј. значење се може сазнати до краја тек кад се погледа још најмање једна одредница. Има неколико категорија упућивачких дефиниција. Посебну категорију, на примјер, чине дефиниције које почињу скраћеницом в. (види): **кѡгља** — в. *кугла*; **кршители** — в. *кршилац*; **крпежити** — в. *крџиџи(I)*; **крѡнѡрка** — в. *Пубаста шева Galerida cristata*; **коригџрати (се)** — в. *кориговати (се)*; **очатати некоме круне** — в. (о)чџиџаџи (некоме) *буквицу (џод буквица² изр.)*; **крсни дан, крсни знак, крсно име, крсни лист, крсна недеља** и др. — в. код *џиџ именица*; **крчмѡров** и **крчмѡров** — в. *крчмарев*; **крѡњо¹** — в. *крња¹*; **кољено** — в. *колџно*. Из примјера се види да се некњџживне и рјеђе ријечи и изрази упућују на књџживне

и обичније (*кугла, крунарка, очајашти некоме круне*), али могу да се и књижевне ријечи упућују на књижевне, с тим да је она на коју се упућује обичнија у источним крајевима српскохрватског језичког подручја (*коригирашти (се), крчмаров, крњо, кољено*). Неким дефиницијама се просто читаоци обавјештавају код којих ријечи се налази објашњење значења одређеног израза (*крсни дан, крсни знак*). Понекад се одредница упућује на већ упућену одредницу: **крпуш** — *в. криуша¹ (1а, б); крпуша¹ — 1. а. в. криељ¹ (1)*.

Друкчије су дефиниције изведених ријечи, које се ослањају на основну ријеч: **крлат** — *који има крила (за летење), који је с крилима; крлатити — ситишати, добивати крила; крлатица — крилаша живошња; крлаш — крилаши коњ; крлашце — дем. и хит. од крило¹; крлина — аугм. и њеј. од крило¹; крлити — крејашти се односно одржавати се у ваздуху помоћу крила, летишти; лебдеши*. Да би нам била јасна значења ових изведеница, потребно је претходно знати значење ријечи *крило*.

Дефинисање основних бројева представља случај за себе. Све дефиниције своде се на дефиницију основног броја *један*, која гласи: *најмањи цео основни број којим се означава јединка, њоједино биће, ствар или њојава и који се обележава цифром 1; назив ње цифре*. Тако се *двадесет* дефинише: *основни број два њуша већи од десет, који се обележава цифрама 20, па смо приморани да тражимо значење бројева десет и два; ако хоћемо да идемо до краја, да бисмо објаснили број двадесет, добићемо слjedeћи низ: де-сет и десет — основни број за једну јединицу већи од девет, који се обележава са 10; девет и девет — основни број за једну јединицу већи од осам, који се обележава цифром 9; послје би требало погледати дефиниције бројева осам, седам, шест, пет, четри, три, два (основни број за једну јединицу већи од један, који се обележава цифром 2; назив ње цифре) и један*. На исти начин објашњени су и други бројеви: **деветнаест** — *основни број за девет јединица већи од десет, који се обележава са 19 (треба знати шта значи девет и десет); деведесет — *основни број девет њуша већи од десет, који се обележава са 90 (такође је неопходно видјети значење бројева девет и десет)* итд. Очигледно је да овакав начин дефинисања основних бројева није практичан и да би ваљало наћи неки други пут до основног значења.*

Неку врсту упућивачких дефиниција представљају остенсивне дефиниције, гдје се на лексичко питање: „Шта је кабао?“ одговара: „То је кабао“ и истовремено се показује тај предмет (односно одговарајући цртеж или фотографија). Ово нису праве дефиниције, јер се њима не одређује значење (*округла ошворена дрвена посуда за воду, млеко и млечне производе, вино, зрнастиу храну и др., ведро, чабар*) него се оно само илуструје. Ту је дефиниција слична примјеру који мало говори о значењу, а ријеч која се дефинише није субјекат реченице (*в. поменути студију коју су написали Ferenc Kiefer и Manfred Bierwisch, стр. 58—61*).

Кад се говори о остенсивним дефиницијама, треба указати на чињеницу да у српскохрватском језику, као и у другим језицима, има ријечи које су у комуникацији праћене одређеним гестовима, покретима, које укључују екстралингвистичке елементе. То се види из примјера који се дају уз неке дефиниције у РСАНУ:

дѡвдѡ — прил. **а.** за *место*: *до овог места, до ове тачке, границе.* — Мени је већ довде дошло! (Превуче љутито руком испод грла.) (Глиш. 8, 126).

ѡво — речца **1.** за *указивање на некога или нешто што је у близини лица коме се говори.* — Ево на овом мјесту мазга није хтјела ићи правим путем (Шег. 2, 124). . .

3. *кад се некоме нешто даје, нуди и сл.* — Ево на, каже, пипни овде (Наст. 4, 41).

ѡно — речца **1.а.** за *показивање некога или нечега што није у непосредној близини учесника у говору, што се указује, јојављује.* — Показавши му (вуку) у води мјесец, рече (лисица): „Ено видиш колики је сирац у води. . .“ (НПР Вук, 226). Да ли је школа далеко одавде? — Ено је, ва'ш она. . . с високим одаком (Ранк, С. 2, 5).

У примјерима се јављају ријечи које означавају покрет или показивање (*превуче руком уз довде, на овом мјесту, ићи овде уз ево, показавши, одавде уз ено*), а у дефиницијама, што је још важније, употријебљене су ријечи за показивање (*овај, указивање, показивање*). Дакле, екстралингвистички елементи могу да буду саставни дијелови лексичког значења.

7. У РСАНУ наилазимо на граматичке дефиниције, које не говоре о основним особинама дефинијендума:

ја — лична заменица за *прво лице једнине*; **ви** — лична заменица за *друго лице множине*;

крѡчићи — *сул. мн. од криче*; **кѡље** — *зб. им. од колац*;

кѡљѡм — *1. л. јд. ѡрез. од клаи*;

дѡсѡти — *редни број који одговара основном броју десет*; **јѡданаѡсти** — *редни број који одговара основном броју једанаест*.

Оваквим дефиницијама не казује се значење него граматичка припадност, граматичке особине одређене ријечи.

Уз неке ријечи дају се дефиниције које су само дјелимично граматичке, тј. које су такве углавном у првом, општем дијелу:

дѡсѡторо — *збирни број који одговара основном броју десет. 1. а. . . . за означавање збира особа мушког и женског пола. . . б. . . . уз збирне имене, обично оне које означавају збир младих бића (јонекад и за означавање збира који се исказује обичном множином)*; **јѡданаѡсторо** — *збирни број који одговара основном броју једанаест 1.а. за означавање збира особа мушког*

и женског пола. . . б. . . уз збирне именице, обично оне које означавају збир младих бића;

и — везн. . . 1. саставни, за сјајање речи, делова реченица или реченица **а**. везује појмове различитог садржаја (каикад антионимског карактера), који стоје најоредо (ионекад као устаљене везе), указујући на њихово сједињавање, сабирање, сјајање. . . б. везује две истоветне речи одн. два израза, исказујући тиме идеју појачавања, градиције, надовезивања и сл.;

из — . . . **иредлог** којим се заједно с речју у **генитиву** означава **1. а**. **иредлог** (конкретни или географски), **иредмет**, **маса** и сл. од чије се **унушрашњости** нешто одваја, удаљава; **оивор** од кога се нешто **покреће**, удаљава. . . б. **сно** чега се **ко** или **што** **ослабађа** и **од** чега се удаљава, одваја; **склоп**, **систем**, **низ** од којег се **ко** или **што** одваја.

У „Напоменама о обради текста Речника“ стоји: „Уз глаголске именице начињене од несвршених глагола нису давани ни примери ни дефиниције ако се значење глаголске именице подудара са значењем глагола. Само ако се њихово значење удаљило од глаголског, давани су и примери и дефиниције“ (прва књига, стр. XXXII). Данас можемо рећи да и уз глаголске именице долазе дефиниције, и то граматичке, а ако има посебних значења, и праве. Примјери:

крђјење — гл. им. од **кројити**; **корачање** — гл. им. од **корачити**; **коштaње**¹ и **кђштaње** — 1. гл. им. од **кошити**¹.

2. а. **цена**, **вредност** нечега, обично изражена у новцу. . . б. **в**. **цена** **коштања**. . .

Изр. **цена** **коштања** — **део цене**, **вредности** неког **производа** који **обухвата** само **средства** **увишени** на **производњу** (на **сировине**, **радну снагу** и др.), **производна цена**. . .

Горњем цитату треба додати и то да се у Речнику јављају граматичке дефиниције не само уз глаголске именице од несвршених глагола него и од двовидских (који могу бити и свршени и несвршени):

вечерање — гл. им. од **вечерати**; **кђришћење** и **коршћење** — гл. им. од **корисити** (**се**); **кооптирање** — гл. им. од **кооптирати**; **копирање** — гл. им. од **копирати**.

Глаголске именице од свршених глагола имају праве дефиниције. Једино је незгодно што се у тим дефиницијама често употребљавају глаголске именице од несвршених (и двовидских) глагола, које су обично, као што смо видјели, само граматички дефинисане. На тај начин читалац остаје без објашњења значења, јер се непознато објашњава непознатим. Примјери:

заузење — **заузимање**, **освајање** (неке **територије**, **града** и сл.); **довршење** — **привођење крају**, **окончавање**, **свршењак**; **закорачење** — **ирелазак** **преко** нечега, **ирекорачење**, **улазак**, **задирање**; **заокружење** — **ишло**

рење *поседа* (државе и др.) одн. *погодно груписање њених делова ради постојања целине, фондација; измена граница у истом циљу.*

Глаголске именице од несвршених (и двовидских) глагола налазе се у дефиницијама и других именица, као и других граматичких категорија:

закорачај — *покрећу унапред при корачању, корачај, корак; занај — *специјално изучена, усавршена изада предмета руком или уз помоћ примитивнијег алати, обрћу; бављење таквом изадом као стално занимање; конопљарство* — *гајење и прерада конопље; кондензација* — *згушњавање паре или гасова, њихово претварање у течну материју (појава сувојавна испаравању); команданство* — *командантска дужност, заповедништво, старешинство; командовање;**

заљубљив — *који је склон заљубљивању, који се лако заљубљује; кротан и кротан* — *који се носи у знак користи, којим се испољава жалење за непојунком, црн;*

заљубљено — *на начин својствен заљубљенима, с љубављу, обожавањем;*

залогати — *давати као јемство за враћање зајма, давати у залог; залепшати* — *покретити на лежиште, учинити да се нешто почне вијорити, замахајти нечим.*

Какво се решење може предложити да би се избегле овакве дефиниције? Требало би, по нашем мишљењу, или да се увијек дају праве дефиниције уз глаголске именице од несвршених и двовидских глагола или да се такве именице не јављају у дефиницијама ако буду и даље граматички дефинисане.

8. Као и у другим рјечницима, и у овом се јављају негативне дефиниције. Не можемо говорити о дефинисању сложеница са одричном рјечцом *не* (*невелик, незрео; независност, немогућност* и сл.) зато што се у Речнику није још дошло до слова *н*. Међутим, може се говорити о неким другим категоријама (интересантна запажања о негативним дефиницијама износе Jean и Claude Dubois у књизи Introduction à la lexicographie — le dictionnaire, Librairie Larousse, 1971, стр. 87—88).

Сложенице с префиксом *без-* често имају (као и приједлог *без*) негативне дефиниције:

безаконик — *онај који се не држи закона или вере, пресвуйник, безбожник, иноверац;*

безуб — *који нема зуба;*

безбожник — 1. *онај који не верује у бога, атеист(а).*

бездан и бездан — 1. *дубока провалија која се не може измерити, нијом јој се дно може сагледати; бескрајна дубина;*

бездбран — 1. *који се не ситиди својих постојања, беситдан, бесраман.*

У паровима састављеним од ријечи са *без-* и одговарајућих ријечи које немају тог префикса обично први члан има, бар у неким значењима, негативну дефиницију, а други члан позитивну:

бѐзалкохолан — који нема, који не садржи алкохола;

ѧлкохолнѧ и **ѧлкохолнѧ** (нема облика *алкохолан*) — који садржи алкохола, који се односи на алкохол;

бѐзбѧлап — који је без бола, који не изазива бол, који не боли;

бѧлан и **бѧлан** — 1. а. који је захваћен болом, који боли. б. који изазива бол, који је ѧраћен болом;

бѐзбрижан — 1. који нема брига, миран, ведар. . .
3. немаран, неѧажљив, нехашан.

брѧжан и **брѧжан** — 1. а. ѧун бриге, забринуѧ.
2. в. брижљив(1).

У извјесним случајевима оба члана оваквог пара имају, у одређеним значењима, негативне дефиниције:

бѐзгласан — 1. а. који не даје од себе гласа, шума, нечујан, нем, ѧиш. б. који се не буѧи, ѧокоран.

2. грам. а. који се не изговара. б. заст. сугласни.

глѧсан — 1. а. који се јасно, јако чује. б. који се изражава, изговара или чѧиѧа наглас (не у себи или шашаѧом), неѧригушен. . .

2. фиг. а. оѧворен, неѧрикривен; јасно изражен; оѧворено и у великој мери акѧиван. . .

бѐзгрешан — 1. који је без греха, неѧорочан.

2. који није учинио грех, који је без кривице, невин.

3. који не изражава нишѧа грешно, безазлен; у којем нема греха.

грѧшан — 1. а. који је учинио грех, који чини грехове; који је ѧодложан греху; који је исѧуњен, оѧѧерећен грехом. . . г. који је сѧечен грехом, на недоѧушѧен, неѧошѧен начин. . .

2. фиг. који изазива сажалење; јадан, бедан, несрећан.

3. заст. ѧогрешан, неѧравилан; неѧачан.

И уз друге ријечи јављају се негативна значења:

глѧв = **глѧв** — 1. који не чује, који је лишен чула слуха (ѧошѧуно или делимично).

2. фиг. који неће да чује, који се ѧрави да не чује, равнодушан, безосећан. . . ;

гѧбити — 1. а. неѧажњом заѧураѧи (не знајући куда, где се ѧосле не може наћи). б. ѧроѧушѧаѧи не обраѧивши ѧажњу, ѧревићаѧи, изо-сѧављаѧи. . . ;

забравити — 1.1.а. изгубити из памћења, не задржавати у сећању, престајати знати оно што се знало. б. услед расејаности, пометености и сл. не сећајући се нешто учинити у потребном тренутку (често: не узети, не појети нешто). . .

избавити — 1.1. извући из какве невоље, тешке ситуације, сјасати, ослободити.

2. заст. и покр. а. обезбедити да нешто буде на располагању, да се има оно чиме се није располагало, што се није имало, избавити. . .

За антониме је карактеристично да се у једном члану може јавити позитивна, а у другом одговарајућа негативна дефиниција:

добро — 1.а. појаве у свету које су повољне за човека, које доприносе његовој срећи, најпрећу, добре ствари живошта, света; оно што је у складу с позитивним моралним нормама. б. стање (доба, средина, ситуација) у којему преовлађују повољне околности, срећан живот, срећа.

зло — 1.а. оно што је рђаво, негативно у свету, појаве у животу, друштву које су неповољне за човека, рђаве ствари живошта; оно што није у складу са моралним захтевима, обичајима и сл. б. околности неповољне за човека, несрећа, невоља.

дуг — 1. (просторно) в. који прелази, премаша потребну меру (у једном правцу), већи него што треба.

крџак и крџак — 1.б. који је по дужини мањи него што треба, који не досеже потребну, уобичајену меру, који је испод потребне, уобичајене мере (у једном правцу), сувише крајак, прекрајак.

Догађа се и обрнуто: у првом члану оваквог пара јавља се негативна, а у другом позитивна дефиниција:

здрав — 1.а. који нема здравствених тегоба, обољења, мана, који не болује, којему је организам у повољном здравственом стању; који није рањен или страдао у рату, борби и сл., неизвређен, чистав, жив.

2.б. (о храни, пићу, води) који је без заразних клица и других по здравље штетних састојака, примеса, добар за употребу, неукварен, незагађен; који својом хранљивошћу, саставом и сл. повољно делује на организам.

бдлестан — 1. који је у стању болести, који је обузет болешћу, који има неку болест.

2. заражен болешћу; заразан.

Негативне дефиниције налазимо и уз поједине пословице и изразе, како негативне тако и позитивне:

не може се и дуг' и коват' (н. посл.) — не могу се два исла истовремено радити;

ђаво му не да мира — не може мировати, смирити се;
и ђаво душу причека (н. посл.) — каже се ономе ко је несмирљив,
 ко ће да чека;

ђаво ушао у њега — врло се узнемирио, не може да се смири;

зло и наопако — сасвим зло, не може бити горе;

го као пиштољ — врло сиромашан, који нигде ничег нема.

9. У Речнику САНУ, као и у другим великим рјечницима, постоје и научне дефиниције. Поједини термини из биологије, физике, хемије, медицине и сл. објашњавају се научно, често са латинским називима и хемијским формулама:

кџкурџек и кукџрџек — бот. а. род вишегодишњих зељастих биљака *Helleborus* из ф. *Ranunculaceae*, дланасто дељених листова и крућних цветова беле, сиворенозелене, ружичасте или тамноцрвене боје; назив за поједине врсте тога рода (*H. odoratus*, *H. foetidus*, *H. niger*, *H. purpurascens*, *H. viridis*);

кџлџј — а. хемијски елемент (*Sn*), метал сребрнастобеле боје, који се најчешће ујошребљава у легурама и за љревлачење, облагање металних и др. љредмета, ксишар;

вџда — 1. љровидна безбојна течност (у чистиом стању, љод нормалним љришском, кључа на 100°C, а мрзне се на 0°C), хемијско једињење водоника и кисеоника (H_2O);

бџја — 1. физ. ушисак који на ско чине светлосни зраци одређених љталасних дужина, било директни, било одбијени или љроушшени кроз љоједина шела.

Овакве дефиниције треба да задовоље стручњаке из одређених области, али и да буду разумљиве за ширу читалачку публику, што није увијек лако постићи (о тешкоћама које се јављају у вези са научним дефиницијама говори Georges Matoré у дјелу *Histoire des dictionnaires franґais*, Larousse, 1968, стр. 236).

Занимљиво је да се уз боја даје научна дефиниција, а да се поједине боје дефинишу на веома популаран начин:

бџо — 1. који је боје снега или млека;

зџлен — 1. који је боје миша, љраве;

бџџон — варв. мрк као ксиен, ксиенаст.

Да би се овакве дефиниције разумјеле, треба да се зна значење именице којој се приписује одређена боја. Дефиниције тих именица морају бити тако компоноване да се на основу њих лако закључује о карактеристичној боји. То, међутим, није увијек случај. Ако се за *жуйи* каже: који је боје лимуна, *жуманџеџа*, сламе, а за *жуманџе* да је: *гусџа жуйша мџтерија* у унушрашњем делу *јајеџа*, окружена *беланџеџом*, онда *жуйи*

није потпуно објашњено. То су, у лексикографији добро познате, кружне дефиниције.

10. Постоје и типизирани дефиниције. Наводимо неколико при-
мјера:

кѡритѡрев = **кѡритѡров** — који ѿриѡда кориѡфару, који се односи на кориѡчара;

кѡчничѡрев = **кѡчничѡров** — који ѿриѡда кочничару, који се односи на кочничара;

кѡроваст и **кѡроваст** — који је као корсв, сличан корову;

кѡжаст — који је као кожа, сличан кожи;

кракатѡст — особина онога који је кракаѡ, онога шѡ је кракаѡ;

краткѡножнѡст — особина онога који је краѡконог, онога шѡ је краѡконог;

клептѡмѡнскѡ — који се односи на клеѡмане;

кѡлекторскѡ — који се односи на колекѡре;

Крушевљанин — сѡановник Крушевца; снај кѡји је ѡреклом из Крушевца;

Београђанин — сѡановник Београда; онај који је ѡреклом из Београда.

Типизирани дефиниције доприносе бржем писању рјечника, али понекад представљају претјерано упрошњено и непотпуно објашњене значења ријечи. Горњој групи примјера, а све су изведенице, додаћемо и лична имена, презимена и надимке:

Кѡста — м име;

Крстивѡј — м име;

Кѡрдић — ѿрезиме;

Кѡнчѡр и **Кѡнчѡр** — ѿрезиме;

Кѡрда — 1. м надимак;

Кѡчѡн — 1. м надимак.

Уколико је лично име саставни дио израза, израз се дефинише не-типизирано, као да мјесто властите именице стоји заједничка:

(па да му (ти) је мајка (мати) Јања — макар (ѡа ма) имао каквог моћног зашѡѡника;

(пик, хајде) Јово наново — све из ѡочѡѡка;

кошта (стаје и сл.) као светог Петра кајгана — врло је скуѡо, ѿрескуѡо;

доцкан стиже на Косово Јанко — каже се кад је доцкан, сасвим измишљено предузимајући било шта после свршеног чина.

11. Кад се пажљиво прегледају све досад штампане књиге Речника САНУ, долази се до закључка да се исте категорије не дефинишу увијек на исти начин, да се одступа од упутстава датих у првој књизи. Поменићемо само неке случајеве.

Придјјеви на *-ов/-ев* различито се третирају:

крѝтич̃арев = **крѝтич̃аров** — који ѝриѝада крѝтич̃ару, који ѝоѝи-че од крѝтич̃ара, који се односи на крѝтич̃ара;

крѝтич̃аров — в. крѝтич̃арев;

господ̃арев = **господ̃аров** — који ѝриѝада госп̃одару;

господ̃аров = **господ̃арев**.

У „Напоменама о обради текста Речника“ (I књига, стр. XXXV) стоји: „Када неки ботанички назив значи подједнако и саму биљку и њен цвет, односно плод, онда се та значења раздвајају; напр.:

јабука ж I. бот. а. воћка *Malus communis* из ф. *Rosaceae*. б. плод те биљке. . .

љилан м бот. а. украсна биљка лепа цвета *Lilium candidum* из ф. *Liliaceae*. б. цвет те биљке“.

Међутим, у VIII односно X књизи налазимо:

ј̃абука — I. бот. воћка *Malus* из ф. *Rosaceae* са много вр̃ста, која рађа меснаѝе, округлаѝе за јело укусне ѝлодове; ѝлод ѝе биљке;

кр̃ушка — I. бот. и агр. лист̃оѝадно, дуговечно дрво, род *Pirus*, из ф. *Rosaceae*, са мнзго вр̃ста, ѝдвр̃ста и сор̃ти, од којих се неке вр̃сте (нарочит̃о *P. communis*) гаје као воћке; ѝлод ѝих биљака.

Овде се разлике у значењу не обиљежавају словима него тачком и зарезом. Истина, овај принцип није досљедно спроведен, па се у IX књизи ботанички назив дефинише као што се захтијева у Напоменама из I књиге:

к̃ѝст̃ѝн — бот. I. а. шумско лист̃оѝадно дуговечно дрво *Castanea sativa* из ф. *Fagaceae*, великих размера. б. ѝлод овог дрв̃ѝта.

Исто тако, у Напоменама (стр. XXXI) читамо:

„Уз дублете као *хлеб* и *крух*, од којих се један употребљава већином у источним, а други у западним крајевима српскохрватске језичке територије, стављена је ознака ист. кр. (источни крајеви) и зап. кр. (западни крајеви); иначе се знаком једнакости (=) показивала њихова подједнака значењска вредност“.

У X књизи *крух* је друкчије дефинисан: I. основно јело у људској исхрани, које се ѝрави ѝечењем обично ускислог ѝест̃ѝа, умешеног од ѝменичног одн. кукурузног или др. брашна, хлеб.

Ова неуједначеност у Речнику САНУ, која се односи углавном на поједине детаље, сасвим је разумљива, јер је Речник колективно дјело, које се ради (и радиће се) деценијама, а не смијемо заборавити ни то да лексикографи, у свом дугом и напорном послу, стално трагају за бољим рјешењима. Штета је само што одступања у начину дефинисања и остале новине у односу на Напомене из I књиге нису биљежени у напоменама уз наредне књиге.

12. О дефиницијама би се могло још говорити, али и оволико је довољно да се покаже који су основни принципи дефинисања у Речнику САНУ. Кад се обраде и други проблеми (извори, одреднице, примјери, етимологија, акценат итд.), имаћемо јасну слику о Речнику, у којем се налази огроман број најразноврснијих података о српскохрватском језику.

Др Милорад Дешић

НЕКА РАЗМИШЉАЊА О КЛАСИФИКАЦИЈИ И О ПРОМЕНИ ГЛАГОЛА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

При опису система савременог језика суштинску улогу, како на теоретском тако и на практичном плану, има класификација која узима у обзир међусобни однос појединих структурних типова модела који се односе и на промену речи и на грађење речи. При томе се може сматрати да је класификација оптимална ако задовољава неке захтеве, и то:

а) Класификација мора бити логична, тј. треба да се заснива на принципу који мора бити доследно спроведен.

б) Класификација треба да буде рационална, тј. да максимално обухвата класификовани материјал, уз минимум изузетака.

ц) Она не треба да буде гломазна и тешка за усвајање, тј. треба да је применљива у пракси.

д) Ако се ради о савременом језику, она треба да се држи строго синхроног плана, другим речима у класификацији не треба да буде било каквих историјских објашњења нити мотивација.

Једно од најинтересантнијих и најактуелнијих питања савремене граматике српскохрватског језика јесте питање класификације глагола, тј. издвајања глаголских врста. У наше време међу југословенским лингвистима опажају се две тенденције у решавању овог питања. Најраспрострањенија је класификација коју је у своје време дао А. Белић,¹ и коју су прихватили многи научници — граматичари, а међу њима и аутор синтетичног рада из граматике савременог српскохрватског језика М. Стевановић², истина у нешто измењеном облику. Узимајући у обзир однос инфинитивне и презентске основе, А. Белић је све „правилне“ глаголе (по Стевановићевој терминологији „глаголи са правилним односом основа“) поделио на осам врста. Стевановић је тај број смањио на седам. То су следеће врсте: I. Ø — E, II. A — E (орати — орем, а Стевановић овде убраја и глаголе V врсте), III. НУ — НЕ, IV. Ø — JE, A (ова) — JE, V. A — E, VI. A — A (E — E), VII. E, И — И, VIII. A —

¹ А. Белић, Савремени српскохрватски језик, књ. I—II. Б., 1948—49.

² М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик. Књ. I, Београд, 1964.

— И. Приликом описивања глаголског система Св. Марковић³ се такође придржава ове класификације, али констатује неке њене слабости и уноси у њу суштинске допуне. И Јосип Хам полази од упоређивања двеју основа, те издваја девет глаголских врста које групише у три групе: I. глаголи код којих се основе не подударају, II. глаголи код којих се једна основа проширује у односу на другу и III. глаголи код којих се инфинитивна и презентска основа подударају.⁴

Загребачки научници Брабец, Храсте и Живковић⁵ придржавали су се другачијег принципа у класификацији глагола. Полазећи од инфинитивне основе, и заправо од тога да ли је она изведена или није, они издвајају шест основних врста: I. глаголи код којих је основа једнака корену — ЧУТИ, ТРЕСТИ, II. са основом на -НУ, III. -Е (< Ћ), IV. -И, V. -А, VI. -ОВА/ЕВА, -ИВА и низ подврста или група унутар њих, у зависности од карактера презентске основе или специфичности у грађењу појединих облика, итд. Аутори се не придржавају строго синхроног принципа и групишу појаве које са тачке гледишта савременог језика не припадају истом типу (тако су, на пример, у истој врсти глаголи као што су ТРЕСТИ и УМЈЕТИ или ЧУВАТИ, ВЕЗАТИ, СИЈАТИ).

У читавом низу радова који описују морфолошки систем савременог српскохрватског глагола уопште се и не даје класификација глагола.

Лако се уочава да дате класификације доста исцрпно одражавају постојеће структурне односе између глаголских основа у савременом српскохрватском језику. Број глагола који није обухваћен овим класификацијама у принципу је мали и они се доста лако могу сврстати у посебне групе тзв. „неправилних“ глагола, или се могу унети у наведене врсте као подврсте. Ипак, ове класификације, у којима је очигледна вишиша детаљизација, по правилу не одражавају принцип продуктивности и непродуктивности појединих глаголских врста, а, с друге стране, недовољно узимају у обзир типове глаголских промена. На пример, са гледишта грађења облика, нема никакве основе да се на различите врсте деле глаголи као што су НОСИТИ, ВИДЕТИ с једне, и ДРЖАТИ с друге стране.

Држећи се устаљене граматичке традиције, поћи ћемо од поставке да се у српскохрватском језику, као и у другим словенским језицима, различити глаголски облици граде од двеју основа — презентске и инфинитивне. При томе дистрибуција иде овим путем:

Од презентске основе се граде:

а) садашње време

³ Св. Марковић, Фонетика и морфологија. Сарајево, 1974.

⁴ Јосип Хам, Кратка граматика хрватско-српског језика за странце. Загреб, 1967.

⁵ Брабец, Храсте, Живковић, Граматика хрватско-српског језика, V издање, Загреб, 1963.

- b) императив
- c) посебни облик футура II
- d) глаголски прилог садашњи
- e) инфинитивна конструкција са ДА
- f) делимично имперфекат

При томе облици под а, с, е представљају истоветна образовања.

Од инфинитивне основе се граде:

- a) инфинитив
- b) аорист
- c) делимично имперфекат
- d) прилог времена прошлог
- e) радни глаголски придев
- f) перфекат
- g) посебни облици за футур II
- h) плусквамперфект
- i) потенцијал.

На први поглед се може учинити да је веће „оптерећење“ на инфинитивној основи. Али, ако се узме у обзир да облици под e, f, g, h, i садрже у себи исти глаголски придев, онда питање „оптерећења“ може да се појави у другачијој светлости, тј. може се говорити о равномерној дистрибуцији. Сматрам, ако се узме у обзир фреквентност употребе најбројаних глаголских облика, а истовремено ширина употребе неких дублетних облика (на пример конструкције са ДА која замењује инфинитив), да се чак може претпоставити да презентска основа има активнију улогу у грађењу облика. Али ствар није у томе. Желели бисмо да скренемо пажњу на још један детаљ. Каква су обележја презентске и инфинитивне основе битна у грађењу облика, а очигледно и у грађењу речи? Мислимо да је за презентску основу важно каква је њена морфемска структура, тачније речено конкретна крајња фонема у основи, док је за инфинитивну основу битна само чињеница да ли се завршава на сугласничку или самогласничку фонему (само је у ограниченом броју случајева битно супротстављање крајњег А и не —А).

Чини нам се да је подела глагола на врсте која полази од обе основе за савремени српскохрватски језик нецелисходна. Рекли бисмо да је, пре свега, ради економичнијег и тачнијег описа система, умесније да се класификација врши полазећи од једне основе, уз издвајање подврста на бази друге основе. Сматрамо да основу садашњег времена треба узети као основу која је битна за врсту.

Овде је неопходно да учинимо извесну дигресију.

Ради се о томе да, пре свега, треба одредити морфолошке границе сваке основе, другим речима, треба се договорити шта ће се сматрати

као основа, шта као флексија, тј. где треба повући границу између морфема. О овом питању у сербокroatистици не постоји јединствено мишљење.

Што се тиче инфинитивне основе, међу ауторима нема неслагања. У односу на презентску основу постоје различити ставови. Питање је куда да се сврстају морфеме А, Е, И (исп. ПИТАМ, ВЕЖЕМ, ВОЛИМ) — у презентску основу или наставак. Већина југословенских аутора, нарочито аутори практичних граматика, као и многи страни, међу њима и совјетски граматичари, сматрају да наведени морфи припадају наставку⁶. У низу радова је присутан двојак став. Тако Хам теоријски ове морфе приписује презентској основи, али истовремено, када се говори о грађењу облика садашњег времена, ови се елементи доследно чувају и у наставку.⁷

М. Стевановић заузима другачију позицију. Он крајње А, Е, И приписује основи и не укључује их у наставке садашњег времена. Ипак, када се говори у конкретним облицима презента, а посебно о 3. лицу множине, аутор уводи појам „наставка за облик“. Осим тога, буди опрез и сама интерпретација односа основе и флексије у 3. лицу множине.⁸ Недоследност у тумачењу односа основе и флексије у 3. лицу множине није избегао ни С. Марковић⁹, који у основи има исти став као и М. Стевановић.

Предлажемо да се као презентска основа сматра онај део глагола који остаје када се одбаци наставак 1. лица јед. -М, или да се једноставно узме 3. лице јединине. У овом случају сви ће глаголи у савременом српскохрватском језику испољити извесно јединство:

1. Презентска основа свих глагола се може завршавати само на самогласник.

2. Инвентар фонема којима се завршава основа садашњег времена састоји се од три могуће варијанте: А, Е, И. Оне се могу сматрати као крај основе, или као неки посебни форманти који је карактеришу. Није битно како ће се они звати, важно је то да ови елементи припадају основи, а не наставку.

Због економичности и практичне сврсисходности, о чему смо већ говорили, предлажемо да се класификација глагола савременог српско-

⁶ Брабец, Храсте, Живковић, наведено дело, стр. 117.

П. А. Дмитриев, Г. И. Сафронов. Сербо-хорватский язык. Л., 1975, стр. 65. Исп. И. В. Арбузова, П. А. Дмитриев, Н. И. Сокаль. Сербо-хорватский язык. Л. 1965.

Сличног се гледишта држи В. П. Гудков у књизи: Сербохорватский язык. М. 1969. са очигледном контрадикцијом у фусноти на стр. 49.

⁷ Ј. Хам, наведено дело, стр. 92 и даље.

⁸ М. Стевановић, наведено дело, стр. 345.

⁹ С. Марковић, наведено дело, стр. 197.

хрватског језика врши према презентској основи. Тако се могу издвојити три глаголске врсте: I. А-врста, II. И-врста и III. Е-врста. Унутар сваке врсте могу се издвојити подврсте или типови глагола које одређује њихов структурни модел. У вези са овим може се одредити инвентар инфинитивних основа у оквиру сваке врсте. Глаголи сваке врсте имају заједничке особине у процесу грађења облика. О томе ће касније бити речи.

У вези са предложеним границама морфема код глагола мења се, природно, и појам наставака садашњег времена. Тако су наставци презента потпуно једнообразни:

једнина	1. — М	2. — Ш	3. — Ø
множина	1. — МО	2. — ТЕ	3. —ЈУ, —У, —Е. тј.

постоје три варијанте наставака од којих свака припада одређеној глаголској врсти. Мислим да горе речено дозвољава да се исказе „јеретичка“ мисао о неприхватљивости, боље речено сувишности појма конјугације у српскохрватском језику, наравно у смислу врсте конјугације. И заиста, ако сви глаголи имају исте наставке који се додају на тачно одређену основу, онда је логично да се број конјугација смањи на једну или, другим речима, да се уопште не издвајају типови конјугација.

Као аргуменат против оваквог става може се истаћи облик 3. лица множине глагола типа ПЕЧЕМ — ПЕКУ где у 3. лицу множине нема алтернације Г//Ж, К//Ч, Х//Ш која је карактеристична за презентску основу у осталим лицима. Одмах ћу рећи да је број сличних глагола веома мали, да сви припадају једном структурном типу и да се овде може формулисати правило којим се унапред даје модификација парадигме. Навођење списка ових глагола такође је сасвим реална могућност.¹⁰

На први поглед битнија замерака би била указивање на привидну неједнакост основе (наставка у 3. лицу множине што се обично и узима у обзир приликом одређивања границе морфема: исп. ТРЕСЕ-М/ТРЕС-У, али ПИТА-М/ПИТА-ЈУ. Овде бисмо желели да исказемо једно мишљење које је резултат посматрања промене српскохрватског глагола.

При грађењу облика у систему српскохрватског глагола се испољава јасна закономерност: флексије са иницијалним консонантом или оне са Ø додају се пуној основи глагола, а флексије са иницијалним вокалом изазивају редуцију крајњег вокала основе. Овај међусобни утицај глаголске основе и флексије карактеристичан је не само за све облике проштих времена, већ се запажа и код грађења императива. Аналогни утицај се види и између основе и суфикса непроменљивих глаголских облика.

¹⁰ В. на пример, аналогна решења на материјалу именичке промене која је дао П. Ивић у раду: Система падежних окончаний существительных в сербохрватском литературном језику. У књизи Русског и славјанског језикознание. К 70-летию чл.-корр. АНСССР Р. И. Аванесова. „Наука“. М. 1972.

Прегледности ради дајемо флективне морфеме глаголских времена у следећој табlici:

Глаголски облик	Једнина		Множина	
	наставка са почетним вокалом	наст. са поч. конс. и Ø	наставка са поч. вокалом	наставка са поч. конс. и Ø
Презент	1. '	-М		-МО
	2.	-Ш		-ТЕ
	3.	-Ø	-Е -У	-ЈУ
Аорист	1. -ОХ	-Х	-ОСМО	-СМО
	2. -Е	-Ø	-ОСТЕ	-СТЕ
	3. -Е	-Ø	-ОШЕ	-ШЕ
Имперфекат	1. -ах, -ијах	-х	-осмо, -ијасмо	-СМО
	2. -аше, -ијаше	-ше	-асте, -ијасте	-СТЕ
	3. -аше, -ијаше	-ше	-аху, -ијаху	-ХУ

Горе формулисана закономерност решава питање привидне неједнакости основе и наставна у 3. лицу множине презента.

Како се конкретно може приказати класификација глагола? Које заједничке особине има свака глаголска врста?

1 врста

Овој врсти припадају глаголи са основном садашњег времена на -А. Ту долазе неизведени глаголи као што су ЗНАТИ, ИМАТИ и глаголи изведени помоћу суфикса -А- (РУЧАТИ, ВРАЂАТИ, ДЕБЉАТИ, ГОРЧАТИ, РАЂАТИ, ЗАТВАРАТИ и др.), -КА — (ТИКАТИ, СЕЦКАТИ), -АРА — (ЛУПАРАТИ), -УЦКА — (ДРЕМУЦКАТИ), -ВА/ -АВА (УМИВАТИ, РЕШАВАТИ) и високопродуктивни тип глагола са суфиксом -ИРА- који су изведени од интернационалних основа (ДЕБАТИРАТИ, МАРКИРАТИ, ДЕКЛИНИРАТИ, исп. и СКРОЗИРАТИ).

Карактеристика глагола ове врсте јесте подударане гласовног лика презентске и инфинитивне основе, које се завршавају на -а, те је за глаголе ове врсте неважно од које се основе граде поједини облици. У процесу грађења облика основе глагола ове врсте се спајају са оном варијантом флексија које имају иницијални сугласник или Ø.

II врста

Овој врсти припадају глаголи са презентском основом на -И. Међу њима је и малобројна група неизведених глагола са инфинитивном основом на -А испред које се налазе -Ч, -Ж, -ШТ, -ЖД или -Ј (ДРЖАТИ, ТРЧАТИ, ЛЕЖАТИ, СТОЈАТИ) и глагол ЋУТАТИ. Затим неизведени глаголи са инфинитивном основом на -Е или -И (ВИДЕТИ, ВОЛЕТИ, МОЛИТИ, ЉУБИТИ, НОСИТИ и др.), као и глаголи изведени помоћу суфикса -Е и -И, међу којима је велики број деноминативних глагола: БИБЕРИТИ, ВОШТИТИ, МАСТИТИ, ЗРАЧИТИ, САПУНАТИ, КОРИЧИТИ, БРАЗДИТИ, ЈУНАЧИТИ, ЗАПОПИТИ, ДАНИТИ, НОЋИТИ, ЧЕЛИЧИТИ, ЗНОЈИТИ СЕ и др. Међу глаголима који су изведени од придева запажа се разлика у семантици у зависности од суфикса Е/И: БЕЛЕТИ и БЕЛИТИ и сл.

Карактеристика глагола ове врсте јесте:

1. Подударност презентске и инфинитивне основе код најпродуктивнијег типа глагола изведених помоћу суфикса -И као и код низа неизведених глагола.
2. У грађењу облика активна је презентска основа.
3. Флексије за грађење облика су варијанте са иницијалним вокалом.

III Врста

Презентска основа глагола треће врсте завршава се на -Е. Инфинитивна основа глагола ове врсте може се завршавати на сугласник, на -А, а такође и на -Е (-ИЈЕ), -У и -И (у случају да се основа и корен подударају). У зависности од крајњег гласа којим се завршава инфинитивна основа, структурног модела и његове продуктивности, у овој врсти се може издвојити неколико подврста.

I подврста. Неизведени глаголи чија се инфинитивна основа завршава на сугласник деле се на 2 типа:

а) Глаголи који у инфинитиву имају суфикс -ТИ. Крајњи сугласник инфинитивне основе може бити: Д, Т, Б, П, З, С. За дате глаголе је карактеристично да инфинитивна основа, која се у облицима аориста лако уочава, у инфинитиву има измењени облик: КРАСТИ — КРАДОХ, ПЛЕСТИ — ПЛЕТОХ итд., али ТРЕСТИ — ТРЕСОХ. У појединим случајевима колебања се примећују и у облику аориста: ДОНЕТИ — ДОНЕСОХ и ДОНЕХ.

б) Глаголи који у инфинитиву имају суфикс -ЋИ. Ова малобројна затворена група укључује глагол ИЋИ и глаголе који су од њега изведени путем префиксације, као и глаголе ПЕЋИ, РЕЋИ, МОЋИ, СТРИЋИ и др. Инфинитивна основа се може завршавати на -Д (глагол ИЋИ и сви од њега изведени глаголи) или -Г, -К (РЕКОХ, ДИГОХ) и само у једном случају -Х (ВРХОХ).

Друга подврста. Глаголи чија се инфинитивна основа завршава на -У (у саставу -НУ). У овој подврсти се могу издвојити следећи типови глагола:

а) Неизведени глаголи несвршеног вида — ТОНУТИ, ВЕНУТИ, ГИНУТИ и сл.

б) Изведени глаголи, такође несвршеног вида — БРИНУТИ, ЧЕЗ-НУТИ, КИСНУТИ и др.

ц) Већину глагола ове подврсте чини продуктивни тип глагола изведених од глаголске основе. То су глаголи свршеног вида, често тренутни — КУЦНУТИ, ВИКНУТИ и др.

Трећа подврста се састоји од неколико затворених група неизведених глагола код којих је инфинитивна основа често једнака корену и које треба набројати:

а) Глаголи са инфинитивном основном на -Е- (-ИЈЕ-): МРЕТИ, ОДУПРЕТИ, ПРОСТРЕТИ.

б) Глаголи са инфинитивном основном на -А-. За ове глаголе је карактеристична алтернација у корену презентске основе — КЛАТИ — КОЉЕМ, СЛАТИ — ШАЉЕМ, ЗВАТИ — ЗОВЕМ, БРАТИ — БЕРЕМ, ПРАТИ — ПЕРЕМ.

ц) Глаголи са инфинитивном основном на -У или -Е који презентску основу проширују инфиксима М, Н, П — НАСУТИ — НАСПЕМ, НАДУТИ — НАДМЕМ, ОТЕТИ — ОТМЕМ, САЖЕТИ — САЖЕМ, ПОЧЕТИ — ПОЧНЕМ, КЛЕТИ — КУНЕМ, ПОПЕТИ — ПОПНЕМ.

Четврта подврста. Ову подврсту сачињавају:

а) Неизведени и неки изведени (непродуктивни модел) глаголи са инфинитивном основном на -А-: ПИСАТИ, ЈАХАТИ, ВЕЗАТИ, ОРАТИ, КРЕТАТИ, ВИКАТИ, ГЛОДАТИ, ХРАМАТИ итд.

б) Глаголи изведени (продуктивни модел) помоћу суфикса ИСА- (најчешће од интернационалних именичких основа): КОНЦЕНТРИСАТИ, БОЈАДИСАТИ и др.

За ову подврсту је карактеристично да се крајњи сугласик презентске основе јавља у ступњу алтернације карактеристичном за резултат јотовања: ПИСАТИ — ПИШЕМ, ЈАХАТИ — ЈАШЕМ, ГЛОДАТИ — ГЛОЂЕМ, МИРИСАТИ — МИРИШЕМ, РЕГУЛИСАТИ — РЕГУЛИШЕМ.

Пета подврста. У њу спадају:

а) Малобројни и затворени тип глагола са инфинитивном основном која је једнака корену: ПИТИ, БИТИ, ЧУТИ и глаголи који су од

њих изведени путем префиксације. Презентска основа глагола овог типа фактички је инфинитивна основа проширена помоћу морфеме *-је*.

б) Глаголи чија се инфинитивна основа завршава на *-А* које улази у састав суфикса *-ВА*, *-ОВА* / *-ЕВА*, *-ИВА*; ПЉУВАТИ — ПЉУЈЕМ, КУПОВАТИ — КУПУЈЕМ, ВЕРОВАТИ — ВЕРУЈЕМ, ВОЈЕВАТИ — ВОЈУЈЕМ, ИСПИТИВАТИ — ИСПИТУЈЕМ, ЗАПИСИВАТИ — ЗАПИСУЈЕМ, итд.

Тако се код глагола треће врсте запажа већа разноликост него код глагола првих двеју врста. Ово је условљено тиме што у трећу врсту улазе архаичне непродуктивне групе које се у граматикама обично срећу као неправилни глаголи.

За трећу врсту је карактеристично следеће:

1. Код већине глагола нема подударности у гласовном саставу инфинитивне и презентске основе.
2. Грађење појединих облика унутар врсте одређено је ужим класификационим поделама (подврста, тип).
3. За целу врсту је заједничко веће учешће инфинитивне основе у грађењу облика.
4. Дистрибуција варијаната наставака зависи од основе од које се граде облици: са презентском основном иду претежно наставци са иницијалним самогласником, а са инфинитивном они са иницијалним сугласником или \emptyset .

У савременом српскохрватском језику се у процесу грађења облика запажа међусобни утицај појединих врста и подврста, нпр.: ШЕТАТИ — ШЕЋЕМ и ШЕТАМ, СИСАТИ — СИШЕМ и СИСАМ итд. Међусобни утицај обухвата и глаголе различитих подврста исте врсте; тако се унутар треће врсте запажа утицај друге подврсте на глаголе свршеног вида прве подврсте: РЕЋИ — РЕЧЕМ и РЕКНЕМ, СЕСТИ — СЕДЕМ и СЕДНЕМ и сл. Међусобни утицај глаголских врста и подврста се не исцрпљује наведеним примерима. Ипак, ови утицаји, који су уобичајена појава у сваком живом језику, нису битни за општу типолошку класификацију.

Изречена гледишта не претендују на то да дају детаљан опис система. Свесно сам изоставила читав низ појединачних појава које се у систем могу укључити или као посебна конкретизација, или у облику набрајања што је, како је већ речено, присутно у сваком граматичком опису. Исказана гледишта могу изазвати поновно разматрање неких поставки које су прихваћене у савременим дескриптивним граматикама српскохрватског језика. Сматрам да су за моје гледиште билге следеће поставке:

- а) Одређивање граница морфема код глагола — појам основе и флексије.
- б) Зависност која постоји између карактера наставка и гласовног састава основе.

с) Покушај да се утврди однос основа од којих се граде облици у свакој глаголској врсти.

д) Одустајање од појма тип конјугације.

е) Класификација глагола према презентској основи и издвајање подврста које се заснива на: 1) структурном типу глагола и са њиме повезаним односом инфинитивне и презентске основе, 2) карактеру глаголске промене који је условљен датим односом.

Ова класификација узима у обзир продуктивност и непродуктивност појединих група глагола. У њој је узета у обзир претежна већина структурних модела. Њено даље усавршавање може ићи различитим правцима. Један од најинтересантнијих проблема јесте утврђивање утицаја до кога долази између врста према фреквенцији појединих модела у њима и откривање прогресивних група. Ово би могло допринети крајњем упрошћавању класификације.

Т. П. Пойова

ЈОШ О КЛАСИФИКАЦИЈИ СРПСКОХРВАТСКИХ ГЛАГОЛА

Биће, верујем, оправдано да и „Наш језик“ — објављујући размишљања Т. Попове (претходни чланак) и ове моје напомене — посвети нешто простора стално актуелном питању глаголске класификације. Разнолики одговори на ово питање искрсавају каткад у изричитом расправљању, а много чешће у примени, у обради и разврставању глагола по разним приручницима или у радовима који захватају глаголску лексику и парадигме — обличке и акценатске. Овде не мислим на разна разврставања примењена само за дату прилику, по оним одликама које су најбитније за радну тему, него на класификације које претендују да буду чинилац или оквир трајне представе о нашем глаголском систему, о његовој структури и разведености.

Ограничићемо се, као и Т. Попова, на класификацију српскохрватских глагола, иако су проблеми међусобно доста повезани у свим словенским језицима, а у сваком од њих понаособ са старијим стањима глаголског система — реконструисаним (пре свега прасловенским) или засведоченим (у првом реду старословенским). Наше најубичајеније класификације и настале су из схема створених у проучавању тих старијих система.

1.

Главна разлика у сербохрватској пракси је у томе полази ли се од Миклошичеве поделе (које се држао Даничић у обради наше језичке материје), где су врсте идентификоване према инфинитивној основи а подврсте према презентској, или од Лескинове, у којој је поступак обрнут. Белићева класификација (у коју једну корекцију уноси Стевановић) у ствари је диференцирана Лескинова. Већ сам имао прилике, у једном огледу који је остао изван пажње Т. Попове (Зборник за филологију и лингвистику X, Нови Сад) да упоредим и коментаришем ове класификације и да сам предложим једну схему која значи још изричитije придржавање Лескиновог разврставања као полазне основе, уз модификације које је донео сам језички развој и уз настојање да се у

оквиру тога приступа што више води рачуна о стању у оном делу глаголске парадигме који зависи од инфинитивне основе.

Све поменуте и сличне поделе, о којима дискусије и даље трају, имају, међутим, и битне заједничке одлике, јер све полазе од типа ТРЕС-ТИ, тј. од глагола са основом на сугласник (у инфинитивним облицима, а у већини лица презента проширеном са *-e-*), као од прве, почетне, „нулте“ системске позиције, а даље се разлике своде на тражење схеме која ће што логичније и практичније показати разуђеност система даље од те окоснице. Т. Попова, пак, полази битно друкчијим путем. Нећемо се упуштати у дискусију око појединости и конкретних формулација у предложеној подели, јер је битно је ли или није оправдан раскид са основним принципом класичних подела, а појединости би се лако дорављивале ако се у начелу пође на то одступање. У чему је оно, најбоље ће се видети из упоредне схеме:

<i>Попова :</i>	<i>Даничић :</i>	<i>Лескин :</i>	<i>Белић :</i>	<i>Сивановић :</i>	<i>мој предлог :</i>
I čitati	I tresti peći	I tresti peći	I tresti peći	I tresti peći	I tresti peći
II nositi želēti držati	II mrēti početi nasuti čuti piti	II mrēti početi nasuti brati zvati	(mrēti početi nasuti)	(mrēti početi nasuti)	II čeznuti viknuti tonuti
III 1. tresti peći 2. tonuti čeznuti viknuti	II čeznuti viknuti tonuti	II čeznuti viknuti tonuti	II brati zvati trajati	II brati zvati trajati pisati	III A. (brati zvati) pisati trajati k/uvati kupovati (AB) kazivati B. čitati
3. mrēti brati zvati nasuti početi	III 1. umēti 2. želēti držati	III čuti piti kupovati kazivati	IV čuti piti kupovati kazivati	III čeznuti viknuti tonuti	IV čuti piti kupovati kazivati
4. pisati bojadisati	IV nositi	IV trajati pisati čitati umēti	V pisati	IV čuti piti kupovati kazivati	IV A. držati B. želeći C. nositi
5. piti čuti k/uvati kupovati upisivati	V 1. čitati 2. pisati 3. brati zvati trajati k/uvati	IV nositi želēti držati	VI čitati umēti	V čitati umēti	V A. mrēti početi nasuti B. čuti piti C. smēti umēti
	VI kupovati kazivati		VII nositi želēti	VI nositi želēti	
			VIII držati	VII držati	

Очигледно је да све показане раније поделе иду од примарних ка секундарним глаголима, док схема Т. Попова иде од најбројнијих и најпродуктивнијих типова ка затвореним и непродуктивним (са неким изузецима), или од једноставнијих односа ка сложенијима. У оваквом приступу Т. Попова није усамљена, сличних поступака има у славистичкој пракси, нпр. у једном разврставању старословенских глагола: I. *rabotaje- daruje- češe- bije-*, II. *mine- dvigne-*, III. *nese- ide- bere-*, IV. *vodi- vidi- slyši-* (Н. Н. Bielfeldt: *Altslawische Grammatik*, Halle 1961).

2.

Да покушамо одредити неке основне захтеве које треба да испуни класификација глагола да би била погодно методолошко средство.

— Однос примарног и секундарног није битан етимолошки, али јест функционално — ако тежимо класификацији која ће имати своју системску логику — јер не можемо пренебрегавати однос основног и модификованог, неутралног и обележеног. Јасно је да је у односима БОСТИ — БОЦНУТИ или ПРЕПЛЕСТИ — ПРЕПЛИТАТИ први члан основни, и да међу глаголима типа ТРЕСТИ нема секундарних речи, а међу глаголима на -НУТИ, -АТИ, -ИТИ има. Према томе је логично дати прво место оној категорији у којој нема секундарних чланова разних опозиција, ако је та категорија још увек довољно активан члан система, ако се није претворила у вансистемске реликте. А то још није случај са глаголима типа ТРЕСТИ, јер је погрешно судити о њиховом системском значају само по ограниченом броју основа; ту је веома битна и висока фреквенција употребе и морфолошка разубуђеност, број комбинација с префиксима.

— Класификација која се примењује на савремени језик мора бити ослобођена етимолошких дефиниција, сврставање глагола мора се одређивати према њиховим данашњим одликама. Зато је у Даничићевој класификацији методолошки неприхватљива раздвојеност нпр. СНОВАТИ од ПСОВАТИ (иако је у првом случају *-ов-* пореклом од основе а у другом од суфикса: *snov/a/ti* — *ps/ov/a/ti*), или КЈАТИ од СЛАТИ (*kol/ti* — *sъl/a/ti*), или БЕРЕМ од ОРЕМ (*bere-* — *ofe-*, некадашња разлика у мекоћи). Треба, дакле, признати да су поједини глаголи пришли другима (затурући разлику која је некад била битна, системска) и ослободити старе класификације етимолошких одредница, уколико те класификације примењујемо на савремени језик.

— Међутим, ограничена је вредност класификација које су применљиве само на савремени стандардни језик, где морамо ићи на коренито друкчије категоризације чим изађемо из строгих оквира савременог стандарда. Као део лингвистичког методолошког апарата таква је класификација мањкава, јер не можемо имати сасвим различита разврста-

вања за књижевни језик, за дијалектологију (ни општије узету, а поготово кад би се диференцирала по дијалектима), за различите историјске пресеке. Добра је, према томе, класификација која разврстава у реалне групе наше глаголе посматране у њиховој укупности, која узима у обзир не само стандардни лик глагола него и извесну његову дијалекатску и хронолошку флукуацију, која идентификује стварне глаголске категорије у њиховом животу и разуђености.

— Добра је, сем тога, категоризација у којој знак који смо одабрали за разврставање не остаје једина заједничка одлика обухваћених речи, него својерсни наслов или сигнал низа битних особина, које групу глаголских речи чине стварном категоријом, јединицом у језичком систему. А стварне категорије речи се и у животу језика понашају као категорије, учлањујући се као јединице у шире језичке системе, заједнички развијајући своје одлике, доживљујући заједничке мене, налазећи заједничка решења.

— Класификација треба да утврди битне типове глаголске парадигме и да им да место јединица. Али у битне елементе парадигме не спадају само основе, наставци и њихови односи, него и акценатски односи, тј. ликови акценатских парадигми својствених одређеном обличком типу. Такође су битне одлике условљене неким семантичким моментима: глаголским видом (свршеност — несвршеност) и родом (прелазност — непрелазност), јер од тих момената зависи лик парадигме, постојање или непостојање извесних облика. Свршени глаголи, наиме, немају садашњи прилог и имперфекат, непрелазни немају трпни придев, прелазни немају попридевљени радни придев. Понекад се те одлике, под утицајем већине глагола дате врсте, преносе и преко семантичке границе. На пример, СМЕТИ и УМЕТИ као непрелазни глаголи немају трпни придев, а под њиховим утицајем нема га ни РАЗУМЕТИ (може се рећи *схваћена* али не „*разумљена*“ *реч*, *ћорука* и сл.); исто тако не кажемо „*искварили* *рањеник*“, иако глагол ИСКРВАРИТИ испуњава семантичке погодбе за прављење придева, јер се код глагола на *-ићи* није уопште створио образац за те придеве, зато што су великој већини ових глагола непотребни.

3.

Ма како расправили начела класификације, то нас неће само по себи одвести до заједничког решења, због изванредне сложености словенских система глаголских парадигми. Нормалан би захтев био да се у ређању врста поштује поступност прелаза, поступност смењивања појединих одлика, али су прелази и додире сувише изукрштани, тако да линеарно низање мора удаљити поједине групе које би имале разлога да буду суседне. Предочавање свих битних међусобних додира главних

типова не омогућава се чак ни дводимензионалним, табеларним представљањем, нпр. (наводимо само инфинитивне основе):

	IV.		
I.	tres	mrě	moli
II.	tonu	kri	želě
	pisa ora		
III.	kova upisiva		drža
	kopa	smě	

— поготово ако табелу попунимо и типовима који, истина, представљају пре лексичке случајеве него категорије, али имају битан типолошки значај, јер учествују у међусобним односима главних типова и у животу система:

			IV.	
I.	tres	nes (ně)	mrě če	sni: moli
	sěd			
II.	kis/nu tonu	g/nu snu	-du	urě: želě
	pisa ora sěja	sta. sla bra	mlě	ču kri pi
III.	kļuva kova pisiva			sipa: drža drhta
	kopa	tka		
	ima	zna		
	umě		dě smě	

Иако нам се може учинити да оваква или слична табела успева да предочи главне додире међу типовима, остају расечени неки веома битни, као КОВАТИ — ДРЖАТИ, где у инфинитивној половини парадигме постоји изразито обличко и акценатско јединство. Покушај да га друкчијом организацијом табеле предочимо неминовно ће ићи на штету очигледности неких других односа, што мање долази до изражаја кад табелу ограничимо на главне типове, нпр.:

III.		
I. tres	mrě	pisa ora
.....		kri kova
II. minu		upisiva
		smě kopa
.....	
moli	želě	drža
IV.		

— али кад тежимо исцрпнијем представљању панораме типова, табела постаје врло сложена и напрегнута:

		mrě		sla		pisa		sikta			
I. tres		-če		bra		ora					
nes (ně)		-du				sěja					
sěd										III.	
kis nu		-g nu		ču		k uva					
II. tonu		-snu		kri		kova					
				pi		pisiva					
		sta				tka		kopa			
						zna		ima			
				smě		umě					
		sni		urě		spa					
moli		želě						drža		drhta	
IV											

Може се учинити непотребним тражење начина да представимо такве додире као што су ДРЖАТИ — ДРХТАТИ — СИКТАТИ — ГЛОДАТИ (што сам покушао у последњој варијанти табеле), али су они врло битни, и не ограничавају се на дублетизам глагола *дрхѡаѡи* и *букѡаѡи* (*дрхѡим/дрхѡем*, *букѡим/букѡем*), него се огледају и у акцентским подударанима и дијалекатским обличким појавама (*хукѡим*, *сикѡим* итд.).

4.

Кад на овакве тешкоће наилазимо у дводимензионалном представљању система, јасно је да ће било која линеарна класификација моћи задовољити само део захтева да се ређањем врста и подврста предочи системска логика. Битно је онда да идентификујемо најважније од ових захтева; а мислим да ће они бити у овоме:

— глаголи типа ТОНУТИ треба да иду непосредно иза типа ТРЕСТИ, јер се међу њима одржава врло активан мост:

сестѡи — *седем/седнем*,
диѡи/дигнуѡи — *дигао/дигнуо* — *дигнем*,
ѡокиснуѡи — *ѡокисао/ѡокиснуо* — *ѡокиснем*,
викнуѡи — *викнем*,
минуѡи — *минем*;

— континуирано назане свакако траже и типови *носѡи* — *носим*, *желѡи* — *желим*, *држѡи* — *држим* (овим или обрнутим редом);

— логичан је и ред ПИСАТИ — ТРАЈАТИ — КЉУВАТИ — КОВАТИ — УПИСИВАТИ — ЧИТАТИ (у инфинитивном делу парадигме јединство, а у презентском поступно смењивање модела: *ѡишу* — *ѡѡрају* — *кљују* — *кују* — *ѡишују* — *чиѡају*).

Међутим, ма како одредили глаголске врсте и подврсте, мораћемо за праћење и анализу неких битних појава оперисати и друкчијим обједињењима. Ту не спада само поменути наткатегорија глагола на *-ѡи* (ЧИТАТИ — КОВАТИ — ПИСАТИ — ДРХТАТИ — ДРЖАТИ), него можда још изразитије глаголи са једносложном вокалском основом, где имамо низ укрштања, у књижевном језику и изван њега, нпр.:

надуВЕН, сатрВЕН, пожњеВЕН, самлеВЕН, обуВЕН, покриВЕН, одеВЕН, задниВЕН;

хтеДОХ, смеДОХ (и умеДОХ), даДОХ, знаДОХ (и имаДОХ), стаДОХ;

умрУ, узаврУ, сазрУ, заспУ (и од *засѡаѡи*, а не само *засуѡи*);

чуЈЕ, надуЈЕ (ум. *надме*), пиЈЕ, сниЈЕ, вриЈЕ, зриЈЕ (ум. *сни*, *ври*, *зри*), жњиЈЕ, (ум. *жње*), смиЈЕ (са изв. типолошком разликом од ек. *сме*);

продрТ, почеТ, угнуТ (и код вишесложних на -ну-), надуТ, про-
лиТ (поред *ифрливен*), продаТ, упознаТ и сл.

У складу са овим „V врста“ коју предлагем (са три основна типа: МРЕТИ, ПИТИ, СМЕТИ) не представља затворену, строго дефинисану категорију него системску позицију ка којој теже и оне једносложне вокалске основе које чувају битна обележја својих изворних врста.

5.

Очигледно је да класификација Т. Попове не испуњава неке битне захтеве које смо истакли, те да ће у сербокroatистици бити применљивије поделе које полазе од класичних, уз потребне модификације. Овим, међутим, не желим рећи да и разврставања оног типа какав имамо у предлогу Попове не могу имати извесне практичне применљивости у одређеним приступима, нпр. у основном предочавању наше језичке материје страним студентима. У наставне или друге практичне сврхе, зависно од задатка и теме, није сувишно тражити разнолике што прикладније и речитије и линеарне и табеларне схеме, па сам помало и због тога овим размишљањима (колегинице Попове и сопственима) додао и неке такве огледе.

Мишир Пешикан

Језичка култура

НЕКА РАЗМИШЉАЊА О СТАНДАРДИЗАЦИЈИ НАШЕГА ЈЕЗИКА

Проблем стандардизације језика, проблем језичке норме, стар је колико је стар и језик. Онога тренутка када је човјек почео да се говором споразумијева са својим саплеменицима, појавила се и тежња да се у то средство за споразумијевања унутар једне људске заједнице унесу и нека правила. Од тада па до наших дана проблем језичког нормирања увијек је био актуелан. Није било епохе која није тежила да ту унесе нешто своје, да дотјерује и осавременењује језичку норму. То је и схватљиво. Свако вријеме носи „своје бремe“ и, природно, оно жели да свој печат остави и на писаној и на говорној ријечи, исто онако као што се настоји да и у другим областима живота остане видних трагова из тога времена. Дакле, стандардизација није откриће нашега времена. Стандардизација, са овим или оним називом, стара је колико је стар и човјек. Ми данас овај назив често употребљавамо. Говори се о стандардима разних врста: од ципела до авиона. Зато је схватљиво што се и у области језика често сусрећемо са тим називем. Истина, у другим областима живота ми смо, најчешће, законским одредбама присиљени да се покоравмо тим прописима, да поштујемо стандарде. У области језика, на жалост, није тако. Илустрације ради ја ћу указати на два, сасвим безазлена, примјера: ако пјешак у граду прелази улицу на недозвољеном мјесту, органи јавног реда га кажњавају, или га могу казнити за тај прекршај; исто тако ће бити кажњен, или постоје законске могућности да се казни, сваки возач који остави кола на мјесту које није за то предвиђено. За нас овдје није битно да ли се и ови законски прописи редовно поштују. Битно је да за такве преступе постоје законске одредбе. А оне понекад нису безначајне. Дакле, друштво се брани од оних који нарушавају утврђени ред. И добро је што је тако. Али када је у питању језик, није тако. Стиче се утисак да за језичке нормативе нико није задужен. На те нормативе много се не гледа ни тамо гдје се живи од језика, гдје је језик „основно средство за рад“. Није ми познато да је неко морао да мијења врсту запошљења само због тога што се није придржавао језичких норматива. То чак вриједи и за школу и средства масовне информације — радио и телевизију. А не би смјело да буде тако. Тај немар може да нам се тешко освети. Његове последице већ су на видуку: број неписмених је сваким даном

све већи. Не аналфабета, мада, на жалост, има и тих, него оних који знају сва слова и да напишу и да прочитају, али који нису у стању да лијепо и течно искажу своје мисли ни писаном ни говорном ријечју.

Наша језичка норма, норма српскохрватског/хрватскосрпског књижевног, или стандардног, језика, од раније је позната. Истина, она није дата једном за сва времена, као што ни многе друге норме немају општеважећи карактер. И ту има промјена. Али те промјене, најчешће, нису нагле, а оне не морају имати ни општији карактер. Разумљиво је и зашто је тако. Поготово је схватљиво зашто се у једноме језику којим се, као својим матерњим језиком, служи више народа могу јавити извјесне разлике у различитим граматичким категоријама: и у гласовном систему, и у облицима, и у рјечнику и сл. Те разлике су дијалектичка нужност и оне потврђују истину да се и у језику све мијења. Према томе, јасно је и зашто се на нашем језичком подручју јављају разлике у говорној и писаној ријечи. Нашим језиком, да се и тога подсетимо, као својим матерњим језиком говоре четири равноправна народа: Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани. Сваки од тих народа има својих посебности, па и у језику, иако, опет, сви ти народи говоре једним језиком. Истина, те разлике у језику нису такве природе да би оне чиниле потешкоће у међусобном споразумијевању. Али, оне су ту и није ништа природније него их видјети и објаснити. Како ћемо се ми односити према тим разликама, колику ћемо им вриједност давати, то зависи од више чинилаца, то, на крају, и није искључиво језичко питање. Тако, рецимо, свака наша друштвена заједница, свака наша социјалистичка република и аутономна покрајина, може да има своје наставне програме за школе, може да има своје уџбенике, може да има и своју језичку норму, свој језички стандард. То је неотуђиво право свакога члана наше самоуправне друштвене заједнице које му даје Устав. Друго је питање шта ће се, и у којој мјери, користити од тога права. О томе, уосталом, не одлучују само језички стручњаци, јер то и није искључиво језичко питање. У вези са овом проблематиком могло би се рећи и то да у границама једнога језика какав је наш те разлике не могу бити велике, не могу бити такве природе да би оне отежавале међусобну комуникацију, споразумијевање без потешкоћа. Не само да такав одговор проистиче из чињенице да се у основици нашега језика налази једна дијалекатска основица — новоштокавски говори, него би супротна рјешења било тешко прихватити и из чисто културолошких разлога.

* * *

Што се тиче језичке ситуације и језичке норме у СР Босни и Херцеговини, мислим да ту нема великих проблема. Бар ја их не видим. Постојећа српскохрватска језичка норма, са извјесним прилагођавањима за босанско-херцеговачко говорно подручје, сасвим лијепо функционише. Јасни су и принципи на којима се заснива та норма. Ијекавштина је била и остала основно нарјечје. Наравно, појединац има право да се определи-

јели и за екавски изговор. То је његово право. Што се, пак, тиче саме ијекавштине, ни ту нема непремостивих потешкоћа. Ако се понегдје наилази и на потешкоће, оне увијек могу да се усагласе са општеважећом нормом за стандардну ијекавштину. Јасно је, исто тако, да фонема *x* чини саставни дио гласовног система већег дијела босанско-херцеговачких говора. Тај глас често има већу фреквенцију од његових супституаната. Према томе, и постојаност ове фонеме у стандардном језику чини саставни дио његове норме. Истина, то вриједи и за нашу заједничку језичку норму. Питање је само којем лику ће се понегдје дати предност. Другачије речено, може се десити да неко редовно пише: *уха*, *муха*, *сух*. То је сасвим у духу постојећих српскохрватских норматива. Али је, уз то, прихватљива и друга њихова варијанта: *уво*, *мува*, *сув*.

Истина, да би се дошло до тачних и увјерљивих података о свим овим питањима, и да би се могли доносити закључци у ком односу стоје овакви облици у народним говорима, а на основу тога да се доносе и одређени прописи, потребно је знати какво је стање у народним говорима. Управо због тога су и подузета, и увелико се остварују, опсежна испитивања народних говора на подручју Босне и Херцеговине. Та дијалектолошка испитивања врше се по тачно утврђеном плану. Она су добро поодмакла, али, то треба да се зна, њихов завршетак још није на видју. Биће потребно још и времена и стручних снага да се овај пројекат доведе у своју завршну фазу. Надајмо се да ће се и у будуће све остваривати онако како је замишљено на почетку. То значи да ће се одржати интензитет рада као и до сада и да ће се резултати тих истраживања саопштавати у едицији која прати та истраживања, у Босанско-херцеговачком дијалектолошком зборнику. Та испитивања, када се приведу крају, пружиће тачне одговоре на многа питања о која се ми данас у свакодневној пракси спотичемо.

Природно, то такође треба да се зна, и свако будуће стандардизовање у области нашега језика, и свака будућа језичка норма, мораће у првом реду да полази од онога што је до тога времена чинило основицу језичке норме; мораће да узима у обзир основне принципе на којима почива српскохрватски стандард. А то из простог разлога што се у овој области не могу правити нагли скокови. Не само да би такви поступци онемогућавали комуникацију између различитих генерација, него би они отежавали комуникацију између оних за које се та норма ствара и културне баштине. А на такве подухвате тешко се одлучити. Другачије речено: може се десити да наша теренска испитивања покажу да на подручју СР Босне и Херцеговине немамо у толиком опсегу заступљену класичну, вуковску ијекавштину, како у гласовном тако и у прозодијском погледу, да би је због те теренске распрострањености требало и даље сматрати једино прихватљивом. То јест, може се десити, а и десиће се, да ми у највећем дијелу босанско-херцеговачких говора не нађемо потврде за класичне вриједности старог вокала *ѣ* (јат) типа: *млијеко*, *дијетје*; *снијег*, *лијек* са двосложним *-ије-* и са краткоузлазним акцентом на *-е-* у *мли-*

јеко и *дијете*, односно краткосилазним акцентом на *-и-* у *снијег* и *лијек*. Па и поред тога, и поред таквих сазнања, стандардна ијекавштина мораће остати на класичним ортографским начелима, и даље ће се тражити двосложни рефлекс *-ије* у оним случајевима у којима, рецимо, у екавском стандарду имамо дуго *е*. Дакле, стандард ће задржати: *млијeko*, *снијег*. То је несумњиво. Бољег рјешења нема на видику. Друго је питање како ће се поступати у области прозодије, у наглашавању ових рефлекса старог вокала *ѣ*. Али то ни данас није непремостива препрека. Нама је и данас познато да класична ијекавштина изискује изговор краткога *е* у *млијeko* и краткога *е* у *снијег*, а ми, у огромној већини, тако не изговарамо, него изговарамо у оба случаја дуго *е*. То потврђују сва наша досадашња истраживања босанско-херцеговачких говора. Дакле, и ми смо свјесни да постоји ту несклад између говорне и писане ријечи. Али, то није и једини случај такве природе.

И још један примјер. Наша теренска испитивања могу нас упутити на закључак да у већини босанско-херцеговачких говора не постоје јасно изражене разлике између наших африката, гласова *ч—м*, на једној страни, и гласова *ћ—ђ*, на другој страни. Такве податке треба очекивати. Па ипак, и поред тих сазнања, наша ће стандардна норма и даље остати онаква каква је и данас. То ће добрим дијелом вриједјети и за фонеме *х* и *ф*. И ти ће гласови остати саставни дио наше стандардне норме, макар то и не било увијек реална слика онога што нам о томе пружају наши народни говори.

Све ово је сасвим схватљиво. Ни наш стандардни језик, као ни било који други, није вјерна копија народних говора. Он то није био ни у свом зачетку. И Вук је тражио „опћениту правилност“, и он је уносио у свој језички образац подоста онога чега није било у његовом тршићком говору. Такви поступци су нужни у језику који опслужује више народа или представнике различитих говорних типова. Тачно је, зна се основица нашега књижевног језика, али то никако не значи да се узима све оно што се налази у говорима који чине ту основицу и да се не узима ништа из говора који не чине ту основицу. Избори и прилагођавања ту су нужни. Без тих особина стандардни језик не би могао да нормално остварује своју улогу.

Према томе, не треба очекивати да ће се у овим областима језичке норме нешто битније измијенити последице завршених дијалектолошких истраживања на подручју СР Босне и Херцеговине. Постојећи стандарди ту никако неће моћи бити одбачени. А то из простог разлога што за њих нема бољих и срећнијих рјешења. Наравно, појединачних прилагођавања савременом изразу може бити, али ни та прилагођавања не могу рушити основна начела српскохрватске језичке норме. То вриједи како за рефлексе старог вокала *-ѣ* тако и за фонеме *х* и *ф*, и сл. случајеве.

У овом низу питања не малу пажњу заслужује и лексика. Тај проблем, проблем употребе појединих ријечи или израза, почесто се помиње

као тешко рјешивс питање. А не би требало да је тако. Требало би увијек имати на уму једно од начела које се провлачи кроз све одлуке о језичкој политици у Босни и Херцеговини а које гласи: наше је све оно што је наше; добро је све оно што је добро. Другачије речено, не би требало да ми смета ако неко употреби ријеч или израз који није необичан у једном другом крају наше језичке територије, а који може бити необичан у моме крају. Богатство језичког израза може само да охрабрује. Од изобиља, наш народ каже, глава не боли. Истина је и то да се у оваквим случајевима даје предност ономе што живи у крају за чије житеље се и пише или чијим житељима се обраћамо. А то из простог разлога што је основна суштина сваке поруке да она буде правилно схваћена. Без таквих пратилаца наша порука може имати супротан ефекат од онога који смо жељели њоме постићи.

На овом плану језичког нормирања много ће нам помоћи садашња теренска испитивања. Она ће нам показати шта је обичније у тим говорима и то ће се моћи искористити у будућим подухватима на пољу стандардизације. Али, ни послје тога неће се оспоравати ваљаност ни оним лексемама и изразима који имају стандардну вриједност у нашим другим језичким срединама. Све ово је у духу општеприхваћених начела да је свако уско језичко оградавање штетно, и да се прима као своје све оно што је добро и код комшије.

Из свега онога што је овдје речено могао би се извући и један закључак: нормирање језика није лак посао. Тај посао изискује и много рада и много радника. Из праксе нам је познато да нагле одлуке у овој области изазивају буру, и оне најчешће не преживе своје ауторе. Због свега тога треба се придржавати начела: полако и смишљено. Чињеница је да наш језик има своје стандарде. Они сасвим лијепо врше своју улогу у нашој култури. Можда има спотицања, али та спотицања нису такве природе да би она изискивала мијењање читаве норме. Осим тога таква спотицања обично се јављају тамо гдје се није дубоко заронило, или на њих наилазе они који мало познају језички развитак. То опет говори да треба прво добро проучити и историју и дијалектологију нашега језика па тек онда тражити измјене у језичкој норми. Тешко би се нашла општеприхватљива рјешења ако би се запоставио и овај моменат. Нема добре синхроније без солиднијег ослоња на дијакронију. То вриједи за све језике, па и за наш језик.

Има један задатак, међутим, који нам се намеће у овој области језика као нужан већ данас. То је израда једнога приручника из ортоепије и прозодије, приручника у коме би се дала упутства за изговор сваке ријечи. Тај приручник не би морао бити сувише велик, а одмах би се могло приступити његовој изради. Напомињемо да се за такве приручнике одавно осјећа потреба, а има лијепих узора за њихову израду у другим језицима.

И на крају. Ако бисмо данас жељели одговорити на питање: гдје тражити узоре за наш језички стандард — бојим се да бисмо тешко могли

дати тачан одговор. Јесте, још увијек се за узор може узимати језик добрих писаца, али, истини за вољу, данас је више оних који гледају и слушају емисије наших радио-телевизијских станица, него оних који читају те добре писце. Због тога се намеће као нужно да се изборимо за то да нам та средства масовне информације буду расадници доброга језика. Не би се смјело дозволити да спикери имају говорне мане, да не разликују све гласове, да не познају све наше акценте, а то из пристога разлога што је њихова ријеч заразна, што њихове мане могу постати правило. За његовање језичке културе, несумњиво, одговорна је и школа. И то школа као васпитно-образовна институција, а не само наставници матерњег језика. Ако нам откажу ове двије установе, радио-телевизија и школа, сви наши напори у области језичке стандардизације неће уродити великим плодом. Требало би већ схватити да је језичка култура брига нашега друштва као цјелине и да се за њу треба свакодневно борити. Ми смо се некада фронтално борили против аналфабетизма, против неписмености. Резултати нису изостали. Ако бисмо данас у први план наших подухвата ставили и језичку културу, ако бисмо настојали да што више пазимо на своју ријеч, говорну или писану — свеједно, ускоро бисмо и ту имали побољшану ситуацију. Тај посас чека. Чини се да је постао неодољан.

А. Пецо

БРИНЕМО ЛИ СЕ ДОВОЉНО О ЈЕЗИКУ

Као непосредан повод за овај текст послужила нам је књига *Српско-хрватски језик — актуелна питања*, која се средином јануара ове године појавила у београдским књижарама. У њој је издавачка организација „Рад“ објавила излагања учесника двије сједнице Комисије Председништва ЦК СКС за идејно деловање СК у култури (одржане 3. марта 1978. и 27. септембра 1979. године. Иако у књизи нема закључака са ових сједница, иако она нема претензију да решава актуелна питања српскохрватског језика, ипак је издавач њоме направио гест вриједан хвале. Два уводна излагања и двадесетак ауторизованих дискусија показују жељу учесника расправе да је потребно увести више реда у наш писани и говорни израз, да о актуелним проблемима у језику којим се служи више нација треба расправљати аргументовано и према различитим приступима и гледањима на језичка питања толерантно, да треба организовано радити на подизању језичке културе итд.

Задржаћемо се на неким питањима која су покренута у овој књизи, која је, чини нам се, могуће и другачије посматрати, наравно — не претендујући на решења. Посебно ћемо се задржати на комплексу питања која се односе на нашу бригу, односно небригу о језику и на факторима који на то утичу.

1

Српскохрватски језик се развија као један књижевни језик нешто више од стотину година. Цио тај период окарактерисан је настојањима најбољих представника писане ријечи на том језику и оних који су га посматрали са становишта лингвистичке науке да га усаврше, да га подигну на виши ниво, да га учине што једноставнијим, да му проуче народну односно литерарну оснєву, да му упознају структуру, да га нормирају. У томе се, свакакс, и дошло до не баш занемарљивих резултата. Зато данас и можемо говорити о српскохрватском или хрваткосрпском* књижевном језику као једном изграђеном стандарду. А то што он није увијек и у свему јединствен не мора да представља никакво зло. То чак омогућава да се развија кроз веће богатство израза, посебно лексике. Тај језик није затворени систем, који се дистанцира од свега што није „његово“, сопствено. У чињеници да се српскохрватски формира као књижевни језик релативно касно, нешто касније од развијених европских језика (а и данас је у том процесу, као уосталом и сви други језици), налази се и извјесна његова предност. Јер, његово интензивно формирање, тј. усавршавање пада у вријеме које је за језичко стварање „уносно“, када је међуљудска комуникација у свим облицима и на свим нивоима веома појачана. На тај начин језик је у бољем положају да се чува странпутица кроз које су пролазили језици чије је књижевно уобличавање започело знатно раније а њихово формирање се „завршило“, рецимо, крајем прошлог столећа. Језици који су дочекали 20. вијек као период пуног процвата (нарочито у литератури) имају боље услове од других да структурно постану обликованији, да поред народне и умјетничке књижевности и народног језика непосредно као извориште за основу све више узимају прецизни језик многобројних области развијене науке и технике, затим умјетности и ван књижевности, друштвеног живота итд., дакле — имају услове да из шире основе црпу елементе за нормирање општедруштвеног израза. А то је један од предуслова да такви језици могу постати јединствени изрази комуникације у литератури, средствима информисања и у свакодневном животу. Истина, у условима небриге о језику, то је истовремено и опасност да се претвори у лингвистичку смјешу.

У односу на велике свјетске језике српскохрватски је још у процесу књижевног обликовања, а то значи да је и у тражењу норме. Све оно што је у њему из области норме до сада учињено (мислимо прије свега на граматику и приручнике који нормирају језичке појаве, нарочито ортографију, ортоепију и лексику, као и на правописе) представљало је одраз времена у којему је настајало. Од Бечког до Новосадског договора, па кроз данашње разговоре о нормирању српскохрватског језика очито-

* Ова два назива треба узимати само као синонимне варијанте, па у даљем излагању нећемо удвајати термин.

вали су се, и очитују се, напори да се пронађу што једноставнији и поузданији критеријуми за утврђивање законитости у језику које ће представљати његов стандард створен на основу онога што је као најбоље на њему настало, првенствено у писаној форми. И у том развоју овај језик је имао, на почетку његових покушаја да уђе у европску културу, период одвојеног нормирања на српској и хрватској страни, затим, одмах иза тога, период заједничког уједначавања норме (друга половина прошлог вијека и прва овог) и, на крају, најновији период, вријеме пуније демократизације у развоју и нормирању српскохрватског језика. Тај посљедњи период је у току, а карактерише га, поред осталог, и реалнији однос према стварности у њему, између осталог — прихватање заједничког сазнања о постојању варијантских разлика. Истина, најновији период је, због несугласица које су настале у једном његовом моменту, условно и извјесне пасивизације у заједничком формулисању норми и, штавише, настојања да се утврђују елементи норме само за одређено подручје, што, наравно, није било могуће. Могли бисмо чак да тврдимо да међу сербкroatистима скоро да и нема оних који сматрају да би било могуће ићи на независне републичке норме (друга је ствар са специфичностима у варијанти у оквиру заједничког стандарда).

Када о овоме говоримо, чини нам се да треба рећи да два велика подухвата наше лингвистичке науке, један загребачки и један београдски, могу учинити много више на зближавању гледања на наш језик него многи други и лингвистички и ванлингвистички пројекти. То су Рјечник хрватскога или српскога језика који је стотину година издавала Југославенска академија знаности и умјетности (од 1878. до 1977) и Речник српскохрватског књижевног и народног језика, који издаје Српска академија наука и уметности, чијих је десет томова већ изашло, а планира се да се припреми још двадесетак томова. Ова два заиста велика лингвистичка пројекта, премда рађена у различито вријеме и на различитом материјалу (грађи), у одређеној мјери — и по различитим методологијама (које проистичу првенствено из чињенице што је први историјски речник а други речник савременог књижевног и народног језика) најочигледније су показала да се српскохрватски језик мора посматрати као један језик и да је потребно да има једну општу норму, са богатством специфичности карактеристичних за одређена подручја односно одређене књижевности, што се не поклапа увијек са републичким границама. Ова два лексикографска пројекта, а вјероватно до сада и два највећа пројекта у културама народа који говоре српскохрватским језиком, сербкroatистику су већ уврстили у свјетске лингвистичке домете. Они, исто тако, показују да је српскохрватском језику потребно још таквих пројеката, не само у области лексикографије.

Ако констатујемо да српскохрватском језику у области норме недостаје много којегчега, као неку врсту пандана томе, можда још боље — као резултат тога, можемо наићи на норму која важи за једног издавача, за једну издавачку организацију. Још ближе, наићи ћемо и на појабу да у истом мјесту двије издавачке куће, нарочито ако су у питању информативне организације, немају уједначене ставове о норми (граматичкој, правописној, лексичкој, акценатској). Због те шароликости тешко је и говорити о норми у језику штампе, радија и телевизије. Данас смо сигурни да можемо говорити само о норми у одабраним текстовима код писаца који се с потребном пажњом, знањем и одговорношћу односе према свом изразу.

Иако правописна решења из 1960. године, послје Новосадског договора, нијесу у пуној мјери задовољила сва подручја српскохрватске језичке територије (она нијесу у свему задовољила српскохрватски језик у цјелини), иако правопис настао као резултат договора књижевника, лингвиста, културних посленика и истакнутих друштвено-политичких радника из четири наше републике у којима се говори српскохрватским језиком, није ријешено низ питања, он је ипак добро нормирао она која се могу сматрати основнима, која се односе на правилност српскохрватског језика у цјелини. Постојали су услови, лингвистички макар, да се у новим правописним формулацијама ријеше и друга питања која су у правописним одредбама из 1960. године остала неријешена или само дјелимично ријешена, па и да се потраже функционалнија решења од препоручених. Међутим, како до тога није дошло, све су се чешиће могла чути питања која говоре о могућностима или немогућностима правописне кодификације српскохрватског језика. Понегдје се схватило да правописна решења из 1960. године више не треба да функциснишу. Таква схватања на неким подручјима, нарочито када су се та подручја поклапала са републичким границама, изазивала су ланчане неспоразуме, тј. сумњу и на другим подручјима у заједничка правописна решења. Па и без обзира на то, рекло би се да је данас стварност ипак таква да у главним одредбама на подручју цијелог језика имамо норму коју је утврдио новосадски правопис. То што код различитих издавача (како рекосмо, и у једном мјесту) имамо разноликости у примјени правописних одредаба прије ће бити резултат наше уочљиве небриге према језику и његовој граматичкој правилности, тј. норми, него посљедица нејасноћа да ли су правописне одредбе с почетка шездесетих година „на снази“ или не и да ли их треба поштовати. Скоро сваки наш лист (а и многа часописи) има своје „специфичности“ у норми. Ми можемо рећи да су те „специфичности“ не ствар правих специфичности, нити потребе за њима, већ одраз лијености, жеље за комодитетом, менталитета „расутог“ духа, одсуства радне дисциплине. То је истовремено избјегавање угледања на добру литературу, јер не треба заборавити ни чињеницу да неки, и то

не мали и не неизграђени језици немају својих правописа. А да ми имамо стварну језичку норму, најбоље нам показују књижевна и друга дјела заиста узорног језика која се појављују на српскохрватском језику у свим републикама и покрајинама у којима се њим говори и пише. И није нам чудно, нити је то неприродно, што се међу писцима са истог подручја и исте националности појављују разлике у језику њихових дјела, често веће него што су разлике у језику литература двије републике. И сигурно би данас веома тешко било могуће говорити о језику хрватске, српске, црногорске или босанскохерцеговачке литературе а да се не говори о њиховом заједничком језику, односно о српскохрватском/хрватскосрпском језику које било од тих литература. Неке језичке особине су више карактеристичне за ову, неке за ону републичку књижевност, али међу тим књижевностима данас нема ништа што би давало повода да се говори о језику једне од њих независно од језика литература у другим републикама истог језика.

3

Зато се радије враћамо питању небриге о језику, о чему је, по нашем мишљењу, потребније говорити него о норми, премда ни она није безначајна категорија. Ако, наиме, један језик, ма колико он био развијен, и нема своје круте норме и кодексе, то не треба да буде знак да се сви према њему можемо понашати како нам је најлакше у датом тренутку. На жалост, наилазимо и на обрасце небриге за језик, тј. небриге за подизање његове културе на виши ниво. Примјере можемо наћи свуда. Узмимо, рецимо, књижевну критику. Уз часне изузетке, она је по правилу нејасна, из ње се не види шта критичар поручује писцу а шта читаоцу дјела о којему говори. Врло често је то шума страних ријечи, у много случајева нефункционално употријебљених, са немогућим конструкцијама, које врло неадекватно изражавају одређену мисао, па читалац треба да се на разне начине довија да би ту мисао схватио. Тзв. ескивирање критичара је или знак његовог непознавања теме о којој пише, или жаље да се писцу не замјери, или понекад неке чудне потребе да искаже „ученост“ која је другима несхватљива. Доста су ријетки примјери једноставне критике у којој се јасно каже оно што се мисли, из које читалац лако издваја закључке и поруке. Срећом, критика о којој говоримо нема трајну вриједност, нема даха, те се одмах заборави, а већина младих, на које би највише могла утицати, по правилу је не читају, те њени општи резултати не бивају много негативни.

Ни уџбеничка литература није поштеђена лошег језика. Или је у питању неизграђен језик и стил уџбеника, тј. његовог писца, или су то конфузије које доводе до енигматике (нпр. у уџбеницима математике, нарочито неким од њих, за млађе разреде основне школе, што аутори понекад оправдавају намјером да утичу на развој мисаоних способности дјеце, односно на формирање логичког мишљења код њих), или су то

серије нејасних текстова, неприлагођених психичким могућностима поимања узраста којему су намијењени (уп., нпр., неке уџбенике марксизма, филозофије, социологије, политичке економије и сл.). Међу другом литературом читаоци могу вршити одбир, а уџбеник је обавезна књига, те он понајвише, позитивно или негативно, утиче на развијање културе изражавања младих. Ни најбољи наставник неће бити у стању да исправи оно што је језичкој култури наудио лош језик уџбеника.

Језик средстава информисања — штампе, радија и телевизије такође би морао бити узор доброг стила и књижевне правилности. Међутим, нешто због журбе, нешто због непажње, а нешто и из незнања многи новинари кваре језик, формирајући понекад некакав свој „стандард“, који, у зависности од позиције новинара у одређеном средству информисања, неријетко постаје „манир“ тог средства. Новинарски стил јесте посебан, он се и мора разликовати од научног и од умјетничког, али и он мора бити јасан а језик граматички правилан. То, међутим, полази за руком мањем броју новинара, можда само онима који за собом остављају трајне трагове узорног новинарског језика и стила. Такви новинари представљају појаву у својој струци, неријетко и у лијепој књижевности. На жалост, много је више оних других, којима језик служи да како-тако изврше свој задатак информатора, да „отаљају“ посао, да испуне норму.

Нападно се код нас намеће једна посебна врста литературе која је далеко од праве књижевности. То је она тзв. шунд-литература, уз коју би могла стајати и тзв. жута штампа. Ова врста литературе заразно дјелује на младог човјека колико лошим стилем и фразерским изразом толико тематиком и фабулом која је пуна динамике, за разлику од праве књижевности, која захтијева и вријеме и размишљање. А у правој белетристичкој литератури су и бисери језика и стила, и дубина мисли и поруке, и све оне друге особине због којих се та литература и прописује као обавезна лектира у школама. Начин живота, међутим, ову литературу ставља у задњи план интересовања младих и усмјерава их ка „лакој“ литератури, која се чита без мисаоног напора и правих емоционалних преживљавања.

С правом енигматиком често треба да се бори читалац текстова којима се формулишу самоуправни односи у организацијама удруженог рада. Статути, правилници и други самоуправни акти неријетко се раде компиловањем законских прописа и општих аката других организација, но понекад не и исте врсте. Формулације су нејасне, а језичка правилност је запостављена. Ови документи пате од опширности и гломазне реченице (којој се почетак заборави док се дође до њеног краја). Но, будући да се овим документима млади мање служе, њихов негативни утицај на језичку културу је и мањи.

Могли бисмо наводити још много чинилаца који су негативни за подизање културе изражавања. Али и ово неколико података довољно

убједљиво говори о томе (макар конкретне примјере и нијесмо наводили). С тим у вези међу првима се поставља питање лекторских служби у свим оним организацијама које су издавачи или се у своме послу служе јавном ријечју. Свјedoци смо, међутим, појаве да лектори неријетко воде рачуна само о томе да ли је одређена мисао формално усаглашена са овим или оним правописним решењем, а мање се брину о томе да се сваки текст доради до степена да свакоме ко га чита буде јасан, тј. да јасно, тачно, лијепо и прецизно буде написан, стилски дограђен и синтаксички онако једноставан и цјеловит како се то најчешће чује у лијепом народном говору у сеоској средини. Истина, лектори нијесу увијек криви, понекад су немоћни да ишта учине од изузетно компликованог текста који су добили да припреме за публикавање. У то нас увјеравају свакодневни разговори и консултације са лекторима из многих београдских организација (новинских, друштвено-политичких и других). Уз то, један број лектора нема довољно лингвистичког образовања, некад су то људи који су језик само узгредно студирали, или га послије средње школе уопште нијесу изучавали, а стручно се не усавршавају. Због тога би било потребно пронаћи могућности да се све организације које имају лекторе обавежу на њихово стручно усавршавање. Вјероватно би ово радо прихватиле и високошколске и научноистраживачке организације у области лингвистике (јер треба претпоставити да је њима до бриге о култури језика посебно стало). Усавршавање лектора би се могло организовати у групама које би се формирале према врсти лекторских задатака (за новинарство, за организације удруженог рада, за друштвено-политичке организације итд.). Такво усавршавање би се солидно могло организовати у Београду и у другим већим центрима. Не располажемо тачним подацима с броју лектора у различитим организацијама у Србији, али нам се чини да их само у Београду има неколико стотина.

4

Тешко је говорити о успјешном подизању језичке културе ако за то не постоје жеље свих грађана, а уз то — ако не постоје одговарајући кадровски услови. Због недостатка стручњака за језик код нас се у тој улози понекад појављују и они који немају лингвистичког образовања. Прије свега, мало је научних радника којима је ужа струка савремени српскохрватски језик, а то се ланчано одражава и на стручњаке ове врсте осталих нивоа. У школама, нарочито средњим, такође је мало наставника језика, а у многим издавачким, информативним и другим организацијама језиком се баве људи различитих специјалности. Ако се има у виду чињеница да су ти људи и у средњој школи остали без лингвистичког образовања (нови средњошколски програми дају наде да ће се у будуће на овом нивоу језичкој култури посвећивати више па-

жње), могуће је схватити зашто испод пера лектора излазе текстови са правописним, граматичким, а нарочито стилским неправилностима.

Постоји врло разложан друштвени интерес да се на студијске групе за српскохрватски језик усмјеравају најбољи средњошколци. Међутим, то се годинама не постиже. Разлог за то је углавном незавидан положај ове професије у друштву, материјални нарочито, који не обезбјеђује ни дио оних услова које доносе многе друге професије (свакако, ван образовања). Посљедице лоше кадровске ситуације у овој струци унапријед су тешко сагледиве. То није професија која производи или пројектује материјална добра. Али, ако се зна да је ово једна од професија која најснажније утиче на духовни развој генерација младих људи, њен слаб рад значи да ће у будућности друштво имати слабије љекаре, инжењере, правнике, да ће имати мање пројеката из сфера духовног живота, да ће се успоравати општи културни развој друштва.

Нијесмо далеко ни од размишљања да би требало увести курсеве језичке културе за све оне студијске групе на високошколским организацијама на којима се образује кадар који ће се у будућј пракси бавити и писаном ријечју (ово нарочито важи за правне и економске факултете). Вјероватно би се таква „инвестиција“ касније вишеструко исплатила, а организационо-наставно би се могло регулисати да садржаји из ове области не ометају већ подстичу савлађивање садржаја струке (предавања и вјежбе би били обавезни а испити факултативни). То је данас актуелније тим прије што се у средњим школама све више траже наставници многобројних струка које се нијесу студирале на наставничким факултетима.

За успјешније подизање културе језика један од услова је и добра организованост лингвиста. Научни радници на факултетима, у институтима и другдје (којих није велики број) ни сами међусобно нијесу организовани у мјери која би им омогућавала већи утицај на токове савременог језичког развоја, а посебно на подизање опште језичке културе. У том се смислу не користе ни могућности које пружају часописи и друге публикације којима је проучавање језика главни задатак. Научне публикације из ове области, строго гледано, у нешто су повољнијој ситуацији, док су оне које по свом карактеру треба да имају најшири утицај на подизање и развијање језичке културе у великој мјери запостављене. На примјер, часопис „Наш језик“, ксјему је једна од основних функција подизање језичке културе, већ дуже времена оскудијева и у средствима и у сарадњи.

Није постигнута ни довољна веза између научних радника, на једној, и великог броја наставника српскохрватског језика различитих нивоа, на другој страни. Непосредни контакти се дјелимично успостављају једанпут годишње на семинарима које организују Друштво за српскохрватски језик и Републички завод за унапређивање образовања, а нешто мање преко публикација. Наставници међусобно гакође немају онај

ниво контаката који би као резултат имао организоване развијање језичке културе (и ученика и других грађана). Лектори, опет, немају својих струковних организација.

Очито је да је потенцијалне могућности ове струке могуће успјешније користити и налазити разноврсне организационе и друге облике дјеловања свих стручњака ове области на подизање језичке културе грађана, нарочито младих (рецимо, формирање клубова љубитеља језика при школама, у библиотекама, на радничким универзитетима, чак и у неким производним организацијама итд.). Рекло би се, међутим, да има много индиферентности, стручњаци за језик се понашају као да нијесу у стању ништа да поправе, заборављајући, при том, да се сваки напор исплати, тј. да без покушаја, како кажу психолози, нема ни промашаја, али ни успјеха.

5

Дугогодишњим увидом у писмене радове ученика основних и средњих школа увјерили смо се да послје основне школе млади као да губе интерес за културу изражавања. Поред многих разлога, свдје је у питању вјероватно и један психички моменат. Основна школа образује и васпитава младе људе у почетку најосјетљивијег периода њиховог психичког и физичког развоја, у доба пубертета. У завршним разредима основне школе, гдје се језику иначе посвећује озбиљнија пажња него у средњој школи, млади почињу да се баве литерарним стварањем, то је период њиховог емоционалног напона. То је, истовремено, и период када је са вршњацима, нарочито оним супротног пола, „срамота“ комуницирати ружним стилем и језиком. Рекло би се да крајем пубертета, обично у средњој школи, такав однос постепено нестаје, а томе доприносе и мање могућности средњошколаца да своју наклоност према литерарном казивању изразе у својој штампи (које скоро и нема, или ју је знатно мање него за основношколски узраст). О овим и сличним моментима средња школа би морала да води рачуна, те су разнолики облици рада на развијању језичке културе и ширем упознавању литературе на овом нивоу утолико потребнији, тамо наставници језика имају чак више обавеза него у основној школи. Ово помињемо зато што сматрамо да од обима и квалитета рада на развијању језичке културе у средњој школи зависи општа језичка култура у друштву, тим прије што средња школа постепено обухвата све завршене основце. Отуда видимо и врло деликатну функцију наставника језика и књижевности у овој школи на подизању језичке културе ученика и на њиховом усмјеравању да се у даљем школовању, односно раду, стално посвећују изграђивању и подизању своје језичке културе, тако неопходне савременом човјеку без обзира на професију којом се бави.

6

Када говоримо о његовању језичке културе и њеном подизању, не мислимо да је она данас таква да представља пад у односу на оно што смо већ имали. Напротив, језичка култура се подиже на виши ниво, али она у одговарајућој мјери не прати наш општи друштвени и културни развој. Иначе, ми управо данас имамо књижевност какву никада до сада нијесмо имали, наравно и у квалитету; имамо изузетно много средстава информисања (центара радија и телевизије, дневних и других листова), од којих нека систематски и методички раде на развијању језичке културе (на жалост, таквих није много); имамо веома богату и доста квалитетну периодику итд. Образовање становништва је достигло такав обим да нећемо много деценија морати да чекамо па да све генерације буду са средњим образовањем (ако ликвидирамо противуречност коју зовемо неписменошћу). То су резултати који сами собом доносе нов квалитет у језичкој култури грађана уопште. Међутим, ниво те културе код нас у цјелини није у сразмјери са општим достигнућима као предусловом за добру језичку културу, односно за организовани рад на њеном даљем развијању и подизању на виши ниво.

Јавна ријеч (писана или усмена) код нас је учинила такав продор да су се комуникације умногостручиле. Скоро цјелокупно становништво је ангажовано у одвијању самоуправних процеса; никада нијесмо имали толико говорника и толико оних који пишу. Томе, међутим, није у правој мјери саображена култура изражавања, тј. речена или писмено формулисана мисао. Раширена је појава нејасног стила, компликованог изношења мисли, често се потроши много папира да се каже нешто што је по својој природи једноставно. Али, казивање као да је обиљежено конфузијом, непотребном, тј. сувишном употребом страних ријечи, конструкцијама које нијесу у духу доброг народног језика и литературе настале на његовој основи. То казивање је у великој мјери лишено граматичке правилности и стилске финоће. Ради се, дакле, о чудној противуречности: на једној страни је богатство могућности за култивисање израза, а на другој — језик постаје нејасан, замршен, некњижеван. То нам снижава језичку културу. А имамо много услова да тај процес снижавања зауставимо и више организовано се побринемо за квалитетнију језичку комуникацију свих врста и нивоа.

Драго Ђујић

О ЗНАЧЕЊУ ПРИДЕВА ПИСМЕН

У последње време у нашој штампи често се сусрећемо са придевом *писмен/писмени*, било да је реч о онима који још нису овладали вештином писања, било да је реч о једном од значења овога придева у свакодневной употреби.

Када је реч о онима који још нису овладали вештином писања, тј. који још нису научили да пишу (и читају), подаци које нам нуди дневна штампа никако нису охрабрујући. Тешко се помирити са чињеницом да ми у девету деценију овога века улазимо са великим бројем оних који не знају писати и читати. И, што је још горе, тај број се односи на млађе од тридесет година. Такав баласт ми смо наследили из ранијих времена. Послератне године су препуне борбе против аналфабетизма. Учесници у тим акцијама сетиће се да смо ми у тој борби постизали завидне резултате. Број аналфабета тада се смањило, и те како. Подаци који нам се данас нуде о том злу, просто запрепашћују. Поставља се питање: откудато зло? Ко је за то крив? Без икакве сумње свакоме је јасно да нема социјализма у друштву неписмених. Самоуправљача поготово. То значи да је неписменост класни непријатељ самоуправног социјализма. Та два појма никако не могу ићи заједно.

Али, има и други проблем који је, рекло би се, данас актуелан, а односи се на значење придева писмен/писмени. У дневној штампи, наиме, појавила су се различита мишљења о томе да ли у школама имамо писане вежбе, задатке или писмене вежбе, задатке. Раније је било речи само о писменим задацима. Данас се јавља и синтагма: писани задатак. Шта од тога двога прихватити?

Придев *писмен*, гако читамо у Рјечнику хрватскога или српскога језика који издаје Југославенска академија знаности и умјетности у Загребу, изведен је „наставком *-ен* од основе именице *писмо*“. Његово значење је вишеструко: а) онај, који припада писму, који је у свези с писмом; б) писан, написан, изјављен, обзнањен писмом, исправом; ц) онај, који зна писати (и читати); д) књижеван; е) онај, у којему се чувају писма; ф) шарен. . . (Рјечник ЈАЗУ, књ. IX, стр. 880).

Друго овде наведено значење: писан, написан, изјављен писмом — често је заступљено у свакодневној употреби. Одатле и: писмени задатак, писмени поднесак, писмено обавештење и сл. Али, а то такође треба истаћи, овај придев све више се употребљава и када се жели истаћи квалитет онога што је написано. У том значењу писан и писмен нису синоними. Писано је све оно што се словима преноси на хартију или какав други материјал, а писмено је само оно што је написано у духу постојећих језичких правила. Дакле, није свеједно да ли је нешто само написано или је уз то и коректно написано. Истина, ми смо до сада имали за оба та значења у употреби искључиво придев писмен. Због тога нам смета измена која се данас ту појављује. А не би требало да се око тога споримо. Ко жели, може и даље да употребљава устаљене синтагме: писмени задатак, писмена вежба; али не би требало осуђивати ни оне који ту желе да унесу извесне новине и да разграниче значења придева писмен и придева писан. Свако ће се сложити да није све што је написано и лепо написано и не би се за све то могло рећи да је писмено. То вреди и за наше ђаке. Уз то, ми и данас говоримо о: писаним рефератима, из-

вештајима, молбама. А говоримо и о: писаној заоставштини, писаним споменицима и сл. Дакле, и раније је придев писани био у употреби. Ако бисмо више обраћали пажње управо на писменост онога што је написано, лакше бисмо се кретали кроз шуму дописа, написа и прописа. Нажалост ту има доста написаног а мало писменог.

Да ове значењске измене нису ништа ново у језику, то није потребно ни доказивати. Да се у то уверимо довољно се присетити значења неких речи какво налазимо код Вука и значења које те речи имају данас, првенствено у језику урбаних средина (уп. нпр. значења речи књига и кола). Због тога не би требало да нас збуњује ни разграничавање на значењском пољу придева *писмен* и *писан*. Та два придева могу бити истозначни, али не морају бити истозначни. Писан/писани има шире значењско поље од придева писмен/писмени. Писаног има доста у нашем животу, али је мало ту писменог. Уколико се у таквим синтаagmaма жели истицати само начин на који се нешто саопштава, то јест: не говорном речју него писаном речју, ту сасвим лепо одговара и придев: писани, уколико, пак, такав начин изношења мисли тежи и за квалитетом, за оценом онога што се даје писаним путем, ту више одговара онај други придев: писмен. Ако бисмо прихватили такво значењско разграничавање ових двају придева, дали бисмо већи значај писмености као квалитативној осбини онога што је написано. А, то није потребно ни доказивати, мало је онога што се данас напише за које бисмо могли рећи и да је писмено написано. Другачије речено, овим раздвајањем писменог од писаног скренули бисмо, можда, пажњу онима који много пишу и на ту страну њихове писане речи. А то не би било сувишно. Поготово данас када нас са свих страна засипају бројним рефератима и извештајима у којима се тешко сналазе и најписменији.

А. Пецо

ДИСТИНКТИВНА ВРЕДНОСТ ПРИДЕВСКИХ ОБЛИКА ПИСАН, ПИСАНИ И ПИСМЕН, ПИСМЕНИ

На једно сасвим конкретно питање које се ту и тамо поставља у вези са неким облицима наведеним у наслову, на такво као што је: треба ли и ваља ли употребљавати придев *писмени* у изразима као што су: *писмени задатак*, *писмена вежба* и сл. или би, пак, било боље уместо придева *писмени* употребити придев *писан* (дакле: *писана вежба*, *писани задатак* из српскохрватског језика итд.) једва да је могуће одговорити изравно са — да или не, а да се прелодно не уоче извесне чињенице које овај проблем осветљавају целовитије.

Сумња у ваљаност придева *писмени* у спрези са именицама типа *задатак*, *вежба*, *тест* и др. (које се често срећу у школском животу) проистиче, у ствари, из схватања семантичке вредности придева *писмен*.

Значење овог придева најчешће се разуме на начин на који се његово значење тумачи и у Речнику Матице српске, тј. као (1) „који уме, зна граматички правилно писати и говорити“¹, односно (2) „који уме, зна читати и писати“² и (3) „који не садржи граматичких и стилстичких грешака.“³

Прва два значења подразумевају квалификацију која се може приписати каквом лицу, дакле указују на писменост, описмењеност некога, па самим тим остају ван оквира нашег тренутног интересовања. Треће наведено значење је оно које би могло доћи у обзир као релевантно за наш случај. То је управо оно значење које изазива дилеме, јер би, сходно њему, синтагму „писмени задатак“ требало разумети као: задатак који не садржи стилских, граматичких, ортографских и сл. грешака, који је у том погледу написан коректно, који, евентуално, треба да има и литерарне квалитете и др. Да би се избегли овакви неспоразуми, те у циљу тачнијег исказивања ствари помишља се на то да би можда придев *ѝисмени* ипак ваљало заменити придевом *ѝисани* (дакле — „ѝисани задатак“, а не — „ѝисмени задатак“ и сл.). Иако на први поглед ово изгледа можда разумљиво, оваквом се разумевању детерминативне семантике придева и његове употребе могу учинити и извести приговори.

Начелно, одмах ваља истаћи да се овде не ради о два придевска облика, о облицима *ѝисмени* насупрот *ѝисани*, већ о четири: о дужем облику *ѝисани* и његовој краћој форми *ѝисан*, те о дужем облику *ѝисмени* и краћој варијанти *ѝисмен*. Сваки од њих има своје особености које у овом случају треба имати у виду и које не би требало пренебрегнути (мада се двојаки облици обично у речницима не показују). О тим особеностима управо желимо да поговоримо.

1. У речнику Матице српске за облик *ПИСАН*, *-а*, *-о* наводи се: (1) „трпни придев од писати“ и (2), као покрајинско значење: „шарен, ишаран: ~ јаје“.⁴ Остављајући по страни ово друго значење („шарен“⁵),

¹ Речник српскохрватског књижевног језика, изд. Матица српска, Нови Сад, 1971, књ. IV, с.в. *ѝисмен*, значење 2.б. потврђено примером: Тко узима перо у руке да пише, ваља да зна писати, ваља да позна језик којим пише. . . ваља да је *ѝисмен* (Језик, Згб., 1957).

² *Ib.*, под значењем 2.а. илустровано примером из Домановића: Иако није био *ѝисмен*, ипак је деда-Мијат ценио школу и науку.

³ Са примером као потврдом: [Лазаревићеве] ствари знатно [су] *ѝисменије*, књижевније, углађеније но што су остали радови српске прозе (Скерлић). Посебно је у тачки 5. дат пример: Лакоше вичу на наш писмени језик — и објашњен дефиницијом „књижевни“ (исп. о томе касније). Значења — дефинисана (1) као фигуративно: „који поседује потребно знање и искуство у чему“ (2.в.) и (2) „који се односи на писмо, на лист“ не узимамо у посебно разматрање, јер се не удаљују битно од оних која ћемо разматрати.

⁴ Речник Матичин издавају ово значење, мада без стварних разлога, јер је и то трпни придев од глагола „писати“; одговарајуће значење дато је у том речнику код глагола *ѝисајти* у тачки 5. с објашњењем „сликати“ и ознаком „заст.“ (= застарело). У ствари значење је покрајинско и боље би га било објаснити са „шарати, цртати,

произлази да је форма „писан“ граматички дериват глагола, трпни глаголски придев, који, опет, као такав, указује на стање именице после вршења или извршења дате глаголске радње, а евентуално и на својство које је стечено вршењем глаголске радње (исп. „књига је прочитана“ / „прочитана књига“ (без измене квалитета књиге извршењем радње): „колач је печен“ / „печен колач“ (радња је реализована, последица може бити и измена општег квалитета, стицање и других својстава осим стања испечености). Сходно овоме, претпостављена синтагма: *писан задатак* морао би се разумети као задатак који је већ писан (написан), а такав („писан“) задатак не може се задати ђацима, јер они тек треба да га (на-)пишу, а тек кад га напишу он може бити и јесте „писан“. За ово не треба, свакако, наводити примере. Њих налазимо свуда, и не само у овог трпног придева.

2. Унеколико се слика мења ако поглед пренесемо на дужи облик, тј. на форму *ПИСАНИ*. Својство је, наиме, многих придева, па и трпних, да у облику тзв. одређеног придевског вида обогате своју семантику и постану носиоци ознаке не само оне особине коју својом семантиком значе, већ указују на посебан квалитет у оквиру којег сама особина придева фигурира као једна од низа других које се ту подразумевају (исп. *печени колач* : *пресан колач* где се акцијом печења добило много тога, а не само испеченост; док се у одредбама типа „бели лук“ сасвим јасно придевом идентификује тип, врста (лука) уз присуство и особине (бео), дотле је у случају „црни лук“ својство („црн“) сасвим апстраховано као присутна особина; супротно овоме: „бео, одн. црн лук“ значило би: лук „беле“, одн. „црне боје“, придев сведен на само ту особину)⁶.

У склэпу оваквог виђења ствари „писани задатак“ морао би означавати посебан тип задатка, који осим што је у вези са писањем има и друга латентна својства. У том случају таква синтагматска, атрибутска употреба облика „писани“ била би оправдана. Типолошка детерминација, међутим, начелно подразумева рашчлањеност неког предметног садржаја на бар две врсте, при чему се одредбом дати тип одваја или супротставља другоме („бели лук“ : „црни лук“, „печени колач“ : „пресни колач“ и сл.). У нашем случају „писани“ би као семантички опозитум могао бити супротстављен одредбама: „неписани“, „усмени“, „живи“ и сл. што је битно као податак кад се просуђује о употребној вредности квалифика-

сликати и сл.“ чему одговара и трпни придев у примерима овог значења као: Дечко [ј]е висан, / Леп ко *писан* (Кошутих Р., Без гроба. . . , Бгд. 1939, 104). — Збирка оружја: двије ловачке пушке, пар *писаних* кубура (Драженовић Ј., Дјела, Згб. 1947, 2/370). — Двери [су] нове, скоро *писане* (Борђевић Т., Наш народни живот, Бгд. 1931, 121) и сл.

⁵ Исп. и примере у Речнику Матице, који претпостављају и друга значења.

⁶ Исп. о томе детаљно код мене: Е. Ф., Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику, Јужнословенски филолог, књ. XXIX/3—4 Бгд. 1973, 379 и даље.

тива. Мада се обличка дистинкција у нашем језику (обличка опозиција одређеног и неодређеног придевског вида) углавном види и одржава у придева мушког рода, и то у номинативу у њему једнаком акузативу јединице⁷, биће по свој прилици могуће осетити и на основу језичког осећања да се у примерима који следе (а узети су из картотеке Речника САНУ) управо ради о оваквој типолошкој функцији и значењу придева „писани“:

— Овај наш троимени народ један [је] и исти, по крви, по језику говорном и *писаном* (Правда 1917, 195/1). — Наш књижевни језик нема велику *писану* традицију (Наша књижевност, 1946, 1/221). — Од њих је Марковић научио да је *писана* реч велики рушилац (И., 3/39). — Свакоме је слободно изразити своје мишљење путем речи, живе или *писане* (Устав, 1931, 8). — Стеван је први почео давати земљи *писане* законе (Вукићевић М., Историја српског народа у слици и речи, 1912, 91). — *Писано* црквено право (Милаш, Православно црквено право, Мостар 1902, 10). — Све [је] Доситије већ дизао на значај *писаног* блага, књижевне тековине (Гавриловић А., Доситије Обрадович, Бгд. 1900, 117). — Мало гдје се *писани* закони налазе у . . . опрјечи са . . . потребама . . . живота (Богшић В., Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена, Згб. 1874, 1/IX). — Командант . . . има . . . подофицира, за ношење усмених заповести, а за *писане* по 1—2 војника (Ратник, 1883, 107).⁸ Овоме се могу додати и општепознате употребне вредности придева *писани* у спојевима као: *писани* споменици, *писани* историјски извори, *писани* материјали, *писана* књижевност, *писана* литература и сл. са истим семантичким потенцијалом као и у наведеним примерима.

У светлу ових примера, међутим, „писани задатак“, „писана вежба“ (из српскохрватског, математике и сл.), „писани тест“ и сл. нема пуног оправдања, јер би таква употреба придева претпостављала типолошку опозицију које, међутим, нема или бар није типична у школској терминологији (није, рецимо, распрострањена типска подела на: „писани задатак“ насупрот (терминолошки казано) „усмени задатак“, „писани тест“ насупрот „неписаном“, „усменом“ или др. типу теста итд.

3. Трећи облик који узимамо у разматрање, придев *ПИСМЕН*, у неким својим значењима већ смо показали у почетку излагања, наводећи ситуације које с овим придевом указују на способност одн. квалитет нечије писмености, дакле управо на оно што би требало избећи кад је реч о „задатку“, „тесту“ и сл. Нема у овом тренутку потребе да овај тип

⁷ Исп. Е. Фекеге, *ib.*, стр. 463 и даље.

⁸ Придев „писани“ има и још једно, мање истина, фреквентно значење, али ипак веома познато, а то је — „суђени“, „досуђени“. Оно се налази, углавном, у изразу: „писано ми (ти, му и сл.) је“ као што је у примеру: Време [је] да се гине — ваљда је тако *писано* (Наша књижевност, Бгд. 1946, 2/544), — Бог зна, можда ми је она *писана* (Кнежевић Л., Сјенјеквић Х., Потоп, 3/57). — *Писани* дан, хануме (Нушић Б., Сабрана дела, књ. XI, 140).

значања потврђујемо посебним примерима из грађе, јер ово значење није спорно када се налази у спрези са именицама које значе бића. Додаћемо ипак толико да је за ово значење искључиво карактеристичан краћи облик придева (дакле — „*йисмен* човек“), а не дужи („*йисмени* човек“). Ово је битна одлика овога значења, утолико више што је краћа форма дистинктивна у односу на дужу.⁹

За именичке појмове, пак, који не значе бића (способна да буду писмена) већ предмете, који могу бити само у каквој вези са писмом или писањем, могу доћи у обзир два значења (како их наводи и Матичин речник): (а) „који не садржи граматичких и стилистичких грешака“ и (б) (које се у Матичином речнику наводи као прво и основно): „изражен писмом, написан“.

Каогод и у случајевима када се придев „писмен“ ставља уз појмове типа „човек“, тако и овде, када су у питању предметни појмови — за обележавање коректности текста употребиће се придев *йисмен*. У грађи нисмо нашли знатнијих примера за ово значење, мада је оно, иначе, врло уходано (истина, рекли бисмо најчешће у оквиру именског дела предиката). Овоме би значењу одговарали примери типа: [Лазаревићеве] ствари знатно [су] *йисменије*, углађеније но што су остали радови српске прозе (Скерлић Ј., Писци и књиге, Бгд. 1907, 2/25). — У свима . . . уџбеницима композиције стоји да *йисмен* састав мора имати јединства (Наш језик, н.с. 2/303).

За ово значење, у ситуацијама када се таква дистинкција може начинити, карактеристичан је, дакле, краћи облик придева (*йисмен*, не — писмена), јер је краћи облик придева управо она форма која, начелно, увек инсистира на датоме, придевом казаном својству без икаквих других детерминативних елемената (упућивања на одређеност појма или на типолошку, номенклатурну рашчлањеност), тако да се његово значење дистинктивно одмера према семантичким антонимима као: *нейисмен*, *некоректан* (у граматичком, стилистичком и сл. смислу).

4. Друго значење, дефинисано у Матичином речнику као „изражен писмом, написан“, потврђено је у њему синтагмама: „*йисмени* задатак, ~ пријава, ~ жалба, ~ саопштење, *йисмени* извор (споменици)“. Иако је ово прво по реду наведено значење у Речнику *s. v. йисмен*, у ствари се ради о значењу за које се иначе у речницима каже (то је иначе пракса и Матичиног речника) — да се придев употребљава обично у *одређеном виду* (уколико се већ и сама одредница не успоставља у томе виду). И наведене синтагме, а и грађа Речника САНУ указују на то да предодређени облик за ово значење јесте облик ПИСМЕНИ.

⁹ Ово, дакако, није својство само овог придева. Исп. о томе, Пешикан М., „Одредни придев у српскохрватском језику“. . . Наш језик VIII, 171—174, а и код мене: исто, стр. 398 и 510.

Исп. примере:

Дисциплинарне су казне. . . : *Писмени* укор (Порста, Бгд. 1881, год. II, 7). — *Писмени* задатак, [је] од немачких речи (Страни преглед, год. VII и VIII, бр. 1—2, 143). — Само . . . *Писмени* акт решава о правима . . . ортака (Велькобић С., Објашњење трговачког законика. . . , Бгд. 1866, 118). — То је Радиши био . . . први *писмени* рад (Миодраговић Ј., Радиша или какав нам учитељ треба на селу, Бгд. 1910, 26). У осталим примерима налазимо придев *писмени* и у вези са следећим спрегама: *писмена* испраба, *писмени* траг, *писмени* документи, *писмени* акт, *писмена* сведочанства, *писмени* доказ, *писмена* критика, *писмена* заклетва, *писмени* позив, *писмени* састав, *писмена* исправа, *писмена* обавеза, *писмена* потврда, *писмена* наредба, *писмени* рад, *писмена* форма, *писмени* споменици, школски *писмени* задаци, *писмени* извештај, *писмени* и усмени део испита, *писмени* уговор, *писмена* задаћа, *писмена* и усмена реч, *писмени* извори, *писмена* представка, *писмени* послови, *писмена* сведоџба, *писмени* исказ сведска, *писмени* предлог, *писмена* представка, *писмена* исправка, *писмено* гласење, *писмена* препорука, *писмени* саобраћај, *писмени* тестамент итд.

5. И без посебних анализа, може се утврдити да у свим овим и оваквим односима придев *писмени* не значи „писмено написан“ већ једино и искључиво: „који је начињен *писменим* *писмом*“, „у облику писма“, „у писменој форми“ и сл. — чиме се, у ствари, ова семантика врло приближава оној коју нам пружа облик *писани* (отуда готово истозначне вредности у спрегама „писани извори“ и „писмени извори“, „писани документи“ и „писмени документи“ и сл.), мада у првом случају ипак претеже појам „типа“, а у другом појам „форме“ (писма).

Краћи облик *писмен* био би индикатор писмености, начелно, мада наилазимо и на примере, мање обичне и ретке, у којима тај облик фигурира уместо облика *писмени*. То имамо у свега неколико пронађених примера: Поднесе седници *писмен* реферат (Закон о пословном реду у Државном савету. . . , Бгд. 1930, 20). — Сваки послан *писмен* акт треба да има. . . (Ђурић М., Тактика великих тактичких тела, Бгд. 1885, 55). — Одговор први био [је] усмен, а овај последњи *писмен* (Баталака-Арсенијевић Л., Историја српског устанка, 1898, 1/538) — иако и овде придев (*писмен*) значи „у форми писма“ и сл. што је сасвим јасно из читавог контекста (а та јасноћа и омогућава да се краћи облик јави и тамо где га иначе не бисмо очекивали и где се најчешће не може ни сматрати примером доброг изражавања).

Пре свега богатство грађе језика коју пружа картотека Института, а и показана значењска и употребна вредност свих ових форми придева, те и властито језичко осећање и потврде које се могу наћи у свакодневном говорном контакту указују на следеће закључке: Облик придева *писмени* не може бити дезавуисан у корист било које друге солуције када

се ради о значењу „путем писма, писања“, дакле у синтагмама: *писмени задатак* итд. Овај облик може алтернирати са формом *писани* када се појам „у форми, путем писма“ приближава ситуацији којом се исказује да нешто носи типолошко обележје, својствено ономе што има форму писма („писмена књижевност“ \approx „писана књижевност“). Краћа форма *писмен* типична је за значења којима треба показати познавање писмености или квалитета те врсте, док је облик *писан* чист трпни придев који се може везати за својство као резултат реализоване, остварене радње — у ситуацијама, дакако, у којима је овакво разликовање могуће, а и потребно извести овим формама придева.

Е. Фекеше

ЈЕДНА НЕПОТПУНА СИНТАГМАТСКА ДЕТЕРМИНАЦИЈА

У посљедње вријеме све чешће можемо прочитати у штампи или чути на радију или телевизији реченичке синтагме типа:

... редовни и судски удружени рад, ... индустријски и сјемачички културе, ... нудистичке и илажз за богајз гз:дз,

а нарочито често:

... несврсиане и земље у развоју, ... несврсиане и земље у блокозима, ... неразвијене и земље у развоју итд.

Треба даље очекивати и синтагме типа: *Студентски и Трг ослобођења, слаби и ђаци лошег владања, индустријска и предузећа занатског типа* итд., итд. И управо док смо писали овај текст, пажњу нам је привукла телевизијска емисија једног нашег студија (у којој се говорило о нашим везама са НР Албанијом и италијанском провинцијом Пуља). Забележили смо дјелове реченица: „Традиционална *повезаност албанског и народја и народности Југославије*. . .“, „... *наши и градови са озов иодручја су*. . .“

Оваквих примјера бисмо могли навести још много, и чини нам се — сваким даном све више. Јер, ако се појави један синтаксички однос који није у духу норме, тј. граматичке правилности језика, неријетко је толико агресиван да за собом вуче цијелу серију конструкција истог типа, с тенденцијом ширења, чак постаје помодан.

Анализом наведених синтагми лако можемо доћи до закључка да је у њима нешто изостављено. А то изостављање, како нам се чини, није дошло утицајем одговарајућих конструкција из других језика (како се, иначе, у језику често дешава), већ је посљедица непознавања законитости сопственог језика. Боље рећи, то је резултат жеље новинара и других који формулишу такве синтагме (нарочито у различитим „материјалима“ за самоуправни и друга тијела) да упросте реченицу, да је

растерете „сувишних“ ријечи. Очито је да скраћивања текста овим начином иду погрешним путем.

У нашим примјерима, као и у свим другим овога типа (а они нијесу ријетки), ријеч је најчешће о два субјекта која по свом значењу траже исту именицу; не мислимо на граматичке субјекте, на службу субјекта реченице — јер је за ову конструкцију свеједно је ли ријеч о функцији субјекта, објекта или друге реченичке допуне — него на субјекат као појам, евентуално — о два објекта или двије друге реченичке синтагме. У сваком нашем примјеру ријеч је о по два субјекта од којих је други означен не само одредбом него и управном именицом, док је за први именица увијек изостављена, а наведен је само његов атрибут („редовни“, „историјски“, „нудистичке“ итд.). И у сваком случају тај атрибут, тај придјев је остао „окрњен“. Он треба да стоји уз „своју“ именицу, јер се не може мимо везника и наслањати на наредну синтагму (у нашем случају, дакле, не можемо рећи да придјев из прве синтагме стоји уз синтагму која почиње споном и именицом: „и судови. . .“, „и њлаже. . .“ него он остаје сам, без своје управне ријечи). У свим нашим примјерима друга синтагма је састављена од именице и падежне одредбе уз њу као управну ријеч. Ту одредбу чини или именица у генитиву без предлога (. . . споменици *културе*, у другом нашем примјеру), или именица у падежној конструкцији с предлогом (. . . земље у *развоју*, . . . земље у *блоковима*), или се пак ради о спреговима именица и придјева (. . . судови *удруженог рада*, . . . плаже за *богаије гостије*). У свим нашим случајевима друга синтагма (коју чине слободни падежни односи или предлошке конструкције) у првом дијелу нема атрибутску одредбу, него тек други дио тих синтагми носи атрибуцију (. . . споменици *културе*, судови *удруженог рада* итд.), али ни тамо није у питању граматички атрибут.

Ако би се жељело скраћивање у примјерима овога типа, то би се морало постизати на други начин. У некима од примјера које смо навели то није никако могуће учинити, а у некима — само ако бисмо се определили за конструкцију другачијег типа. Неке могућности, наиме, даје инверзија: *судови — редовни и удруженог рада; њлаже — нудистичке и за богаије* итд. Очито је, међутим, да су и ове конструкције слабо примјенљиве. Но, и стилски и граматички би свакако биле боље него у форми коју смо горе навели. Понекад би могуће било дати друге конструкције, при чему мисао не би морала бити непрецизније речена него што се жели. Тако би било могуће формулисати: *несвршане и блоковске земље*, али већ теже: *историјски и културни споменици* (иако припадају култури, постоји сметња да се назову „културнима“, због уобичајеног другог значења ове ријечи). Још је теже замијенити придјевом израз у *развоју*, јер наведени примјер не значи нити: *несвршане и неразвијене земље*, нити пак: *несвршане и средње развијене земље* (јер нити придјев „неразвијене“ нити синтагма „средње развијене“ није исто што и *земље у развоју*). Ово разматрање учинили смо као покушај тражења излаза за оне који не желе никако да именују и онај несрећни први субјекат у наведеним синтагмама,

односно синтагматским групама, дакле онај којему је наведен само атрибут.

Међутим, у оваквим и сличним случајевима није потребно тражити „рационализацију“. Рационализација у језику може се тражити до мјере која не ремети законитости граматички исправног, мисаоно прецизног и стилски коректног изражавања. Дакле, нема рационализације по сваку цијену. Ако се таква детерминација, која је неисправна и непотпуна, буде упорно понављала, она ће продријети и у свакодневни израз и постати дио стварне норме, а то би било противно духу језика и његовим законитостима. Зато ће се у примјерима типа о којему говоримо поступити добро само ако се наведене синтагматске групе буду формулисале овако: . . . редовни *судови* и *судови* удруженог рада; . . . историјски *сиоменници* и *сиоменници* културе; . . . нудистичке *џлаже* и *џлаже* за богате госте; . . . несврстане *земље* и *земље* у развоју; . . . слаби *ђаци* и *ђаци* лошег владања; . . . повезаност *албанског народа* и *народа* и *народности* *Југославије* итд. Дакле, свуда још по једна управна ријеч у синтагми.

Другог је типа синтагма: *несврстане* и *блоковске земље*. Ту долази до изражаја језичка економија, али не вјештачка и насилна, него својствена нашем језичком систему. Службу ређања, набрајања, диференцирања преузели су атрибути, па нема потребе да се понавља именица, него би чак била стилска грешка рећи „несврстане земље и блоковске земље“. Исто то вриједи и за падежне одредбе — али само кад су обје такве: *земље у блоковима* и *ван блокова*, *ђаци слабог усјеха* и *лошег владања* итд. Услов је, дакле, за једноструку употребу именице истоврсност одредбе, а ако одредба није истог граматичког типа, једнострука употреба какву смо показали на почетку не може се правдати нити језичком економијом нити допуштеном изражајном елипсом. Предочићемо то и једним примјером:

у *Браничевској* и *Небојиној* улици — нормално изражавање, без стилских изостављања;

у улици* *Пролетерских бригада* и *Райних војних инвалида* — исто;

у *Браничевској* и *Небојиној* — допуштена елипса, уобичајено изостављање именице која се подразумева;

у *Браничевској* и *Пролетерских бригада*, или: у улици *Пролетерских бригада* и *Браничевској* — нешто мање срећна елипса, али ипак допуштено;

у *Браничевској* и улици *Пролетерских бригада* — није у складу са природом нашег језика.

Да спрегови које смо навели на почетку, и слични, нијесу граматички исправни, да не одговарају духу нашег језика и да су, уз то, стил-

* Термин *улица* узимамо у апелативској функцији, те га пишемо малим почетним словом.

ски лоши, може нам посвједочити и језик добрих писаца, у којему их нећемо наћи. А сигурни смо да их код њих неће бити ни убудуће. Анализу оваквих синтагми такође нећемо наћи у граматицама српскохрватског језика (или их макар ми нијесмо нашли), једноставно зато што су оне новијег поријекла, наметнуо их је данашњи лош новинарски и конференцијски жаргон. А већ смо напоменули да су агресивне, све их чешће читамо или слушамо. Оне су типичан примјер кварења језика, ремећења његове граматичке и логичке структуре, штавише — одраз су неукуса и лошег језичког осјећања.

Драго Ђујић

ЈЕЗИК ПЕСНИКА

Ево само неколико примера из којих се види да неки наши књижевници, који пишу и за децу, не познају добро наш књижевни, стандардни језик.

У песми Драгутина Маловића „Браћа“, објављеној у Политици за децу (бр. 1649/74) беху реченице: „Пет прстића ДЕЉУ“ и „ЗАСПУ у меком кревету“.

Презент глагола *дељати* правилно гласи: *дељам, дељаш, деља, дељамо, дељаште, дељају* (не „дељу“, како вели Д. Маловић), а глагола *засјати*: *засјим, засјиш, засји, засјимо, засјините, засје* (не „заспу“, што је облик сасвим другог глагола — *засути*, с којим не треба бркати глагол *засјати*).

„Дељем“, место правилног ДЕЉАМ употребио је, трипут, и Драган Лукић у песми „Столар“, у листу Тик-так бр. 10/79, 12.

У једној, иначе лепој, песми Ивана Цековића („Благо врту, сунцу, шуми. . .“), објављеној такође у Политици за децу (бр. 1674/75), нађох и ово:

„Благо врту КОГА (м. који) очи грију“, „ваздуху КОГА (м. који) сви удишу“, „благо дому КОГ (м. који) снови гнијезде“, „благо ЦВЈЕТУ (м. цвијету) КОГА (м. који) пчеле љубе“.

Затим: „благо . . . СВИМ (м. свима) што раде“.

(Ако је нека реч скраћивана, што треба избегавати, онда се на месту испуштеног гласа, односно слова бележи апостроф, али је много боље наћи које друго решење, за шта у језику има увек могућности.)

Ту је и поредбени генитив без предлога: „Благо ватри шт. цјецу окупља и слободи што је КРВИ (м. од крви) скупља“, што је дијалектизам, који се не може употребити у савременом књижевном језику.

И Стеван Раичковић, у песми „Пантелија“ (Политика за децу бр. 1792/78) каже: „Нема тог дебла КОГА (м. које) није обалио“ (било би

боље: оборио), потом вели: „Разлог КОГА (м. који) сам заобилазио“ (Политика, 17. 6. 1978, 15), а у песми „Немања“ (Политика за децу бр. 1797/78) пише: „На белом коњу ЈАШИ“ (м. јаше).

Овај погрешни облик („јаши“) употребљава и Александар Вучо: „А кад једном циљ промаши, њега може свако дете ко магаре да УЗЈАШИ“, место: *узјаше* (Сан и јава храброг Коче, Упрегнути кит, лектира за основну школу, Младо поколење, Бгд. 1972, страна 75).

Њима се придружује и Рада Стефановић, у песми „Пролеће“ (Политика за децу бр. 1696/76): „Зец брконоња ЈАШИ (м. јаше) коња“.

Још у основној школи ђаци уче, и науче, да глагол *јакхати* у презенту правилно гласи: *јашем, јашеш, јаше, јашемо, јашете, јашу* (а у књижевном језику нема глагола „јашити“ и не треба га, због нечијег незнања, натурати никоме, а најмање младима).

Наши песници, који се преко Политике за децу, и других листова, обраћају милионима читалаца, морали би заиста боље говорити.

Ј. Моловић

О НЕКИМ ПИТАЊИМА ИЗ ОБЛАСТИ НОРМЕ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

(уз прилог Ј. Моловића)

У свом допису Ј. Моловић поставио је неколико занимљивих питања из домсна норме и нормирања српскохрватског језика, сугеришући одговоре који се темеље на несумњиво меродавним прописима Правописа и Вуковог Рјечника. Међутим, мало шири увид у обимну грађу Речника САНУ и Речника МС — МХ допушта у неким случајевима и друкчија тумачења. Она су тим пре оправдана када се тичу области песничког језика, који сам по себи захтева мање строг и еластичнији приступ.

1. Када је у питању глагол *дељати* Ј. Моловић се залаже за облике презента који гласе: *дељам, дељаш, деља, дељамо, дељаште, дељају*. Ти облици су свакако правилни и оправдани, али судећи по потврдама из других речника мање заступљени од облика: *дељем, дељеш, деље, дељемо, дељете, дељу*. Из тих разлога Рјечник ЈАЗУ, Речник САНУ, Речник МС — МХ и Информатор о савременом књижевном језику А. Пеце и М. Јашикана наводе оба облика равноправно а, с изузетком Рјечника ЈАЗУ и Речника МС — МХ, облик *дељем, дељеш* итд. чак на првом месту, што је у складу и са данашњим језичким осећањем. Томе у прилог иду и примери из песама Д. Маловића и Д. Лукића, које цитира Ј. Моловић. У немогућности да се наведу сви примери који су нађени у грађи Р. САНУ и Р. МС — МХ биће наведено само неколико — довољно као

илустрација да оба облика и даље живе, с тим што је облик *дељем* много фреквентнији.

Примери за презент типа: *дељам, дељаш* итд.:

Кад тамо, а Бура и Спасоје *дељају* (М. Глишић, Приповетке I, Бгд. 1904, 18). Он нешто *деља*, плете котарице (П. Кочић, Босанска вила 1906, 323). Неки *не дељају* ништа сечивом (Д. Дебељковић, СЕЗБ VII, Бгд. 1907, 255). Бићеш дрво из кога *дељају* добре раднице (В. Спасојевић, III. Вагнер, Кроз живот, превод, Бгд. 1914, 59). Марко увијек нешто *дјеља* (Р. Чолаковић, Кућа оплакана, Бгд. 1949, 249).

Примери за презент типа *дељем, дељеш* итд.: Нека *деље* које дрво ножем (М. Милићевић, Живот Срба сељака, СЕЗБ I, Бгд. 1894, 349). Па опет узе да га *деље*, док му се Вукадин некако не праћну из руке (С. Сремац, Вукадин, Згб. 1903, 27). Још му је из малена било у вољи да *деље* точкове (В. Пелагић, Стварни народни учитељ, Бгд. 1905, 248). Тад ће сваки да те *деље* (Звоно, Бгд. 1910, 234/1). Ту се почну да *дељу* фразе (М. Гарашанин, Доколице, Бгд. 1939, 5). Двојица *дељу* неке гране (С. Јаковљевић, Српска трилогија II, Бгд. 1939, 134). Он *деље* неки штап (Ч. Миндеровић, Уска улица, Бгд. 1945, 25).

Дакле, оба ова облика могу се сматрати прихватљивим, а ако једном треба дати предност — онда је то заступљенији облик типа *дељем*.

2. Нешто је компликованија ситуација код глагола *засјајати*. Старији облик 3. л. пл. презента гласи *засје*, као и код других глагола са наставком *-им* у 1. л. сг. презента (типа *држати* — *држим* и *желати* — *желим*). Међутим, код једносложних основа (типа *сијати*) јавља се колебање у одређивању између облика са наставком *-е* и облика са наставком *-у*. О томе М. Пешикан у чланку *О класификацији српскохрватских глагола* (Зборник за филологију и лингвистику X, Н. Сад, 1967, стр. 109) каже следеће: „Једносложне основе са *-им* у презенту под јаким су утицајем типа *мрем*, тако да се облици као *засјеу* (од *засјесати*), *сазру*, *јровру* већ и не сматрају некњижевнима. И у осталим лицима презента одговарајући облици (*сазрем*, *јроврем* и сл.) све су обичнији.“

Да постоји колебање и несигурност у избору између ових облика, показује и стање у речницима. Вук даје облике: *засјајати* — *засјим*, *сазрејати* — *сазрим*, али *сијати* — *сијем*. У Правопису је грешком изостављен глагол *засјајати*. Глагол *јресјајати*, који је упућен на *засјајати*, има презент *јресјим*, као и глагол *сијати* — *сијим*, са 3. л. пл. презента *сије*. Код глагола *сазрејати* дају се паралелно облици *сазрем*, *-еш* . . . *сазру* и облици *сазрим*, *-иш* . . . *сазре*. Код глагола *јроврејати*, међутим, наводе се облици *јроврим*, *јровриш* . . . *јровру*; тако је и код *узаврејати*, а и код упућеног *уврејати*. У Речнику МС — МХ дају се само облици *засјим*, *јресјим*, *сијим*, *сазрим*.

Слично шаренило показује и грађа Речника САНУ и Речника МС — МХ. Тип *засјајати*, *засјем* . . . *засјеу* потврђен је у грађи САНУ са-

26 примера, у грађи МС — МХ са 7 примера; тип *засјајати* — *засјим* у грађи САНУ са 9 а у МС — МХ са 7 листића. Иако статистички подаци у овом случају нису сасвим меродавни због тога што се приликом ексерцирања грађе може десити да су неки облици потврђени само случајно више пута од неких других, ипак се чини да је однос између ових форми довољно индикативан, бар утолико што не даје недвосмислено решење.

А. примери за 3. л. пл. презента који гласе *засју*: Кад на поноћном небу звезде *засју* (Јакшић М. Песме, Бгд. 1922, 186). Али те ноћи дуго нису могле да *засју* (Наша књижевност 1947, IV. Бгд. 453). Тек негдје иза поноћи, кад су се спремале да заспу, партизанка је предложила (Б. Ђопић, Сурова школа, Бгд. 1948, 125).

Остали облици овог типа презента (*засјем*, *засјеш* . . .): Ђе се човјек намјери ту и *засје* (В. Врчевић, Помање српске народне свечаности, Панчево 1883, 55). Задријема и *засје* (И. Ђипико, За кружом, Н. Сад 1904, 56). Никако да *засје* (Р. Т. П. Невесињски, Горштакиње, књ. I, Бгд. 1906, 52). Пребацам главу десно, навише и *засјем* (И. Горан Ковачић, Дани гњева, Згб. 1936, 144). У немогућности је да *засје* (И. Андрић, Травничка хроника, Бгд. 1945, 57). Не даш чељадету да *засје* (Б. Ђопић, Изабране приповијетке, Бгд. 1946, 71). Осјећа потребу да легне на снијег и *засје* у смрт (В. Калев, Бригада, Згб. 1946, 161). И онда сам се дуго мучио докле *засјем* (М. Лалић, Зло прољеће, Бгд. 1953, 102).

Б. облици 3. л. пл. презента *засје*: Не иди ми из бијелих двора, / Док не *засје* наше сиротице! (ИП Андрић, Хрватске народне пјесме VII, Згб. 1914, 175). У томе задремају (деца) и *засје* (В. Чајкановић, Српске народне приповетке, СЕЗБ XLI, Бгд. 1947, 85). Ово двоје . . . загрљено *засје* (Н. Андријашевић, Из Неретванске Крајине, Згб. 1907, 48).

Остали облици овог типа презента (*засјим*, *засјимш* . . .) гласе: *Засјим* као топ (Пучки пријатељ, 1868, 195). Легнем и *засјим* као умивен (В. Красић, Успомене из Горње крајине, Н. Сад 1882, 8). А кад у груд'ма *засјим* осећај / Ни златан савет не пробуди га (Ј. Јовановић Змај, Сабрана дела XIV, Бгд. 1937, 209). Као заклан *засјим* (Д. Радић, Тако ми, планинци, Бгд. 1939, 161).

В. Од осталих глагола исте врсте као илустрација биће наведени само неки облици 3. л. пл. презента:

Облици са наставком *-е*: Баци у Нил мумије које *сје* вечним сном (Венац, Бгд. 1925, X, 325). Слушају неуморног Витомира, док не *ијосје* од хладне нџи, пића и умора (Политика 1959, 16461/6). Удахнула сам је (сумњу) у јутро свеже / Пролећа обесна, кад ветар хуји / Млак плодноносан, кад *сје* славуји (Д. Марковић, Тренуци и расположења, Бгд. 1928, 78). Небо и земља *сје* у томе часу (В. Илић, Б. Поповић, Антологија новије српске лирике, Бгд. 1926, 174). Стари *ијосје*, деца *ијосје* (Д. Васић, Карактер и менталитет једног поколења, Н. Сад. 1919, 62).

Облици са наставком -у: Разговарају . . . док не *јозасју* од хладне ноћи, пића и умора (И. Андрић, Проклета авлија, Н. Сад 1957, 32).

Као и у претходном случају, чини се да је најисправније допустити употребу оба облика (*и засје и засју*), мада има доста разлога да се препоручи облик *засје* у 3. л. пл. презента, управо да би се одржала диференција у односу на глагол *засујти* — *засјем* . . . *засју*. Ипак, изгледа да је утицај осталих глагола исте врсте, посебно једносложних, довољно снажан да оправда постојање дублета.

3. Што се тиче глагола *јахати*, Ј. Моловић је несумњиво у праву. Правилни су једино облици *јахати*, *јашем* итд., а не *јашити*, *јашим* итд., иако за ову другу форму има доста потврда из књижевног језика, и то не само старијих писаца:

Муса нас је учио *јашити* и стрељати (Ј. Стерија Поповић, Целокупна дела III, Српски писци, Бгд. 1843, 366). *Јаши* Марко лагано (Р. Домановић, Целокупна дела II, Српски писци, Бгд., 7). У Паризу проучава високо друштво, *јаши* и бије се на двобоју (А. Г. Матош, Огледи, студије и импресије, Задар 1905, 139). Биће каква опутина куд бих могао *јашити* (Д. Шимуновић, Мркодол, Згб. 1916, 23). Ја нисам смио признати, а *јашили* смо ми сву шишар, редом (Малагурска-Ђорђевић М., Вита Банина и друге приповетке, Бгд. 1933, 150). Човјек дрзак, лакташ, не чује ријеч противнику него *јаши* своју метлу (В. Калѐб, Бригада, Згб. 1947, 96). С упорношћу закренута и ограничена човјека вјечито *јаши* и дуби на једној истој ствари (Б. Тошић, Пролом, Бгд. 1953, 518).

Он узјаши на врана коњица (Н. Андрић, Хрватске народне пјесме VII, 1914, 303). Самур-капу намаче на очи, и узјаши Шарца (Р. Домановић, Целокупна дела II, Бгд., 3). Не уме му колега сићи кад узјаши на реч (М. Кашанин, Јутрења и бдења, Бгд. 1926, 203). Она (чарда) стоји још замало . . . докле гвоздени јахач — ћуприја Тису не узјаши (Б. Чиплић, Дивље јато, Н. Сад 1952, 49).

У погледу нормирања ових облика постоји сагласност и уједначеност између Правописа и речника. Правопис облик *јашити* означава као неправилан, Речник МС — МХ глагол *јашити* упућује на *јахати* а Речник САНУ овај облик одређује као дијалекатски, што је исправно. Он је настао процесом губљења *х* и њиме изазваним прилагођавањима облика, слично настанку форме *вршити* уместо *врћи/врећи*, па пошто књижевни језик и иначе, у начелу, не признаје губљење овог гласа, нема никаквог разлога да се у овом случају прави преседан. Ово тим пре што и деривација учвршћује форме које задржавају фонему *х* (уп.: *ахач*, *јахачица*, *јахање*, *јахаћи*).

4. Облик *свим* није неправилан. Ради се о покретном *а* које је, што и већ сам назив подразумева, факултативно и у нормалној употреби, а поготово је тако у песничком језику, који из потребе римовања, или

уопште из стилских разлога дозвољава и иначе већу слободу изражавања. У овом случају не ради се ни о таквој слободи, ни о кршењу норме.

5. У случају парадигме релативне заменице *који* Ј. Моловић је у праву када сматра да је у примерима које наводи (благо врту *кога* очи грију, ваздуху *кога* сви удишу, благо дому *ког* снови гнијезде и др.) дошло до интерференције облика који се односе на жива бића и оних који се односе на објекте. У свим овим примерима правилан облик био би *који*. Међутим, изгледа да је у језику све присутнија тенденција која доводи до брисања разлике између ове две форме, што је несумњиво потпомогнуто и чисто фонетском могућношћу контракције облика *којега* у *кога*. Ипак, у овом случају требало би инсистирати на очувању постојеће дистинкције.

Слободанка Бошков

НАШ ЈЕЗИК

XXIV/4—5

**БЕОГРАД
1980.**

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

мр Милица ВУЈАНИЋ, др Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, др Бранислав М
ЛАНОВИЋ, мр Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, мр Мирослав НИКОЛИ
др Асим ПЕЏО, др Митар ПЕШИКАН, др Љубомир ПОПОВИЋ, др Ж
војин СТАНОЈЧИЋ, др Егон ФЕКЕТЕ, др Олга ЦВИЈИЋ

Ужа редакција:

Секретари др ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК и др ЉУБОМИР ПОПОВИЋ
Уредник др МИТАР ПЕШИКАН

НАШ ЈЕЗИК је покренуло 1933. године Лингвистичко друштво у Београ
на челу са Александром Белићем, који је уређивао седам књига предрат
као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој, послератној сери
часописа. Од књ. X/3—4 до XXI/1—2 уредник часописа био је Михаило С
вановић. — *НАШ ЈЕЗИК* излази у свескама, које се обједињују у књиге
Издаје га и прима рукописе и претплату Институт за српскохрватски
зик, Београд, Кнез-Михаилова 35. Претплату од 100 динара слати на
кући рачун Института 60806-740-030-864.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIV (нова серија)

Св. 4—5

СА Д Р Ж А Ј

О аспектима семантичке анализе (ТАТЈАНА БАТИСИЋ) . . .	183—216
Гласовне промене у проклизи у српскохрватском језику на основу експерименталних истраживања (ЗОРКА КАШИЋ) . . .	217—246
О варијантама једне речи (БРАНИСЛАВ МИЛАНОВИЋ) . . .	247—260
О једном глаголу на -ати са двојаком основном презента (ПЕТАР БУКАНОВИЋ)	261—265
Стилистичке вриједности личног имена у прози Хасана Кикића (АСИМ ПЕЦО)	266—271
Двојаки облици глагола мрети/мријети (МИТАР ПЕШИКАН)	272—275
Одговор на једно питање (МИТАР ПЕШИКАН)	276—277
Регистар	279—291

О АСПЕКТИМА СЕМАНТИЧКЕ АНАЛИЗЕ

Једна је од уочљивих карактеристика у развоју лингвистике новијег времена све то веће обраћање пажње на значењску страну језика, на семантичка испитивања. У савременим лингвистичким радовима истиче се да је значење у ствари главни циљ проучавања језика, однос датог низа гласова и значења средишњи предмет језичке анализе. Уз доста покушаја да се изнађу нови методолошки приступи, да се утврди што јест или што би требало да буде лингвистичка семантика, као и да се изграде њени теоретски оквири, могу се већ издвојити одређени појмови и провјерити неки резултати.¹

У прошлости разни аспекти значења у језику додиривали су се и објашњавали на разне начине. У неком смислу успутно, при опису граматичких система појединих језика, затим у лексикографији, да би се релативно много касније нашли као предмет проучавања и у оквиру посебне научне гране познате као семантика.

Одређујући семантици мјесто у опћој структури савремене науке о језику обично се напомиње да се она као грана науке о значењу у језику, са наглашеном психолошком оријентацијом, почела формирати четрдесетих година прошлог вијека (Алман, 1967). Средином нашег стољећа семантику већ представљају као самосталну научну дисциплину која је уједно интегрални дио лингвистике. Пошто се истим именом, иако је пун назив логичка или чиста семантика, називље и грана филозофије која проучава значење помоћу математичке логике, да би издвојили своје подру-

¹ Карактеристична је у том смислу појава лингвистичких монографија са ријечима *семантика* и *семантички* у наслову, гдје се изналазе нове, анализирају и дограђују постојеће семантичке теорије.

Сагледавању цјелокупне ситуације допринијеле су и разне збирке радова у којима се даје увид у проучавање значења и у сродним научним гранама као што су филозофија обичног језика и психолингвистика. Овдје се може споменути интердисциплинарни зборник *Semantics* (1971) и колективна монографија *Принципи и методи семантичког истраживања* (1976).

чје у извјесном периоду неки лингвисти употребљавали су термин семасиологија (нпр. Белић 1941:46), али се он данас рјеђе спомиње.

Како се сама ријеч семантика (и семантички) у нас схватала и употребљавала може нам показати осврт на одговарајуће дефиниције у неким рјечницима, као и њихово појављивање у неколико наших граматика и у другом лингвистичком тексту.

Рјечник Матица као прво значење за семантику наводи „наука о значењу ријечи“, као друго „значење ријечи“, и вјероватно би се у неком смислу могло рећи да то представља прилично проширено (лаичко) схватање о тој ријечи, с тим да би се друго могло бар проширити дијелом прве дефиниције ријечи *значење* у Речнику САНУ, тако да би гласило *значење, смисао, значењски садржај (о ријечима и сл.)*.

Рјечник лингвистичких назива Рикарда Симеона из разумљивих разлога много је експлицитнији. *Семантика* је најприје „наука о значењима или семасиологија“. Затим се наводи: „Данас се семантика схваћа као грана лексикологије — лингвистичке дисциплине која проучава рјечнички састав језика, смисаону страну ријечи, значења, њихове врсте и њихове промјене; она се бави односима између „референта“ и „референда“ — лингвистичког симбола (ријечи, израза, фраза) предмета или појма на који се он односи — као и историјом и промјенама значења ријечи...“ И даље: „Проучавање значења ријечи мора се вршити на ријечима у реченичној свези, а не на изолираним ријечима, јер ријечи имају значење само у контексту... Данас све више преваладава шире схваћање семантике по којему се она не ограничава само на проучавање значења ријечи, већ проучава такођер и друге значењске јединице шире као и уже од ријечи (реченице, скупове ријечи...)...“ *Семантика* је наравно и „3. значење; посебице значење ријечи или лексичко значење; значење грам./атичких/облика...“. Слиједи и подјеле према елементима који се проучавају, начину анализе и др.

За придјеве *семантичан*, *семантички* дају се најприје значења „1. онај који значи, означује; значењски; 2. који припада семантици или који се на њу односи; семасиолошки; 3. оно што се односи на разматрање значења, нпр. семантички развој, семантички разред глагола...“ Затим се објашњавају разни лингвистички изрази са тим придјевом: *семантичка анализа*, *асимилација*, *диференцијација*, *структура*, *семантичко поље* итд., често са придјевом *значењски* као синонимом у тумачењу.

У „Казалу ствари“, регистру Маретићеве Граматике, нема ријечи *семантика*, и он је вјероватно није у њој употребљавао. Ријеч *значење* се, међутим, почевши од „Творбе ријечи“ прилично често налази у тексту, као и глаголи *значити* и *означа-*

вати. Некад уз престилизацију реченице, по данашњем начину изражавања чешће би се у тексту умјесто значење могло наве­сти *семантика*, или пак *семантички* односно *лексички садржај* и сл.; овим се наравно нипошто не жели рећи да би то било по­ребно или пожељно. На примјер реченица „Што се тиче зна­чења, коријени су од двије врсте . . .“ (стр. 299) могла би гласити „Што се тиче њихове семантике, коријени су од двије врсте“. У Маретића налазимо и „... етимологија је грчка ријеч којом се назначује посао око тражења и постављања коријена“ (стр. 300). Други такав посао у Граматици БХЖ означава се као на­ука: „Значења и промјене значења ријечи, јер ријечи могу и мијењати своја значења, проучава наука о значењу или семан­тика (од грч. *σημαίνω* = бити знак, значити или *семасиологија*, *семасиа* — значење)“ (стр. 34).

А. Белић у књизи „О језичкој природи . . .“ износи: „Семан­тика (или семасиологија), удружена са свима осталим деловима граматике, а нарочито са науком о грађењу речи, без обзира на чему је то грађење засновано, може нам дати праву пред­ставу о необично важним и многобројним процесима који се у тој области врше“ (стр. 46).

Проф. Стевановић у „Савременом српскохрватском језику II“ даје на крају књиге *Регистар* са поднасловом „ознака син­таксичко-семантичких појмова“. У њему се налази ставка *се­мантичка зависност* која се упућује на *зависност по смислу* (стр. 777—779). Ради се о сложеним реченицама у паратакси (анали­зира се на примјер реченица *Крцну колаца неколико пута, /звиз­ну пала неколико пута . . .*), односно у хипотакси (нпр. *Дрстало му је срце на мукле звукове . . . док не би утихли*), о међуоднос­у њихових саставних дјелова: „Ове су . . . реченице зависне, да­кле, и семантички и синтаксички. А и прве су семантички, по њихову смислу, по значењу, такође зависне међусобно, али су самосталне, независне по синтаксичком односу“ (стр. 777). Проф. Стевановић даље говори о проучавању значења — поред проу­чавања „функција појединих простих (и простих проширених) реченица у сложеној . . .“ (стр. 779) и тако спомиње „значење или смисао реченица“, а касније ћемо видјети да ће формали­зација значења реченица постати један од захтјева који се у новије вријеме поставља семантичкој или боље речено грама­тичкој теорији.

Митар Пешикан у дијалектолошкој монографији „Староцр­ногорски средњокатунски и љешански говори“ класифицира при­дјеве по *семантичким и морфолошким типовима* (стр. 159); го­ворећи о придјевском виду каже: „... неодређени вид се у атри­бутској служби употребљава у оним случајевима који су семан­тички и синтаксички најближи предикатској и адвербијалној

функцији“ (стр. 161); у вези са употребом падежа у „Синтакси“ налази се: „... посесивни ... постпозитивни датив... енклитичког облика личне замјенице сасвим је обичан... али само уз одређену семантичку категорију именица: мајка, отац...“ (стр. 188); у поглављу „Значење и употреба заменица“ стоји: „Допусне заменице кођо, ко било, њко, ко гд... уједињује извесна допусна, концесивна компонента у значењу, а по другим компонентама значења показују знатну сродност са другим заменичким категоријама“. Последњи наводи мјесто *концесивна компонента у значењу односно по другим компонентама значења могли би гласити семантичка компонента концесивности и по другим семантичким компонентама*, што ни овог пута не значи да би тако било боље, али би одговарало на примјер спомену „једне од семантичких компонената“ у тексту који се у овом случају односи на лексичко значење једне ријечи.²

На почетку разматрања термина *семантика* у Симеоновом Рјечнику видјели смо да стоји да се данас „семантика схваћа као грана лексикологије“ (иако се то даље модифицира), а на основи управо таквог схватања извршена је класификација радова у свесци „Библиографија Језика I.—XX. годишта“, (Загреб 1974). У *Казалу чланака по лингвистичким дисциплинама*, у ставци б: „Лексикологија“ налазимо подраздиобу а) *Рјечници*, б) *Семантика* итд. У списку под б) наводи се и чланак Павла Рогоћа *Семантика као грана науке о језику*. Аутор сасвим јасно износи своју концепцију семантике кад између осталог каже: „Као и све друго и она [ријеч] је подвргнута у току свога постојања промјени, било да се мијењају гласови, који јој дају облик, било да се мијења значење, а да гласови остану нетакнути, било заједно једно и друго. Наука о значењу ријечи има задатак да све те промјене у њиховом развиту прати“ (стр. 66). У даљњем излагању износи се развитак значења неколико ријечи, показује између осталог како долази до многозначности или полисемије, до појаве нових, често фигуративних или метафоричких значења (стр. 67). Редовна је појава и искрсавање нових појмова за које се стварају „нове ријечи или се поред постојећих значења једне ријечи непрестано развијају нова значења“. Семантика је „релативно млада наука и задатак јој је да утврди законе и правила како постаје значење ријечи, како се развија, мијења и ишчезава. Такве законе теже је одредити него гласовне законе, јер у семантичком погледу свака ријеч има своју повијест...“ (стр. 69).

Овакво схватање, може се укратко рећи, показује да се семантика сматра науком о значењу ријечи, о развоју тог значе-

² Д. Гортан-Премк, *О значењу речи мила*, Наш језик XXIII/1—2, 1977, стр. 47—49.

ња. Такав је био поткрај прошлог стољећа став Мишела Бреала и затим његових сљедбеника, који су између осталог сматрали да би правила, законе о семантичким промјенама које спомиње Павле Рогих требало формулирати попут тзв. гласовних закона о промјенама у фонолошкој структури ријечи које су успостављали младограматичари. Тако замишљена семантичка правила ипак би се битно разликовала од посљедњих — држало се да морају бити оперативна за сва времена и за све језике. У ствари се радило о промјенама у лексичком значењу ријечи, о појавама као што су сужавање значења или његово проширивање, затим метафоричко преношење, те јављање пејоративних и других значења.

У оквиру тако схваћених семантичких испитивања развила се и теорија семантичких поља, испочетка дијакроничко проучавање значења сродних ријечи. Поред примјене структуралистичких принципа у анализи присутно је и наглашено схватање да се историјат рјечника неког језика не може проматрати одвојено од друштвене, економске и културне повијести народа који тим језиком говори. Уз измјене, разне корекције и допуне рад на тој основи континуирано се развијао.

У односу на семантику схваћену као науку о значењу ријечи може се споменути да код нас није било монографских или већих радова у којима би та ријеч или њој сродни појмови стајали у наслову. Изузетак у том смислу представља дио *Из лексикографије у књизи Наш књижевни језик...* Митра Пешикана, гдје аутор у разматрању првенствено лексикографских проблема из разумљивих разлога излаже и разне аспекте семантичке обраде ријечи.

Проблеми у вези са значењем ријечи већином су се разматрали у краћим радовима. Од скоро осамдесет јединица наведених на примјер у споменутој Библиографији Језика има око двадесет чланака у којима се, као и у преосталим, углавном краћим освртима, обрађују питања у вези са употребом, значењем и облицима појединих ријечи или група ријечи; сличног су карактера и одговарајући написи у Нашем језику.³

³ Схватљиво је да се у оквиру великих језичких заједница знатно више радило и на подручју семантичких испитивања.

Приступајући излагању *Семантичког аспекта језичких знакова* А. А. Уфимцева ипак истиче да „У савременој лингвистичкој науци нема ширег и мање одређеног појма од „семантике“: тим термином означава се како сам предмет испитивања — садржајна, значењска страна језичких јединица и категорија... тако и саме научне дисциплине и правци који изучавају на разним плановима садржајну страну језика.“ У лингвистичким радовима постоје разне „семантике“: лексичка, граматичка, творбена, структурална, генеративна, лингвистичка, метајезичка. Ни у

У новијим покушајима изграђивања теоретских оквира лингвистичке семантике једну од најочљивијих промјена представља истицање реченице као средишње јединице у анализи. Чињеница да је реченица дошла у центар пажње лингвиста на разним теренима у вези је, поред осталог, како са наглим порастом занимања за значењску страну језика, тако и са наглим развојем лингвистике уопће. Потпуније објашњење те појаве значило би врло широк захват, док се у једном краћем осврту могу изнијети само понеки проблеми.

Споменути нагли развој, знатна активност у подручју цјелокупне језичке знаности подразумевају између осталог и проучавање све то већег броја језика, чиме се бави све то већи број стручњака уз тражење прикладних методолошких поступака и изграђивање теорије. Ако се тај развој временски лоцира почевши од двадесетих година овог вијека, мора се повезати са принципима језичког испитивања на структуралистичкој основи, то јест са методом који захтијева да се појаве у анализи проматрају и описују као дијелови једне цјелине који међусобно стоје у одређеном односу и сачињавају њену структуру. У модерној лингвистици има неколико правца на структуралистичкој основи и треба напоменути да се амерички структурализам, у којему се обично као централна личност истиче Ленард Блумфилд, издваја од европског, гдје се као оснивач опћенито сматра Ferdinand de Saussure (Лајонс: 230; Михаиловић 1975). Као најочљивију разлику између ова два правца могло би се навести однос према проучавању значења — у Европи оно се укључивало у опис језичких појава, у Америци испитивање се ограничавало на појаве директно доступне чулном опажању. Уз напомену да су се на посљедњем терену примјеном стројих методолошких поступака тзв. дистрибутивног модела особито успјешно успостављали фонолошки системи индијанских језика, из горе је споменутог разлога разумљиво да је за значењске проблеме од интереса једино европски структурализам. Из основа америчког структурализма, то јест дистрибутивног модела анализе, критичким освртом према њему, развила се трансформацијско-генеративна граматика, да би се затим из ње издвојиле генеративна семантика и семантичка синтакса у чијим оквирима значењски проблеми постају интегрални дио језичке анализе.

Испитивање значења ријечи у оквиру структурализма сосировског типа значи обимну дјелатност представљену у број-

једној другој лингвистичкој дисциплини нема толике шароликости појмова и термина, што значи да „у проучавању садржајне стране језичких јединица разних нивоа у цјелини има много неријешених питања, недовољно проучених проблема и недовољно строго формулираних појмова.“ (Уфимцева 1976:31—32).

ним радовима многих аутора, што је између осталог довело и до успостављања специфичне терминологије. Избор термина обично повлачи за собом и одређено опредјељење у анализи, прихватање одређене терминологије подразумијева углавном и усвајање методолошких поступака по којима је та терминологија и успостављена.

Сама ријеч *значење* употребљавала се овдје досад као прилично широк и донекле неодређен појам, тј. у њеном предтеоретском, интуитивном или свакидашњем смислу. Одређеним одредбама уз ту ријеч, као и увођењем других термина моћи ће се даље издвајати поједини аспекти значењских проблема у језику.

Језик служи за саопћавање обавијести, за опћење; говором обавјештавамо суговорнике о неком чињеничком стању: *Марко се ошмишао на нулу*, изражавамо жеље (молбе, заповиједи, забране): *Ошмишај се и ти*, исказујемо своје, односно наводимо туђе осјећаје, ставове, расположења. Посљедњи се могу изражавати, саопћавати било вербалним дијелом говора (нпр. *Почела је киша* може имплицитно садржавати љутњу која се може експлицитно изрећи: *Тако се љутим, почела је киша*), било разним попутним средствима — посебним нагласком, интонацијом, гестима и сл. (односно приближно одговарајућим знацима у писаном тексту). (Наравно и *Тако се љутим...* може бити изговорено уз специфичан нагласак итд., као и само *Почела је киша*, проблем је сложен.)

Због његове комуникативне функције језик је окарактеризиран као сигнални систем, за разлику од вјештачких, конструираних система (нпр. семафорске свјетлости) он је природан, тј. хисторијски дан, наслеђиван. Задње споменуто, тј. наслијеђеност, природност могло би опет укључити и сигнално понашање, комуникацију појединих животињских врста, иако интуитивно знамо да ту постоји голема разлика. Тако су тражене, изналажене особине језика по којима се он разликује од осталих семиотичких система.

Обично, у природним околностима, кад нешто кажемо *на-мјерно* желимо саопћити неку информацију, да ли ће пак комуникација стварно бити информативна, представљати (сасвим) нов садржај за примаоца, то не овиси, свакако бар не искључиво, од говорника. На вијест *Марко се ошмишао...* може услиједити реакција *Знам, видјела сам га*. С друге стране, не толико можда самим нашим ријечима, колико држањем, ставом и сл. можемо ненамјерно информирати и о нечем што не бисмо жељели да суговорник сазна, на примјер за нашу веселост док га обавјештавамо о нечијој главобољи.

Сама је комуникација по дефиницији друштвеног карактера — језик значи редовно има своју друштвену функцију, док се по томе што се говором описују чињеничка стања, изражавају осјећаји, ставови, издају наредбе и сл., исказују жеље итд. може рећи да има и одговарајућу дескриптивну, односно експресивну и инструменталну функцију. У корелацији са тим функцијама језик као исказ садржи одређену семантичку информацију, дескриптивна информација или значење може на тај начин бити у вези са неким непосредним чињеничким стањем и истинитост или лажност исказа који је садржи у повољним околностима лако се провјерава. Тако горње *Марко се ошмшао*... има најизравнију провјеру у присуству референта израза у позицији субјекта, тј. одређене особе по имену Марко (за значење референт в. даље). Филозофи и логичари који су се бавили природним језиком највише су разматрали управо дескриптивно значење, али је, укратко речено, издвајање наведених функција или значења у исказима природног језика обично прилично проблематично.

Тешкоће при покушају издвајања тих значења, као и опрез потребан кад се неком од њих даје важнија улога него осталима указат ће се анализом једне обичне изјавне реченице ако при том замислимо одговарајуће разговорне ситуације.

„Почела је киша“ може сарадник на свом радном мјесту у некој установи саопћити собном другу и таква изјава свакако има своје дескриптивно значење као опис одређеног чињеничког стања. Да ли поред тог значења, уз редовно присутан друштвени аспект комуникације има и неко од других, овиси од разних фактора. Ако говорник претпоставља да сугворник погружен у посао не зна за временску промјену, могло би се рећи да је дескриптивна функција, односно дескриптивни карактер информације од веће важности. С друге стране први је сарадник можда управо опазио да и други гледа кроз прозор, и наведена би изјава могла првенствено имати функцију успостављања контакта, бити увод у даљњу друштвену активност разговора.

Што се тиче експресивне стране у нашој информацији, она би могла бити наглашена, чак приоритетна на примјер у случају да оба сарадника знају да је скоро вријеме да се иде кући и потпуна би изјава заправо била *Почела је уклетта чиновничка киша*.

Да тврдња *Почела је киша* може имати и инструменталну функцију или значење показује се ако замислимо нову ситуацију. Реченицу овог пута говори с прозора мајка дјетету које очито не би само прекинуло игру у дворишту, тако да би изјава могла замијенити заповијест *Дођи у кућу* или сл.

Горња реченица и замишљене ситуације изгледају обичне и свакидашње, али вјероватно ипак показују стварну сложеност коју представља анализа значења у међусобном аспектима језичке употребе. Тако видимо да се дескриптивна, друштвена, експресивна и инструментална функција језика и одговарајуће врсте семантичке информације не могу лако издвојити једне од других. У погледу језичке анализе на прво мјесто ипак долази дескриптивно значење — не зато, мора се нагласити, што би оно било важније, неки аутори сматрају друштвену и експресивну, тј. интерперсоналну функцију или значење примарнима у језику као средству комуникације, већ што је оно основније у смислу лингвистичке анализе.

Данас је опће познато да на примјер горње *Почела је киша* поред наведених — разумјет ће се само по себи зашто се то може рећи — основних значења може имати и разна друга. Може садржати *хвастање*, ако суговорник није вјеровао у увјеравање о скорој киши, *упозорење*, отпаст ће шетња, *олакшање*, била је суша (*љутњу*, *страх*, *невјерицу* итд.), овог пута обавезније од претходних уз посебну интонацију и сл., који би се у писаном језику могли означити неким додатним интерпункцијским знаковима.

У приказу различитих информативних могућности горње просте изјавне реченице или тврдње односно констатације *Почела је киша* показало се потребним постављање њеног изговарања или остварења у одређене ситуације. Важност, значај ситуације, контекста одавно су познати при разграничавању значења вишезначних ријечи како у свакодневном животу када је у питању било властити, било неки страни језик, тако и у лексикографији гдје је полисемија врло обична појава.

И при испитивању различитих других значењских аспеката језичких јединица нужно је замислити њихово остварење у неком повезаном одсјечку дискурса, било у виду разговора, било у виду монолога који испитивач може записати да би га анализирао, и такав повезани одсјечак дискурса даље ће се називати текстом (Lyons: 30). Може се још напоменути да и у тексту као дијелу неког обичног свакодневног говора, разговора, или као дијелу одређеног корпуса, тј. одабраног језичког материјала који граматичар издваја за своју анализу, у питању често могу бити недоречене, недовршене реченице, граматички непотпуне или елиптичне реченице.

Први случај, када је у питању недореченост разговорног језика, јасан је сваком који је као записничар биљежио дискусију на неком састанку. Други се случај запажа на примјер код Марећића, који у својој Граматици у примјерима које наводи као

илустрацију анализе дијелова реченице успоставља глаголе за које каже да су изостављени елипсом, односно износи примјере за елипсе зависних реченица које такођер успоставља (Маретић: 423—29, 482 и др.).

Примјењујући одређене методолошке поступке у синтаксичко-семантичкој анализи одређених језичких појава (свих таквих појава или језика у цјелини за сада је само у програму), каже се да испитивачи успостављају модел за испитивање лингвистичког система датог језика или дијела тог система, па се реченице текста, као директни производ језичког понашања говорника успоређују са тзв. реченицама система — теоретским јединицама у моделу. Посљедње је у вези са језичком компетенцијом говорника датог језика, тј. са системом интернализираним у виду инвентара језичких јединица и начина, принципа, правила по којима се те јединице комбинурају. Другим ријечима језичка компетенција значи владање граматиком датог језика коју граматичари или лингвисти покушавају да изнађу али је не стварају, у истом смислу у којем ни биолози не стварају ћелије у ткиву. Текст или реченице текста могу се схватити као манифестације говорне дјелатности, као језичко понашање односно његов резултат који уједно представља једини (бар за сада) приступ том интернализираном систему, тј. говорној компетенцији.

У ствари знамо да сваки интернализирани језички систем, да говорна компетенција сваког појединачног говорника неког језика има своје специфичности, другим ријечима речено да свака има свој властити идиолект. При томе је једно проблем одабирања, одлучивања које ће се особине појединачних идиолеката узимати у обзир при одређивању стандарда, норме за неку говорну заједницу, а друго проблем саме језичке анализе.

У разматрању одређених аспеката дескриптивног значења као један од посебних проблема издваја се референција. Искључиво везана за остварење у тексту референција је однос између језичког израза и објекта у ванјезичком свијету који тај израз представља. Ако се у одређеној ситуацији изговори реченица *Свиђа јој се онај у црвеној кошуљи* однос референције успоставља се текстом између израза *онај у црвеној кошуљи* и референта на који се тај израз односи, у овом случају претпостављамо на извесног мушкарца присутног у тренутку говора, говорне ситуације, при остварењу одређеног универзума дискурса.

Већ се према горњем примјеру може закључити да референција укључује низ разних проблема. С једне стране томе је поред осталог узрок разноликост предмета у ванјезичкој ствар-

ности, с друге језичких израза којима можемо на њих реферирати.

Осврнимо се у првом реду на могућност да у случају горњег примјера референт израза у универзуму дискурса, ситуацији успостављеној нашим текстом *онај у црвеној кошуљи* може бити и референт бројних других: *наш омишљани колега, овај марљиви лексикограф* итд., који се могу остварити у реченици као што је горња или у разном другом тексту. Тиме се референција одваја од значења у ужем смислу, а узредна је и у успостављању синонимичности. Тако се на примјер у реченицама *Дошао је наш надобудни језикословац* и *Дошао је наш надобудни лингвист* изрази *наш надобудни . . .* могу (случајно) односити на исти објект, референт у истом или у два разна универзума дискурса, али сама се синонимичност испоставља по друкчијим значењским односима (тј. сличности (идентичности) по смислу, в. даље).

Из опсежних расправа филозофа о референцији лингвисти преузимају оно што им изгледа да има значаја за језичке проблеме. Тако је за референцију везан појам *одређених дескрипција* као што су изрази у позицији субјекта у горњим примјерима, и било би занимљиво утврдити који су све карактеристични облици *одређених дескрипција* у нашем језику.

Прилично сложен проблем тачности референције, о чему се много расправља у филозофији, изгледа секундаран у лингвистичкој семантици. Може се (упрошћено) илустрирати на слиједећи начин. Замислимо да се при изговарању реченице *Свиђа јој се онај у црвеној кошуљи* говорнику само причинило да је одређена кошуља црвена. Информација коју је намјеравао саопћити може ипак бити успјешно пренесена, без обзира да ли је суговорник примијетио грешку и исправио говорника, довољно је да је успостављена успјешна референција, тј да је референт нашег израза идентифициран.

С друге стране изгледа корисно прихватити од филозофа разликовање различитих употреба *одређених дескрипција*, тј. супротставити њихову референцијалну према атрибутској употреби. Да би разјаснио овај проблем Кит Донелан навео је реченицу *Смитов убица је луђак* постављену у двије разне ситуације. У првој је изговара особа при погледу на измрцварено мртво тијело док нико још нема појма ко би могао бити убица. Значење је у ствари: ко год био убица он мора да је луђак. Одређена дескрипција *Смитов убица* ту има атрибутску употребу.

Друга ситуација у којој исти израз у истој реченици има референцијалну употребу замишља се на суду гдје се оптуженик, наводни Смитов убица, чија се кривња управо покушава

доказати, врло чудно понаша. Референт одређене дескрипције сада се, међутим, јасно идентифицира. Да се у различитим ситуацијама ради о различитој употреби истог израза види се ако замислимо које би биле посљедице у случају да се испостави да у ствари нема убице, да је Смит самоубица. При атрибутој употреби, кад нема особе којој би се могло приписати лудило, јасно је да нема ни односа референције. У другом случају, кад смо одређену особу идентифицирали као (потенцијалног) убицу, макар сад знамо да он то уопће није, однос референције ипак је успостављен, референт је оптуженик који се чудно понашао (Донелан: 102—3).

Додајмо сада још двије реченице: *Испоставило се да је Иван лопов* и *Испоставило се да је лопов Иван* изговорене у двије разне ситуације. У првој се доноси суд и о Ивановим моралним својствима, а не само о његовим конкретним поступцима, тј. хоћемо рећи да имамо доказа да је непоштен, спреман на неке лоповлуке (иако су они можда такве природе да могу законски проћи некажњено). То би била атрибутока употреба ријечи *лопов*, без референције, текст би се могао проширити неким придјевима и сл.: *да је велики/један обични/најобичнији лопов*. Начином данас уобичајеним можемо још рећи да се овдје за Ивана каже да припада класи лопова, јер реченица садржи као једно од основних значења и *Иван је лопов*.

Друга реченица: *Испоставило се да је лопов Иван* може настати у ситуацији када се тражи ко је извршио неку крађу и сада *Иван* и *лопов* представљају кореферентне изразе, у ствари одређени лопов чији се идентитет тражи идентифицира се као Иван. Одређена дескрипција *лопов* могла би се проширити на разне начине, нпр.: *онај лопов који је опљачкао месницу/дрски лопов* итд. Ред ријечи сад може да буде: да је *Иван онај лопов који је опљачкао месницу*, или: . . . да је *онај лопов који је опљачкао месницу Иван*, иако не можемо рећи да је значење у оба случаја исто, битни значењски односи нису промијењени. Други је проблем са изразом *дрски лопов*; када је ред ријечи *Испоставило се да је Иван дрски лопов* могло би се схватити да се ради о атрибутој употреби (као и у горњем првом примјеру), наравно, могао би помоћи шири контекст или пак додатна показна замјеница: . . . да је *Иван тај дрски лопов*, иако је вјероватно боље: . . . да је (*тај*) *дрски лопов (нико други него) Иван*.

Тако се показало да ред ријечи овдје указује на промјену у значењу, а могло би се закључити и да је анализа референцијалне, односно атрибутоке употребе одређених дескрипција од значаја за језичка испитивања.

Проблем референције одређених дескрипција (посебно оних са сингуларном референцијом као што су нпр. изрази *директор Трансјуга*, *предсједник талијанске владе*) нарочито је занимљив за филозофе и лингвисте којима семантика у првом реду значи проучавање истинитости, тј. који сматрају да је у испитивању значења главно установити колико семантички садржај неког исказа, реченице одговара неком стварном чињеничком стању; о томе ће укратко бити говора касније.

Од различитих проблема у вези са референцијом може се још навести и питање неодређене референције илустрирајући га једном од оних реченица на које се већ извјесно вријеме наилази у разним радовима, што уједно значи и да се није изнашло неко јединствено објашњење.

У реченици *Иван хоће да ожени дјевојку са зеленим очима* у одговарајућем енглеском тексту израз се сматра неодређеним, пошто садржи неодређени члан (*John wants to marry a girl with green eyes*). У погледу референције израза *дјевојка са зеленим очима* може се дати двојако објашњење. У једном случају сматра се да се израз односи на неки специфицирани иако неодређени објект, референт, тј. на неку неодређену дјевојку са специфичним особинама, да претпоставља егзистенцију такве дјевојке. Неодређеност ту у ствари може значити само новост у контексту, пошто се појам спомиње први пут, уводи у говорну ситуацију. У другом случају не мора се уопће претпостављати постојање објекта, може се на примјер наставити ... *али ко зна да ли таква* (тј. са зеленим очима) *постоји*, и употреба је карактеристична за дескриптивне именичке групе, одређене и неодређене, уз глаголе као *хтјети*, односно оне који изражавају намјеру, вјеровање, сумњу и сл. (Lyons: 190).

У односу на наш језик можемо казати да је ситуација друкчија пошто управо одређеност може бити необилежена: *Нахранила је мачку* значит ће обично или своју, или неку другу познату мачку, хоће се рећи познату у контексту. Значи да за нашу дескриптивну именичку фразу *дјевојка са зеленим...* може постојати и стварна импликација јединствености, као што би био случај да је речено: ... *ону дјевојку са зеленим очима*. Ту све, наравно, рјешава контекст, говорна ситуација или текст, али је неопходно споменути питање (не)одређености о којему се у нас говорило већином само у вези са придјевским виDOM.

Увођење одговарајућег облика неодређене замјенице *неку* или израза *једну*, *Хоће да ожени неку/једну дјевојку са зеленим очима* изгледа нужно не потврђује, али наравно и не искључује постојање специфичног референта који је сад у сваком случају обилежен као неодређен, пошто се тек уводи у говорну ситуацију или текст.

(Да ли се горњи примјер може проширити на слиједећи начин: *Хоће да ожени неку/једну дјевојку са зеленим очима, било какву, само да има зелене очи; да ли је проширење прихватљивије ако се изоставе облици неку/једну, или је једну сношљивије или обрнуто?*)

Реченицу анализирају и у проширеном виду: *Иван хоће да ожени дјевојку са зеленим очима и да је поведе собом натраг у Ирску.* Сад је ствар у томе што се и овог пута може рећи да се израз *дјевојка са зеленим...* у једном случају схвата као да је без одређене референције, а то доводи до проблема у односу на теорију проминализације која се заснива на кореференцијалности. Личне замјенице као што је акузативни облик је у овом примјеру сматрају се изразима са референцијом, тј. оне су по природи у кореферентном односу са својим антецедентом. А кад посљедњи, као што то може бити случај у једном читању горње реченице, нема праве референције, не би се могло рећи ни да је замјеница са њим у правом смислу ријечи у кореферентном односу. Посљедњи проблем важан је уколико се и у оваквим случајевима жели омогућити формално образлагање односа кореференције.

Сличан се проблем разматра и у вези са реченицом *Хоће да улови једну рибу и да је поједе за вечеру.* На што се сада односи акузативни објект је — антецедент му је израз *једну рибу*, референт може бити нека специфична или пак било која риба. Питање се поставља у настојању да се изнађе начин на који се могу приказати *пропозиције* које садржи та реченица.

За један аспект значења ријечи који није попут референције по директном односу у вези са ванјезичким свијетом говори се да је смисао. За тај значењски аспект каже се још и да је просто значење ријечи, или да је значење у ужем смислу, односно дескриптивно или когнитивно значење, али се овдје ти изрази не сматрају потпуно синонимичнима са смислом.

Да би се доказало да су референција и смисао различите ствари износи се обично, тј. ко о томе говори, примјер који је у ту сврху анализирао њемачки филозоф Г. Фреге (1892): *Јутарња звијезда је Вечерња звијезда*, гдје иста референција, реферирање на исти објект не значи и исти смисао. Лакше објашњиви познати примјери су изрази *побједник код Јене* и *пораженик код Ватерлоа* (Наполеон), а лако је замислити многе друге у нашој непосредној околини за које одмах знамо да иста референција не значи и исти смисао или исто дескриптивно значење, односно значење у ужем смислу. Изрази у реченицама *Гледа је човјек за столом* и *Гледа је мој брат* могу се односити на исту или на двије различите особе, а свакако је интуитивно одмах јасно да ту није у питању исто значење или исти смисао.

Да би се показале смисаоне везе, подударање у смислу међу ријечима наводе се реченице као *Нежења је одрасли мушкарац који се није женио, Убица је особа која је неког убила, Љеваци су љеворуки*. Може се споменути да се за те реченице, односно за пропозиције које оне садрже, каже и да представљају тзв. аналитичке истине; њихова истинитост овиси о истозначности, синонимичности појмова у субјекту и предикату. У предикату нема значења које се не садржи и у субјекту, у њему се само анализира појам у позицији субјекта, показују његове смисаоне компоненте.

За такве аналитички истините реченице каже се да важе у „свим могућим свјетовима“, тј. у свакој ситуацији или сваком универзуму дискурса. Њихова истинитост „у сваком могућем универзуму дискурса“, важење „у свим могућим свјетовима“ супротставља се истинитости попут оне у реченици *Марко је убио Ивана* која може бити само *контигентно* (зависно од околности) истинита, другим ријечима само ако се наш текст односи на одређено чињеничко стање. Ове се реченице, да би се потврдила њихова истинитост могу разложити на слиједећи начин: *Марко је убио Ивана истинито је ако и само ако је Иван мртав*. Зову се још и синтетички истинитима.

И реченица *Пада киша* као опис одређеног стања при неком читању овог текста бит ће истинита „ако и само ако [у тренутку читања] пада киша“. Разумљиво је зашто може бити само *контигентно* истинита — постоји зависност од атмосферских прилика у неком датом тренутку, на неком датом мјесту. (Пошто се наше знање о свијету мијења, схватљиво је што неки филозофи истичу да ни аналитичке истине не треба схватити у апсолутном смислу.)

У односу на реченице *Марко је убица/нежења* могло би се још споменути да је у случају значења у обичном језику неопходно узимати у обзир и разне прагматичке импликације, на примјер сложеност околности у некој ситуацији у ванјезичком свијету. Када кажемо да је Марко убица или нежења, постоји ипак могућност да те ријечи нису тачно примијењене. Да ли је убица човјек који је неког убио пуким случајем, кад чак није могла постојати могућност намјере убијања, или нежења човјек који живи са неком женом на начин ожењених људи ако ипак нису озаконили заједнички живот. У језику као друштвеној институцији намеће се у оквиру правилности (у овом случају може се рећи уобичајених значења ријечи *убица* и *нежења*) и изналажење појединачних практичних рјешења.

Каже се да истост смисла овиси од истости дескриптивног значења, а и сам појам смисла ријечи уводи се да би се анализирали значењски односи међу ријечима. Истост смисла важна

је за синонимију — да ли су на примјер ријечи *граматичар* и *лингвист* синоними овиси у коликој се мјери подударају њихове смисаоне (семантичке) компоненте. Те ријечи вјероватно нису потпуни синоними, пуно објашњење добило би се кад бисмо утврдили што спада у домен граматичког, а што у домен лингвистичког испитивања, и затим према томе успоставили минималне семантичке компоненте за ријечи *граматичар* и *лингвист*. По нашем интуитивном знању можда можемо рећи да ће неке компоненте бити заједничке за обје ријечи и тако представљати мјеру њихове синонимичности (каже се да у језику нема апсолутних синонима), друге ће показивати специфични значењски садржај поједине од њих.

Везе по смислу међу ријечима поред синонимичности укључују и успостављање разних других значењских односа, на примјер односе ријечи *пас* према *животиња*, *лакат* према *рука*, различите врсте антонимије: *мален* — *велик*, *жив* — *мртав*, *наставник* — *ћак*, *мушки* — *женски* итд., по којима се успоставља структура семантичких поља ријечи.

Денотација као појам који се употребљава за образлагање значења ријечи и израза има попут референције (и других појмова) од стране разних аутора разна тумачења, па се и овдје треба одредити за оно које у лингвистичком смислу изгледа најприкладније (Може се ипак навести да је В. Russel употребљавао појам денотације углавном у значењу наше референције; уп. Б. Русел, *О денотацији*, Идеје 2, Бгд. 1979, стр. 31—47).

Док референцију имају само изрази који је успоставе својим остварењем у датом тексту, денотацију као и смисао имају и појединачне ријечи, боље речено лексема или лексикализирани изрази. Лексема се обично схвата као апстракција која у случају промјенљивих ријечи укључује све облике дате ријечи. Она се по конвенцији представља једним од тих облика, тако номинативом у случају ријечи са деклинацијом, инфинитивом (или обликом првог лица презента у латинским рјечницима) за оне са конјугацијом.

Смисао израза *у новој хаљини* у реченици *Дошла је у новој хаљини* која се може остварити у разним ситуацијама, функција је смисла лексема од којих се тај израз састоји и јављања у одређеној граматичкој конструкцији, док ће референција у сваком појединачном случају овисити од контекста (Lyons: 206).

Денотација значи однос између лексема и предмета, мјеста, особина, процеса, активности и сл. у ванјезичком свијету које оне означавају, а тај је однос само индиректно везан за неко јављање у говору, тексту. За представљање предмета, појава итд. на које се ријечи у ванјезичком свијету односе уводи се

термин *денотатум*. Каже се да је денотатум ријечи *пас* поједи-ни примјерак одређене животињске врсте или сама та врста.

Ако кажемо да се денотација и смисао проматрају као они значењски аспекти неке ријечи који нису непосредно везани за њено јављање у датом тексту, јасно је ипак да се управо њима одређује могућност остварења те ријечи у датој реченици у којој се она може употребити као израз са референцијом, нпр. ријеч *лингвист* у реченици *Дошао је неки лингвист, тражи Марка*, или без референције, нпр. *Он је лингвист*, тј. припада класи лингвиста.

Може се рећи да се денотација неке ријечи више или мање успјешно дана може наћи у њеној дефиницији (дефиницијама) у једнојезичким рјечницима. Тако у Речнику САНУ налазимо за ријеч *зец* као прво, главно значење: *глодар са дугим задњим ногама и дугим ушима, веома плашљива и брза дивља животиња; општи назив за глодаре из пор.[одице] Leporidae . . . Уз лако разумљиве дуге ноге и плашљивост (латинско име је наравно из других разлога неопходно), ријеч глодар можда неће свакоме бити јасна, па можемо у вези са оваквом дефиницијом узгред споменути питање о супротстављању знања језика, лингвистичког знања, према знању о свијету, пошто се обично сматрало да их треба држати одвојено, и посљедње у стриктном смислу не спада у језичку анализу.*

Има ипак индиција да тој подјели нема разлога приписивати нарочити значај. Кад погледамо реченице *Теле једе сијено* и *Сијено једе теле*, *Збор станара бира Кућни савјет* и *Кућни савјет бира збор станара* (реченица са посљедњим редом ријечи нађена је у Закону о стамбеним правима) знамо да друга верзија ових реченица иако по граматичарима има некоректан ред ријечи, ипак неће изазвати двоумљење (тј. када разлика између номинатива и акузатива није морфолошки обиљежена на прво мјесто прописује се субјекатски номинатив). На концу, ако некоме није јасна друга реченица у другој верзији, тј. значење термина *Кућни савјет* и сл., није му јасна ни у првој.

Прошло је изгледа и вријеме када се сматрало да се не можемо упуштати у разматрање садржајног аспекта језика док не будемо имали прави научни опис за денотатуме ријечи, пошто би упуштање у тумачење значења значило упустити се у проблем испитивања цјелокупности људског знања. С друге стране и данас се истиче да би за давање потпуно задовољавајућих денотација лексема била потребна теорија културе изграђена уз помоћ социологије и когнитивне и социјалне психологије.

Раније је споменута чињеница да је у разним новијим семантичким разматрањима средишње мјесто заузела реченица потискујући постепено из те позиције значење ријечи. Видјели

смо да је прије тога значење ријечи сачињавало или представљало семантику у њеном анциларном положају према лексикографији, да би се на примјер код нас из те позиције средином шездесетих година предложило њено уздизање на грану науке о језику, још увијек стриктно везану за ријеч. Укључивање реченице у разматрање значења у језику значило је да се шири дефиниција семантике, а уједно проширује читаво подручје лингвистичке теорије.

Прелаз на анализу значења реченице од стране лингвиста у директној је вези са предметом и методологијом проучавања у логици и филозофији обичног језика, без обзира на то што ту постоји различитост интереса, предмета разматрања, па према томе нема могућности директне примјене, преузимања, осим мањег дијела, методолошких поступака.

Филозофи обичног језика (чији радови некад садрже сасвим мало симболичке нотације тако да их сви можемо пратити!) често толико подробно разматрају неке аспекте значења да би упуштање у сличну анализу могло изгледати луксуз за лингвиста или граматичара који мора сврставати свој инвентар. Међутим кад је у питању потпунија анализа значењских проблема подробност у излагању изгледа неопходна.⁴

На тај начин открили су се разни аспекти значења о којима се раније није водило рачуна. Кит Донелан анализирајући упитну реченицу *Да ли је де Гол краљ Француске?* наводи да је то природан начин питања за особу која сумња да ли је де Гол краљ или предсједник Француске, док у исто вријеме нема претпоставке (у ствари пресупозиције⁵) да неко јест краљ Француске. У другу руку, ако се преокрене ред ријечи и одређена дескрипција дође испред имена, питањем *Да ли је краљ Француске де Гол?* говорник сад управо претпоставља да је неко краљ Француске и пита да ли је то де Гол. (У енглеском оригиналу и другим европским језицима исти је ред ријечи и са истим значењским импликацијама.)

У прелазу на анализу која обухвата и значење реченице, укључујући сад и амерички терен гдје је значење досад било ван лингвистике, настајали су покушаји грађења теорије значења у језику, боље речено успостављања теоретских оквира за разматрање неких значењских аспеката. При том се јавило и питање о томе шта представљају синтаксичка, а што семантичка испитивања, да ли се, како и колико, она могу раздвајати.

⁴ Љ. Поповић, *О неким појавама амбивитета у вези са комбиновањем детерминације и координације*, Наш језик XXIV/1—2, 1979, стр. 3—20.

⁵ Т. Батистић, *О неким погледима на пресупозицију*, ЈФ XXXVI, 1980, у штампи.

У погледу синтаксе, по дефиницији „Синтакса се бави проучавањем реченице. Она утврђује међусобне односе реченица и реченичних делова, појединих речи и група речи (синтагми), проучава сва њихова значења, њихове функције и њихово међусобно слагање“ (Стевановић 1957:262), која је довољно широка да одговара поступцима у стандардним граматикама, видимо да је ту укључено и разматрање значења. Како је било то разматрање и који су аспекти значења ту у питању посебан је проблем о којему се доста говори у новијој литератури.

У ситуацији када се шире обухватила семантика реченице, разграничавање синтаксе од семантике морало је задобити други вид.

Теоретски ставови по којима семантичка структура реченице представља дио њене граматичке структуре разумљиви су када се иде за формализацијом значења. Та формализација за којом се данас тежи захтијева усвајање одређених методолошких поступака који су тек у фази изграђивања. Предлози који се дају често имају вид постављања проблема и давања рјешења која се затим потпуно или дјелимично оповргавају (Кемпсон 1975), уз истицање да теоретске поставке и морају бити оповргљиве. Уочавају се међутим и посве нови проблеми и могу се полако очекивати трајнија рјешења.

У редовима оних који стоје на становишту да семантичка компонента као грана лингвистике треба да буде одвојена од синтаксичке (тј. семантика према синтакси, друго су већ спомињане минималне или елементарне значењске или семантичке компоненте), закључује се да постоји прилична сагласност у погледу тога које захтјеве мора задовољити семантичка теорија.

Тако се сматра да семантички модел мора прорећи значење било које реченице датог језика на основу значења у њој садржаних лексичких јединица и синтаксичких односа међу њима, тј. мора образложити систематски однос између значења лексичких јединица и синтаксичке структуре реченице. На тај начин мора се објаснити зашто парови реченица са истим лексичким јединицама, али разним редом ријечи у првом случају

То се није никад раније десило и Никад раније није се то десило
не показују разлику у значењу, односно уколико постоји разлика она је сасвим друге природе него у другом случају, уп.:

Данас је рекао да ће доћи на састанак (или Рекао је данас да...)
према

Рекао је да ће данас доћи на састанак.

У посљедњима је у питању *домет оператора*, временског прилога *данас* (в. даље), укратко речено у првом примјеру он захвата

први глагол, у другом други, ред ријечи сад мијења основно значење. Мора се, значи, објаснити зашто ред ријечи када је у питању први пар реченица нема утјецаја на значењску организацију реченице, а када је у питању други има.

Традиционалној граматичкој пребацивало се у новије вријеме најприје што се уопће служи значењем као појмом у анализи, а затим што се тиме несистематски користи. У посљедње вријеме карактеристични су покушаји систематске интеграције синтаксичке и семантичке анализе. Одређени резултати у тако усмјереним анализама постигнути су у оквирима праваца познатих као семантичка синтакса и генеративна семантика, гдје се и третирају такви домети оператора (прилога, негације и сл.), проблеми у вези са редом ријечи итд., затим падежне граматике — „дубински падежи“ представљају синтаксичко-семантичку анализу.

Семантички модел мора се као и његов синтаксички прогнати састојати од коначног скупа правила која предвиђају формирање свих могућих реченица датог језика (скуп реченица је бесконачан). Мора затим омогућити да се бесконачан скуп не-девијантних реченица издвоји од бесконачног скупа девијантних и противурјечних реченица. У посљедњем случају у питању су реченице попут *Зелене идеје бијесно спавају* и *Трчао је али се није макао с мјеста*, којима се могу придодати и таутологије, нпр. *Он је син свог оца*, другим ријечима морфосинтаксички правилно формиране реченице за које би се могло рећи да у значењском погледу одступају од уобичајене норме, да су бесмислене.

О оваквим се проблемима доста расправљало и изгледа прилично сигурно да значењска одступања треба друкчије проматрати од морфосинтаксичке правилности или граматичности. Може се укратко рећи да за реченице као „Зелене идеје...“ стварно није неприродно претпоставити јављање у поетском или неком другом посебном контексту, док противурјечје има своју одређену употребу. У извјесној ситуацији иронично *Да, трчао је, али...* сасвим је лако замислити, као и разлоге да о неком кажемо *Он је син свог оца*. Формирање бесконачног скупа семантички правилних реченица не може бити циљ граматичког описа у истом смислу као формирање морфосинтаксички правилног бесконачног скупа.

Што се тиче захтјева да семантички модел треба да успоставља значењске односе међу реченицама, нпр. између *Иван је убио Марка* и *Марко је мртав*, он представља један од опће прихваћених поступака преузетих из формалне логике. Лингвистичка семантика по некима и треба да буде заснована на условима за истинитост, ограничена на проучавање таквих односа

међу реченицама којима се вербално (метајезички) успоставља веза са чињеничким стањем у ванјезичкој реалности о којој је ријеч у одређеном универзуму дискурса.

Већим обраћањем пажње значењским проблемима уопће, радом на њима јасније се показало да у језику постоје разне врсте значења о којима треба систематски водити рачуна.

На тај начин однос значења између једне изјавне реченице и њој одговарајућих упитне, негативне и јусивне (последње укључују и заповједне, које су обично везане уз императив, док је значење јусивних шире, в. даље) друкчије је природе од односа између двије изјавне реченице. Другим ријечима на један начин треба проматрати и анализирати значењски однос међу реченицама *Марко је убио Ивана*, *Да ли је Марко убио Ивана*, *Марко није убио Ивана* и *Марко, убиј Ивана*, на други *Иван је убио Марка* и *Марко је мртав*.

Прилаз проучавању значења замишља се сада као анализа која обухвата уједно и ријечи и реченице. У односу на значење ријечи истиче се став добро познат лексикографима практичарима — то значење мора се образлагати у смислу доприноса који дата ријеч даје свакој реченици у којој се јавља.

Проширење семантичких проучавања на реченицу под утјецајем рада логичара и филозофа обичног језика, за које се у извјесном смислу може рећи да им концепција језика значи концепцију значења, попраћено је преузимањем неких методолошких поступака, појмова и симболичке нотације чије је свладавање, бар дијелом, постало неопходно и за лингвисте.

Тако морамо знати да се реченица у пропозиционалном калкулусу третира као цјелина; без узимања у обзир симболичке нотације задржимо се само на појму *пропозиције* који се већ увријежио у лингвистици.

Најприје ваља истакнути да се о пропозицијама говори у првом реду у вези са изјавним реченицама. Преобраћање реченица природних језика у еквивалентну симболичку репрезентацију показало се значајним јер је довело до јаснијег уочавања честе сложености, неодређености њихове структуре.

Покушаји да се та сложеност, неодређеност, двосмисленост јасно изложи услиједили су у оквирима трансформацијско-генеративног модела анализе гдје се у морфосинтаксичким испитивањима отпочело са успостављањем тзв. дубинске структуре реченица без осврта на значење. Постепено се, међутим, развила анализа у којој се та дубинска структура замјењује тзв. семантичким репрезентацијама (в. даље), што значи да значење задобива одговарајуће мјесто.

Једну од двосмислености и неодређености значења обичних реченица лако уочавамо у реченици *Студенти су купили нову*

књигу. Можемо рећи да та реченица има неколико значења или читања, односно да садржи неколико разних пропозиција. По томе је пропозиција оно што се изрази изјавном реченицом када се она изрекче као тврдња (Lyons: 142). Овдје би једна пропозиција била *Сваки студент купио је нову књигу*, друга *Сви студенти заједно купили су (једну) нову књигу*, а има и других могућности. Ово је наравно речено упрошћено, без превођења у симболичку нотацију, али значење је донекле ипак ту.

С друге стране разне реченице могу имати исто значење, садржавати исту пропозицију: *У Институт се примају приправници и Институт прима приправнике.*

За пропозиције се каже и да представљају семантички садржај (изјавних) реченица али без узимања у обзир времена, временске димензије, пошто у ствари сами поступци преузети од формалне логике нису пружали могућности у односу на анализу временске референције; тек се у новије вријеме почело радити и на успостављању оквира за формално проучавање времена.

Анализа значења пропозиција усмјерена је на корелацију са стањем ствари у стварности, тако се може рећи и да је пропозиција оно што реченица у некој прилици каже о свијету: *Иван је нежења ако и само ако се није женио* представља један од могућих начина да се образложи значење реченице *Иван је нежења*, да се изложи пропозиције које она садржи.

Зашто је потребно издвајати пропозицију као семантички садржај неке реченице од саме те реченице уочава се на слиједећем примјеру. *Он је сад гладан* могла је рећи Жозефина о Наполеону (нпр. у три сата шестог јануара 1806), или пак Н. К. Крупскаја о Лењину (нпр. у четири сата седмог фебруара 1920) и једна би реченица била тврдња о Наполеону, друга о Лењину (Логика: 20). (Напоменимо још да би та реченица могла имати у оба случаја и инструменталну функцију или значење и бити у ствари директива за нечије понашање, нпр. индиректан захтјев да се донесе храна.)

Компонентна анализа која је раније споменута као могућност за излагање значења ријечи заснива се на увјерењу да се значење ријечи може разложити на смисаоне компоненте, односно минимална семантичка обиљежја или елементарне семантичке компоненте, тј. на основне јединице значења које се не могу даље разлагати. Тако замишљена анализа изгледа многим привлачна, док су резултати још увијек контроверзни.

Семантичку анализу реченице сада представља поступак којим се ријечи у датој реченици разлажу на њихове елементарне семантичке компоненте и уврштавају у њену синтаксичку

структуру, чиме се добија семантичка репрезентација те реченице.

За ријеч *човјек* као минимална семантичка обиљежја или елементарне семантичке компоненте наводе се: *мушко*, *људско*, *одрасло*, *живо*, *конкретно*. Насумце изабран средњи род уводи нас и у средиште овог проблема — ове компоненте не би смјеле да се поклапају са ријечима датог језика, оне треба да припадају само метајезику, који би опет требало да се тако обради да буде универзално примјенљив на све природне језике. Посљедњи циљ не изгледа за сада остварљив, али приступ има позитивну страну што се у међувремену у анализама откривају и донекле објашњавају разни нови проблеми.

Компонентна анализа морала би омогућити и успостављање значењских односа међу ријечима. Према *човјек* разлаже се на примјер значење ријечи *дјечак* као *мушко*, *људско*, *неодрасло*, *живо*, *конкретно*, а те елементарне семантичке компоненте (тј. за ријеч *човјек*) бит ће заједничке и разним другим ријечима (нпр. *језикословац* би требало да их све укључи, тј. уз могућност и за *женско* умјесто *мушко*, уз додатна обиљежја за струку . . .).

При уврштавању овако разложених ријечи у структуру неке реченице уводи се и нотација са варијабилама, словима симболима као X , којима се у индексу означава истост или различитост референције. Тако се једна именичка фраза (или аргумент, аргументи су субјект, директни објект, индиректни објект) означава као X_1 , друга као X_2 и сл. Ако сад додамо да се одређена адвербијална функција и значење за дату прилику може обиљежити као Z , реченица *Жена је гонила дјечака* може се на примјер приказати на слиједећи начин:

[женско] X_1 и [људско] X_1 и [одрасло] X_1 и [живо] X_1 и [конкретно] X_1 и [мушко] X_2 и [људско] X_2 и [недорасло] X_2 и [живо] X_2 и [конкретно] X_2 и [[брзо] кретање] X_1 у Z [кретање] Z [кретање] X_2 у Z [слиједећи] X_1X_2 [с намјером] X_1 [кретање] X_1 у Z

Треба напоменути да је овдје поред осталог изостављена временска референција, приказани су само основни односи пропозицијског садржаја.

У вези са елементарним семантичким компонентама наведеним овдје за неколико именица постоје разне расправе, у једну руку у погледу њихове примјенљивости на одговарајуће ријечи разних језика, у другу на могућности успостављања смисаоних односа међу сродним ријечима.

Од разних проблема наведимо овдје један у вези са негацијом.

Елементарне семантичке компоненте неке ријечи сачињавају њен семантички комплекс. У негираним реченицама може бити у питању негирање само неког од обиљежја из даног комплекса. Узмимо за илустрацију реченицу *Није била жена* у контексту кад је то одговор на питање да ли је некога телефонски тражила нека жена, с тим да би се тај одговор могао наставити као *Био је дјечји глас, нека дјевојчица*. Ако претпоставимо да семантички комплекс ријечи *жена* као горе чине компоненте *женско, људско, одрасло, живо, конкретно* у одговору *Није била жена* поништава се само *одрасло* и замјењује са *неодрасло* (што се даље у замишљеном могућем одговору експлицитно потврђује).

Што се тиче анализе реченице *Жена је гонила дјечака* она се може извршити и експлицирањем предиката: *Жена се брзо и намјерно кретала за дјечаком*, док се вербално провјеравање истинитости те реченице, утврђивање да ли она одговара неком чињеничком стању у неком (могућем) универзуму дискурса представља као *Жена1 је гонила дјечака1 ако и само ако се жена1 брзо и намјерно кретала за дјечаком1* (у индексу је обиљежена истост референције тих израза).

Тиме нису исцрпљене све пропозиције садржане у тој реченици. Намјера гониоца да достигне оног којег гони јаснија је, јасније је одражавају саме ријечи у структури реченице, од намјере гоњеног да избјегне гониоца и у горњој семантичкој репрезентацији реченице није експлицитно наведено да је дјечак (X_2) намјерно бјежао од жене (X_1), тј. хитно се кретао управо у намјери да га она не достигне. Та намјера може да изостане просто зато што гоњени није свјестан да он то јест и хитно се креће из неког другог разлога.

Раније је споменуто да пропозицијски калкулус узимље реченице као цјелине, да успоставља и проматра разне односе међу њима. Тако *Жена је гонила дјечака* и *Жена је журила испред дјечака* представљају однос контрадикције, горње експлицирање предиката, однос међу реченицама *Жена је гонила дјечака* и *Жена се брзо и намјерно кретала за дјечаком* јест однос импликације, другим ријечима каже се да прва имплицира другу или да је друга импликација прве.

За разлагање, објашњавање интерне структуре реченица употребљава се систем предикатског калкулуса у којему се централна улога у анализи даје глаголу. То се ради из разлога што управо глагол својим значењем одређује структуру реченице у смислу јављања именичких израза, горе споменутих аргумената, са којима он може да се комбинира — непрелазни са једним, прелазни са два и више њих. (Структура се реченица често приказује у виду „стабла“ са корјеном горе, у највишој

тачки је симбол за реченицу, од њега се спушта чвориште за глагол, од којег се рачвају чворишта за аргументе, адвербијале итд.)

Чињеница да се глагол с обзиром на одређивање броја могућих именичких израза узимље као полазиште у анализи не значи да је он примаран у говору као комуникацијском чину. Када је говор у питању опћенито се сматра да најприје постоји неки предмет, тема, који може бити граматички субјект или објект итд., о коме или о чему се предикатом нешто казује, а по којему се одређује и облик самог глагола.

Аргументи у предикату стоје у одређеном односу — у горњој реченици то се означило бројем у индексу: X_1 према X_2 . Другом врстом нотације тај се однос означава њиховим обиљежавањем разним словима, нпр. x, y, z , а за глагол се као симбол узимље велико почетно слово. На тај начин за глагол *гонити* сада бисмо добили $G(x, y)$, с тим што треба нагласити да је овдје разумљиво важан редослијед симбола x и y , јер се њим обиљежава однос вршиоца према објекту радње.

Има, међутим, и случајева кад је могућ и обрнути ред и један од њих представља значење узајамне повратности: *Иван и Мара се воле*, тј. *Иван воли Мару* и *Мара воли Ивана* може се приказати као $V(X, y) \equiv V(y, x)$, гдје \equiv значи еквивалентност.

Анализа помоћу предикатског калкулуса укључује и разне врсте односа међу ријечима. То је на примјер однос *симетрије* као *бити вјенчан* за неког (*Мара је вјенчана за Ивана*, *Иван је вјенчан за Мару*), *рефлексивни однос* који важи на примјер за предмете исте висине (*Мара је висока као Марко*, *Марко је висок као Мара*), *непрелазни однос* (*Марко је Иванов отац*) итд. Овакви се односи користе у разрађивању значењске структуре природних језика.

У покушајима формализације значења реченице показало се корисним преузимање из формалне логике и појма оператора. Једну врсту оператора чине на примјер тзв. квантификатори, употреба појмова у вези са квантификацијом проширила се у лингвистичким радовима. У том смислу о замјеничким ријечима *сви*, *свак* говори се као о универзалним, о *понеки*, *многи* као о егзистенцијалним квантификаторима.

За илустрацију могућности које пружа таква анализа издвојимо као операторе негацију *не* и временски прилог *често*. За операторе се каже да имају *домет* — то је њихов захват над другим ријечима у тексту у којем се остварују.

Узмимо као примјере

Она не лаже често

према

Она често не лаже

за које одмах интуитивно знамо да имају различито значење. То се значење може описати и као

Није чест случај да она лаже односно *Чест је случај да она не лаже*

Сада уврстимо први примјер као допуну предикату једне главне реченице, с тим да тај предикат буде неки од глагола са значењем *мишљења* или *става* и сл., нпр. *вјеровати*. Тако добијамо за наш први примјер

Вјерујем да она не лаже често.

За овакве реченице са споменутим скупом глагола у предикату главне сматра се да могу (тзв. трансформацијом подизања негације) преузети негацију из допунске реченице, а да то не утиче на значење цјелине које остаје приближно исто. Ако тако поступимо добијамо за први примјер

Не вјерујем да она често лаже

и могли бисмо се сложити да се значење углавном сачувало.

Ако сада као допуну истој главној реченици уклопимо други горњи примјер имамо

Вјерујем да она често не лаже

Преношење негације у главну сада, међутим, не долази у обзир — значење би се промијенило, изједначило са првом реченицом: *Не вјерујем да она често лаже*. Разлика се објашњава и тиме што у другом примјеру прилог *често* као оператор са вишим дометом захвата и негацију. То што је он сад *љевије* у реченици изгледа карактеристично бар за индоевропске језике. (Случај се приказује дијаграмски, тражи се рјешење које ће бити што универзалније примјенљиво (Серин 1974). Додајмо још да је у нашем првом примјеру домет негације као оператора виши и да захвата *често*, као и да поново имамо случај кад је у нашем језику ред ријечи значив у основном смислу, у односу на дескриптивно значење. Разумљиво је да права анализа оваквих проблема тек предстоји, питање домета прилога и прилошких израза у односу на негацију и квантификацију врло је сложен.

Лингвистичко проучавање значења засновано на утврђивању да ли пропозиције садржане у изјавним реченицама датог језика одговарају одређеном чињеничком стању у неком мо-

гућем свијету (или свим могућим свјетовима кад су у питању аналитичке реченице), уз неке друге могућности које пружају поступци преузети из формалне логике, на примјер појам оператора, имало би разне недостатке. Самом срањивању, поређењу са ванјезичким чињеничким стањем не можемо замјерити што је вербално: *„Пада киша’ истинито је ако и само ако пада киша,* или познато *„Снијег је бијел’ истинито је ако и само ако је снијег бијел’* у директној је вези са поставком да знати значење неке реченице значи знати под којим условима она може бити истинита, а истинитост се схвата као споменуто поклапање са стањем у неком могућем свијету, што се опет може само језичким путем утврдити. У тумачењу се наравно ради о метајезику, формализација појма истинитости почива на разликовању с једне стране датог језика као објекта анализе, с друге метајезика којим се први описује. Кад кажемо *„жена’ је именица женског рода,* ријеч *„жена’* спада у језик као објект анализе, остало у метајезик (уп. обиљежавање *„жена’,* односно *„пада киша’* и *„снијег је бијел’*).

Наведимо сада да бисмо упитани с једне стране што је значење реченице *Жена је гонила дјечака,* могли отприлике дати објашњење да се ту ради о једној одраслој женској особи и о једној неодраслој мушкој особи и да се та друга журно кретала, а за њом, такођер журно, прва, по говорниковом схватању са намјером да сугистне другу. Ако бисмо с друге стране хтјели објаснити који су услови за истинитост те реченице, могли бисмо укратко рећи да је она истинита ако је нека одрасла женска особа журно слиједила за неодраслом мушком особом која је више или мање сличним брзим кретањем ишла напред.

Једна битнија замјерка која се поставља анализи ограниченој на поступке које пружа семантика заснована на условима за истинитост јест та да се на тај начин може обухватити само анализа изјавних реченица, значи оних којима се нешто установљава, констатира, утврђује или описује. Могу се тако образложити реченице *Иван је/није отворио врата,* док нема могућности да се анализирају и *Да ли је Иван отворио врата* и *Отвори врата, Иване,* које као типови, једва је потребно напоменути, представљају значајан дио говорне активности. Таква анализа не задовољава ни зато јер не објашњава систематску везу међу тим реченицама, тј. између изјавне и њој одговарајућих упитне и јусивне, у којима лексичке јединице имају исто значење, а чувају се основни функционални односи.

Раније су споменуте тзв. јусивне реченице уз напомену да заповједне са глаголом у облику императива представљају једну њихову подврсту. Нови термин (*jussum*, латински наредба) уводи се да би се обухватили и други типови реченица које уз

ног језика када се проучавање значења реченица усмјерило на употребу језика у комуникацији, на друштвену и интерперсоналну димензију језичког понашања.

У вези с тим неизбјежно је споменути подјелу реченица коју је извршио Ђ. Л. Остин.⁶ Он је све реченице најприје раздвојио у двије главне групе: у једну иду оне чија је функција да опишу неки догађај, процес или стање, тј. којима се нешто установљава, утврђује (назвао их је *constative*) и које могу бити истините или лажне, у другу оне које садрже у главном предикату глагол са значењем које се остварује самим говором: *Упозоравам те да си превршио мјеру, Обећавам да ћу доћи на састаanak, Савјетујем ти да то завршиш до сутра, На основу... у име... проглашавам брак..., Кажем ти да затвориш врата, Молим те да дођеш сутра* итд., које је назвао перформативним реченицама да би истакао да се њима директно језичким путем нешто чини, спроводи. Оне се не могу попут првих изравно довести у везу с неким чињеничким стањем, а примјери нам показују неке њихове карактеристичне особине.

У првом реду видимо да је то прво лице и презентски облик глагола главне реченице, затим имплицитно или експлицитно обраћање другом лицу. Међу њима истиче се ... *у име (Опћине и сл.) ... проглашавам брак...* коју изговара матичар и која спада у скуп реченица којима се потврђују или спроводе институционализовани легални поступци директно везани за законе, обичаје појединих друштвених средина.

Што се тиче њиховог граматичког облика запажа се да се у свим случајевима ради о структури сложених изјавних реченица.

Даљњом анализом ускоро се међутим показало да оваква подјела у ствари није одржива. Проматрајући на примјер скуп реченица (а)

Вратит ћу се на вријеме. Да ли су врата затворена?
Превршио си мјеру. Затвори врата.

према скупу (б)

Обећавам да ћу се вратити на вријеме.
Упозоравам те да си превршио мјеру.
Питам те да ли су врата затворена.
Кажем ти да затвориш врата.

не може се порећи да и оне у првој скупу могу имплицитно садржавати значење експлицитно изражено перформативним глаголом у одговарајућој реченици друге групе. Тако је успједило издвајање на примарне или имплицитне перформативне

⁶ J. L. Austin, *Philosophical Papers*, Oxford University press 1961.

реченице попут горњих у групи (а), и експлицитне перформативне, као оне у групи (б).

Осим тога примјетио се и паралелизам између експлицитних перформативних реченица *Кажем ти да су врата затворена* и *Кажем ти да затвориш врата* и оних којима се само описује одговарајући комуникативни чин: *Казала сам ти да су врата затворена* и *Казала сам ти да затвориш врата* (Лајонс: 778).

Овакав развој анализе навео је неке лингвисте да неовисно једни од других узму у разматрање могућност да се граматичка и семантичка структура свих реченица може образложити уклапањем у вишу, надређену перформативну реченицу са одговарајућим глаголом у првом лицу, који квалифицира уклопљену реченицу као одређени комуникативни чин.

Тако би нестало неодређености: *Превршио си мјеру* као примарна или имплицитна перформативна реченица може бити већ према ситуацији и проста тврдња, констатација или пак упозорење и др., експлицитна *Упозоравам те...* искључиво је специфицирана као упозорење. (То значење може додуше имати и са глаголима *Тврдим/Знам/Кажем да...*, али то је у смислу споменутом раније, у којем можда свака тврдња у одређеном контексту може да се схвати и као упозорење, подстицање, навођење на одређену акцију итд.). Неодређеност тако постоји или може постојати у случају *Вратић ћу се на вријеме* (и *Кажем да ћу се вратити на вријеме*) која може значити просто предвиђање, или пак имати неко од значења експлицитно изражених у реченицама *Обећавам/Упозоравам/Надам се/Мислим да ћу се вратити на вријеме*.

Захтјев да се све реченице деривирају из дубинских структура са надређеном перформативном реченицом која садржи неки одговарајући глагол (обично) у првом лицу и тако специфицира (односно у случају обично неутралног *кажем* само експлицитира) говорни чин у питању у вези је са успостављањем правила која би била од универзалног значаја. Резултати, међутим, за сада не омогућавају коначније закључке.

Анализа се затим развила у односу на сад познату неодређеност значења реченица, чињеницу да одређена граматичко-лексичка структура дате реченице може и не одговарати комуникативном чину за који је првенствено карактеристична, другим ријечима у односу на потребу да се прави разлика између граматичке структуре и логичке или семантичке структуре говорног чина који реченица има у контексту.

Тако се у раније наведеним примјерима за јусивне реченице запажају и изјавне и упитне реченице иако је њихово значење очито захтјев упућен адресату да изврши одређену акцију: *Можеш/Могао би затворити врата, Да ли би затворио врата?*

итд. С друге стране упитни облик не мора представљати питање на које се очекује одговор: *Знаш ли ти колико сам ја за тебе жртвовао?!* (примећује се потреба да се уз упитник напише и узвичник). Тврдња, констатација *Тако је касно* може бити на примјер упозорење, више или мање директно подстицање да се нешто уради, рецимо крене кући или на спавање.

У том смислу Ј. Л. Аустин развио је у оквиру своје теорије и појмове илокуционих и перлокуционих чинова који су даље у директној вези са успостављањем теоретских оквира прагматике, дисциплине која треба да обухвати проучавање лингвистичког чина у односу на контекст у којему се остварује и говорна лица која у њему учествују (Сталнакер: 383).

Илокуциони чин остварује се када се нешто каже било као тврдња: *Овдје је хладно*, било као захтјев или заповијест: *Молим те донеси ми ону књигу*, питање: *Да ли ћеш доћи?* итд.

За илокуциони чин обично се везује појам илокуционе снаге — статуса који реченица има као тврдња у коју желимо да суговорник повјерује, као молба према којој бисмо хтјели да нешто уради, пријегња по којој треба да поступи и сл.

Перлокуциони чин остварује се путем онога што кажемо у односу на суговорника, како он прихвати наш исказ — повјерује у тврдњу, поступи према захтјеву, упутству, савјету, одговори на питање и сл. За тај чин везује се појам перлокуционог ефекта, онога што је постигнуто неком нашом изреком, при чему се разумљиво издваја намјеравани перлокуциони ефект — оно што бисмо хтјели постићи одређеним говорним чином, за разлику од стварног ефекта, с тим да се они у идеалном случају поклапају: ако је *Затвори врата* изговорено са намјером да суговорник затвори врата, уколико он то учини постигнути, остварени ефект поклапа се са оним за којим је говорник тежио, са намјераваним ефектом.

Познато је да је једна од основних особина комуникације и намјера да као говорна лица утичемо на суговорника, на његово мишљење, ставове, понашање, увјерења, док са своје стране већ имамо неко своје мишљење о његовим увјерењима, вјеровању, познавању одређених околности и сл.

О намјери говорног лица при саопћавању много се расправља и ствар је врло сложена, јасно је свакако да за успјешну комуникацију суговорници морају имати не само приближно једнако познавање граматичко-лексичке структуре реченица датог језика, већ морају у некој мјери дијелити и знање о приликама, ситуацији, контексту у широком смислу.

Анализе су у посљедње вријеме експлицитно показале колико се у ствари на примјер објашњавање значења сложених реченица заснива на узимању у обзир прагматичких момената.

Кад кажемо *Иван је синоћ гледао Краља Лира, а ни Мара није дошла кући прије дванаест* суговорник ће нормално примити обавјештење јер му ни неће (или не би требало) бити упућено уколико не зна да се „Лир“ даје као вечерња представа. Ако бисмо казали *Иван је синоћ гледао Краља Лира, а ни Мара није излазила*, од суговорника се очекује да је знао или да ће претпоставити кад чује речено да је „Лир“ био на телевизијском програму.

У свим језицима поједине граматичко-лексичке структуре реченица везане су за одређене илокуционе чинове, тако да не можемо било који облик реченице употребити за одређени лингвистички чин (нпр. захтјев, молбу, питање и сл.), али је уједно, као што можемо закључити из раније изложеног, подударане између граматичког облика и илокуционе снаге реченица сложен проблем.

Тако се у оквиру упостављања тзв. начела или постулата за разговор истиче како често изговарамо неку реченицу дајући јој, упрошћено речено, значење неке друге. У том смислу расправља се о значењу констатације *Овдје је хладно* у случају када би она била упућена некоме потчињеном од стране његовог претпостављеног. Наведена тврдња имала би онда сврху да адресат нешто подуми, у неком смислу значење било *Затвори прозор*, било *Упали ватру* и сл. Иако се не може рећи да посљедње двије реченице имају буквално исто значење као наша тврдња, у датој ситуацији та се значења у извјесном смислу поклапају.⁷ Може се рећи да је илокуциони статус ове тврдње сличан наредби, намјеравани перлокуциони ефект одређена акција (споменуто отварање прозора или паљење ватре и сл.). Другим ријечима иако су за одређену илокуциону снагу карактеристичне неке граматичко-лексичке структуре, потпуно подударане не постоји.

Могућности прагматичког проучавања говорног контекста лако се уочавају када су у питању реченице са замјеничким ријечима, када је и јасно замјетљиво да дистрибуцијски односи захватају сегменте преко граница појединих реченица.

Кад чујемо реченицу *Сви се добро забављају* у неку руку значење нам је разумљиво, али без знања на коју се групу људи ријеч *сви* односи једва да можемо рећи да стварно схватамо о чему је ријеч. Поред тога потребно је да нам буде познато у чему се састоји та забава, добар провод тог скупа људи, гдје и када се то забављање дешава.

⁷ D. Gordon, G. Lakoff, *Conversational Postulates, Syntax and Semantics* 3, 1975, стр. 83—106. Занимљиво је да је цијели зборник (406 стр.) посвећен говорним чинovima (speech acts).

На концу је потребно напоменути да неки појмови који се успостављају у новијим анализама остају слабо или нејасно дефинирани, па испитивачи то директно и наводе (Сталнакер: 396), с тим да то не умањује њихову корисност која треба да се састоји у томе што омогућавају поступке за образлагање језичких појава, уочавање дистинкција (у овом случају значењских), док се самим поступцима појмови даље разјашњавају.⁸

Непостојању задовољавајућих дефиниција за ријеч и реченицу придружује се вјероватно и случај текста и контекста. За текст је речено да је повезани одсјечак говора (?), за контекст дефиниција у Речнику САНУ даје врло добар опис значења (*... говорна или мисаона целина целина којој припада нека реч, реченица и сл. и на основу које се одређује тачно значење и смисао датог дела говора ...*), али не као што се то може учинити у односу на дефиниције фонема и морфема, који се могу директно илустрирати као дијелови одговарајућих система. Појмови текста и контекста неопходни су особито у случајевима када дистрибуцијски односи прекорачују сегменте говора који представљају одвојене реченице, а и за њих ће се вјероватно моћи рећи исто што је утврђено за ријеч — иако се не даје дефинирати на задовољавајући начин за говорнике датог језика ријеч представља психолошку реалност и говорна лица обично интуитивно знају или осјећају што је ријеч .

БИБЛИОГРАФИЈА

Белић 1941; А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, I књига, Београд 1941.

Донелан; Keith Donnellan, *Reference and definite description*, Semantics 1971, стр. 100—114.

Граматица БХЖ; И. Брабец, М. Храсте, С. Живковић, *Граматица хрватскога или српскога језика*, Загреб 1952.

М. Ивић, *Правици у лингвистици*, Љубљана 1970.

Кемпсон 1975: R. Kempson, *Presupposition and the Delimitation of Semantics*, Cambridge University Press 1975.

⁸ У том смислу карактеристичан је поступак у енглеској граматици четири аутора: R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik, *A Grammar of Contemporary English*, Longman 1974. У опсежној књизи не даје се дефиниција ни за ријеч, ни за реченицу, иако се ти појмови непрестано користе. Наводи се само да реченица може бити проста, тј. састојати се од само једне клаузуле, или сложена, кад садржи више од једне, уз објашњење да је клаузула јединица у којој се могу издвојити као елементи субјект и глагол, затим објект, адвербијал и др.

Не дефинира се ни дискурс; међутим читаво поглавље описује граматичко-лексичке елементе по којима се првенствено очитује међуречничка повезаност.

- Логика; J. Alwood, L. Anderson, Ö. Dahl, *Logic in Linguistics*, Cambridge University Press 1977.
- Лајонс; J. Lyons, *Semantics 1,2*, Cambridge University Press 1977.
- Т. Маретић, *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб 1963.
- Михаиловић 1975; Јб. Михаиловић, *Структурализам у лингвистици*, *Живи језици* 1975, стр. 117—124.
- М. Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗБ 15, 1965.
- М. Пешикан, *Наш књижевни језик на сто година послје Вука*, Београд 1970.
- Принципи и методе семантичких истраживања*, Академија наук СССР, Москва 1976.
- Речник САНУ; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд.
- Рјечник Матица; *Рјечник Матице српске, Матице Хрватске*, Загреб, Нови Сад.
- П. Рогић, *Семантика као грана науке о језику*, *Језик XIII*, 1965/66, стр. 65—70.
- Semantics 1971; Semantics, An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Semantics*, Cambridge University Press 1971.
- Серин 1974; *Semantic Syntax*, ed. by P. Seuren, Cambridge University Press 1974.
- Р. Симеон, *Рјечник лингвистичких назива*, Загреб 1968.
- Сталнакер 1972: R. Stalnaker, *Pragmatics*, *Semantics of Natural Language*, ed. by D. Davidson, G. Harman, Dordrecht-Holland 1972, стр. 380—397.
- М. Стевановић, *Граматика српскохрватског језика*, Београд 1957.
- М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1974.
- Уфимцева 1976: А. А. Уфимцева, *Семантички аспект лингвистичких знакова*, *Принципи и методе семантичких истраживања*, Москва 1976, стр. 31—46.
- Улман 1967; S. Ullmann, *The Principles of Semantics*, Oxford, Glasgow 1967.

Т. Батистић

ГЛАСОВНЕ ПРОМЕНЕ У ПРОКЛИЗИ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ НА ОСНОВУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Гласови, као најмање језичке јединице, постају у говору у потпуности функционални тек када у речима ступе једни са другима у додир. Изузетак су једино неки везници и неки предлози. Речи саме за себе не чине праву комуникацију (изузимајући непотпуне реченице) него и оне ступају у везу стварајући најмање потпуне говорне јединице — реченице.

„У везаном говору не ређају се, наиме, гласови један до другога, такав би говор био исувише монотон, недовољно изразит и непрегледан. Стварни говор распада се пре свега на одељке различите дужине, у чијим границама се поједини гласови редовно спајају у тесно повезане групе; то има често за последицу знатне измене у њиховој природи. Највиши принцип при оваквој промени положаја говорних органа је да се они изврше колико је могуће лакше и брже, а да при томе не наступи значајна измена у акустичком утиску. У говору даје се стога предност оним покретима који се при промени положаја говорних органа врше са најмањим могућим утрошком енергије. Из тога је јасно да један од основних чинилаца у говору представља тенденција за уштедом енергије, односно олакшањем изговора. Тиме што се артикулације двају суседних гласова до извесне мере преплићу, тј. док још једна траје, друга већ делимично почиње, уштеђује се време. Зато при прелазу из једне артикулације у другу настају различита одступања због тога што неки од говорних органа или остају у једном положају дужи него што би требало или заузму пре времена положај за потоњи глас.“¹

Када се говори о саображавању артикулације двају суседних гласова, онда се најчешће мисли на гласове унутар једне речи. Међутим, у говорном низу и гласови с краја једне и по-

¹ Бранко Милетић: Основи фонетике српскога језика, Београд, 1960, стр. 49.

четка наредне речи могу утицати један на други. Да ли ће у таквим случајевима доћи до стварног утицаја једнога гласа на други, зависи од низа чинилаца: од брзине говора, од интонације, од припадности говорника овоме или ономе говорном типу. Хоће ли се, и у коликој мери, извршити гласовне промене, зависи и од тога да ли две суседне речи чине једну акценатску целину или свака од њих има свој акценат.

Треба напоменути да неће било која два гласа када се нађу у додиру утицати један на други, тј. најчешће сусрећемо промене када су један поред другог гласови који припадају скупини сличној по природи.

Предмет овог рада је анализа гласовних промена у проклизи, тј. у додиру гласова с краја проклитике (неакцентованог предлога) и следеће акцензоване речи.

Циљ рада је да се на основу експерименталних истраживања покаже које се гласовне промене у проклизи сусрећу у стандардном српскохрватском језику.

II ДОСАДАШЊИ РАДОВИ О ГЛАСОВНИМ ПРОМЕНАМА У ПРОКЛИЗИ

Говорећи о гласовним променама унутар једне речи, многи филолози су напомињали да се неке гласовне промене могу извршити и у говорном низу када две речи дођу у додир.

О гласовним променама у проклизи писао је Вук Караџић у Рјечнику из 1818. године: „Она се слова онако претварају не само у једној ријечи кад дођу једно пред друго, него и из двије ријечи кад је једно до другог, н.п. говори се *ш њим, ш људима, ж ђаком, з Богом, бес посла, бес коња, прет кућом, о' Дунава, и' Земуна, пре тобом* итд.“²

Вук у овом додатку не помиње да је то веза неакцентоване и акцензоване речи, али је занимљиво да су тог типа сви примери које је навео.

Радован Кошутић се у Граматици руског језика, говорећи о правилима за изговор руских гласова, осврће на проблематику српскохрватског језика. Говори о понашању два једнака сугласника када се нађу један поред другог (наводи примере проклитике и акцензоване речи: *од дѣдѣ = дѣдѣ, из зѣмљѣ = изѣмљѣ* и тврди да се они у српскохрватском језику стапају у један, за разлику од руског у коме се два једнака гласа чују као један дуг ако су оба фрикативи или сонорни (ако нису *б, п, д, т, г, к*). Код експлозивних је дужина привидна, јер експлозивни, као тренутни гласови, не могу бити дуги. По њему у том слу-

² Вук Ст. Караџић: Српски рјечник, Беч, 1818, стр. LXXI.

чају дужину чини мала почивка која настаје испред изговарања експлозивног сугласника, пошто су говорни органи прекинули ток ваздушне струје и на томе месту преградили усну дупљу. Он ове гласове назива привидно дугим (али опет тврди да су такви у руском, а да у српскохрватском нису). Наводи Кошутећ и пример једначења по звучности после кога долази до стапања и удвајања сугласника (*из сѡбѣ = ѡсобѣ; нѡс зѡвити = нѡс зѡвити*).³

На основу наведених примера могло би се закључити да Кошутећ сматра да је после једначења по звучности дошло до стапања у један глас када је у питању проклиза, а до удвајања када се додирују две акцентоване речи.

И Милан Решетар говори о дугим сугласницима који настају при додиру две речи: „Још више дугих сугласника има када је која ријеч само синтактички спојена с приједлогом, па ту мислим да је Кошутећ пошао предалеко; он, наиме, узимље да од два једнака или изједначена сугласника буде увијек само један обичан (кратак).“⁴

Појаву гласовних промена у проклизи бележи Решетар у дубровачким споменицима од XIII до XV века у примерима: *г вогѣ, з воголѣ, з братомѣ, шт кнеза, нис потоѣк, исѣ тѣраѣк, пот печатѣ*.⁵

До исте појаве долази и код чакавских писаца: *g bogu, g zetlji, g divi*.⁶

Овај проблем помиње и професор Михаило Стевановић: „У таквом (непрецизном) изговору имамо извршену асимилацију чак и у сантхију, у акценатским целинама од предлошких проклитика и речи на које се наслањају: *беж њега, ш њим, иж њих, ш њом* итд.“⁷

Ова напомена се односи на непрецизан изговор, јер овакве примере нећемо срести у стандардном језику, али следеће речи: „иако у говору чујемо: *прет кућом, ис куће, кот школе, з браћом, прет подне, сат сам дошао, з друговима* итд., — ми пишемо само *пред кућом, из куће, код школе, с браћом, пред подне, сад сам дошао, с друговима*“⁸ — говоре о томе да је једначење сугласника у оваквим примерима несумњиво и у стандардном језику.

³ Радован Кошутећ: Граматика руског језика (I Гласови), Београд.

⁴ Милан Решетар: Дури сугласници у српскохрватском језику, ЈФ, књ. II, св. 1—2, 1921, стр. 111—114.

⁵ Milan Rešetar: Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts, A. sl. Ph., knj. XVII, 28—29.

⁶ Милан Решетар: Језик приморских лекционара, Рад, 136, 116.

⁷ Михаило Стевановић: Савремени српскохрватски језик, I, Београд, 1964, стр. 105.

⁸ Ibid.

Проблемом гласовних промена у сантхију бавио се професор Асим Пецо, и то: изговором звучних сугласника и појавом дугих сугласника. До резултата које износи дошао је на основу експерименталних истраживања. Он налази да: „исто онако као што унутар једне ријечи имамо једначење по звучности, ту гласовну појаву имамо и у сандхиу, нарочито ако је у питању једна акценатска цјелина без обзира на границу слога.“⁹ У сантхију се сусрећу и сугласници који су настали као резултат обједињавања артикулационог процеса двају идентичних гласова. На основу кимографских траса констатује да прости сугласници имају просечно трајање краће од просечног трајања сугласника који су настали обједињавањем артикулације двају идентичних гласова.¹⁰

III МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Најважнији „апарат“ који служи сваком фонетичару је његов орган слуха, али сазнања о природи гласова не би била потпуна ако бисмо закључке заснивали искључиво на подацима које нам пружа наше уво. Апарати којима се служи експериментална фонетика пружају драгоцене податке о физиолошкој и акустичкој страни гласа, и тако потпуније верификују запажања фонетичара. Подаци које нам пружају апарати постају све савршенији и прецизнији што се више развијају техника и електроника.

Наши филозофи су, као што је већ речено, помињали да у проклизима долази до неких гласовних промена. Неке констатације су биле само на основу акустичног утиска, а неке су и експериментално доказане. Због тога је задатак овог рада да се на основу експерименталних истраживања утврди до којих све гласовних промена може доћи у проклизима.

Пре него што смо приступили експерименталном делу рада, сачинили смо узорак језичке грађе. Тај узорак су краће реченице у којима се сусрећу неакцентовани предлози и акцентоване речи са којима они чине акценатску целину. При избору предлога био је битан финални сугласник. Анализом предлога (неакцентованих и оних који могу бити акцентовани и неакцентовани) установили смо да се 16 гласова појављује у финалној позицији. На крају предлога сусреће се свих пет самогласника

⁹ Асим Пецо: Изговор звучних сугласника на крају ријечи у српско-хрватском језику, Зборник за филологију и лингвистику, IV—V, Нови Сад, 1961—1962.

¹⁰ Asim Peco: Les consonnes longues en serbocroate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, No 8—9, 1960.

(а, е, и, о, у), сонатни в, ј, м, н, експлозивни сугласници г, д, к, фрикативни сугласници ж, з, с и х. Акцентована реч, испред које стоји предлог, почиње гласом за који се сматра да може утицати на промену гласа којим се завршава предлог. Да би за глас, који би према хипотези требало да у говору промени своју природу, постојао модел за поређење, реченице почињу истим гласом којим се завршава предлог.

Због техничких могућности апарата који је коришћен при анализи, изговор једне реченице није могао трајати дуже од 2,4 секунде. Иако кратак, тај говорни сегмент ипак је требало да има семантичку вредност да би био изговорен што природније.

Сачињене су четири групе реченица. У првој групи су реченице код којих акцентована реч почиње истим гласом којим се завршава предлог. У другој групи се предлози завршавају сугласницима г, д, ж, з, с, к и х, а акцентоване речи почињу било којим другим сугласницима чија је звучност фонолошки релевантна. У трећој групи акцентована реч почиње сугласником који се од сугласника у финалној позицији предлога разликује само по звучности. У четвртој групи реченица предлози се завршавају сугласницима с и з, а акцентоване речи почињу предњонепчаним сугласницима љ, њ, ж, ш, ч, ћ, џ и њ.

То су следеће реченице:

1. Ана се упути према атару.	16. Јаков стоји крај јаблана.
2. Амбар је иза Авале.	17. Ми смо сви осим Марка.
3. Ана силази са Авале.	18. Може ли неко осим мене.
4. Енвер стиже пре Едине.	19. Наиђе након нашег славља.
5. Ено их више електране.	20. Нико ван нас не зна.
6. Ето их ниже епископије.	21. Нада оде изван Неготина.
7. Илија дође уочи имендана	22. Горан је због грађе дошао.
8. Иде тамо ради извештаја.	23. Данас је насред друма био.
9. Ово баци преко ограда.	24. Дарко је био код друга.
10. Они ће доћи око осам.	25. Дан проведе поред друма.
11. Онда су дошли до Осилека.	26. Деда седи испод дуда.
12. Он прође мимо општине.	27. Далеко је испред Дучића.
13. Онда говорисмо о одреду.	28. Дођоше изнад дедина и мања.
14. Ускоро ће бити у ували.	29. Далеко је од других.
15. Вашар је против ваше навике.	30. Жика иде дуж живице.
	31. Зова расте из зида.
	32. Зими остане без залихе.
	33. Хоће врх хриди црне.

*

1. Горан због тога страда.
2. Говоре да је због *напрати*.
3. Гордана се због себе сти-
ди.
4. Гоца је овде због *ципела*.
5. Годинама се због *чаира*
споре.
6. Гладују због *Њетка*.
7. Гојко због *шапата* испаш-
та.
8. Дрво вири *испод снега*.
9. Данас лети *изнад куће*
10. Дара шета *изнад поште*.
11. Даска је *испод ћепенка*.
12. Данас су *изнад Фоче*.
13. Да ли видиш *изнад хра-*
ста?
14. Да ли је *изнад црепа?*
15. Дај ми то *изнад чаше*.
16. Доћи ће *изнад шуме*.
17. Данас је *отишао од куће*.
18. Додај ми *корпу од прућа*.
19. Да ли је *плетеш од сла-*
ме?
20. Далеко је то *од ћуприје*.
21. Данас вози *од Фоче*.
22. Да ли ће се *одвојити од*
храма?
23. Да ли је *кров од црепа?*
24. Давид се не види *од чађи*.
25. Деда се *одвоји од шуме*.
26. Жарко тражи *дуж кана-*
ла.
27. Живица се *налази дуж*
пута.
28. Жика иде *дуж слива*.
29. Жицу ће *вући дуж Таре*.
30. Жели да иде *дуж ћуприје*.
31. Живко тражи *дуж Цети-*
не.
32. Жарко тражи *дуж чаира*.
33. Зоран је *изишао из куће*.
34. Звали су га *из поште*
35. Зова расте *из трња*.
36. Звонко дође *из Фоче*.
37. Звонко *изнесе из храма*.
38. Зашто је *отишао из цар-*
ства?
39. Зиму чекају *без куће*.
40. Знаш ли *наћи без плана?*
41. Зашто *нестаде без трага?*
42. Зар не можеш *без фудба-*
ла?
43. Зеца је *уловио без хајке*.
44. Зна да су *деца без ципела*.
45. Сања *увек иде с бабом*.
46. Сад је *с болом у души*.
47. Стиже *тамо с Гојком*.
48. Сишао је *с грања*.
49. Стално ће *бити с дедом*.
50. Сутра ће *доћи с даром*.

*

1. Горан због *куге* дође.
2. Дође *светло усред тмине*.
3. Да ли ће *стати код Темзе?*
4. Доле је *испред треће куће*.
5. Деда *изиђе испод трема*.
6. Дарко *стаде испред трња*.
7. Да ли је *сад изнад Таре?*
8. Да ли је то *од трске?*
9. Жарко *иде дуж шатора*.
10. Зимус *дође из Сјенице*.
11. Због тога *остаде без сна*.

*

1. Знаш ли да је то из жлеба?	15. Знали су да ће остати без ћурке.
2. Зоран је из Ђаковице.	16. Сутра иде с Ђорђем.
3. Зашто вади из љуске?	17. Сада другује с Љерком.
4. Земљу је донео из њиве.	18. Само што дође из њиве.
5. Зрно смо узели из чаше.	19. Сви су пошли с њим.
6. Злато је узео из ћошка.	20. Сад је стално с ќебецијом.
7. Зашто просипаш из цака?	21. Сутра ћеш га видети с ќебетом.
8. Зимни доносе из шуме.	22. Сутра ће отићи с чичом.
9. Зоран ради без жара.	23. Славко другује с чашом.
10. Зар ћеш ићи без Љерке?	24. Сиђе с џомбастог пута.
11. Зашто идеш без њих?	25. Средом се појављује с џаком.
12. Зденка је без шарма.	
13. Зар си опет без чешља?	
14. Здравко дође без цака.	

Пошто је, како је већ речено, циљ овога рада анализа гласовних промена у проклизи у стандардном српскохрватском језику, настојали смо да у избору субјеката чији ће се говор анализирати изаберемо оне који говоре стандардним српскохрватским језиком. Требало је да субјекти потичу из зоне новоштокавских говора, а поред тога да имају језичко образовање. Због тога смо изабрали студенте Филолошког факултета, професоре српскохрватског језика и једног спикера Радио-Београда.

Реченице су пред микрофоном у студију Лабораторије за експерименталну фонетику Филолошког факултета у Београду изговарали:

1. Слободанка Поповић из Требиња
2. Славица Вујовић из Београда
3. Вера Милутиновић из Чачка
4. Јованка Танкосић из Чачка
5. Владан Продановић из Власенице
6. Чедомир Пита из Никшића
7. Петар Кашић из Београда
8. Милан Стакић из Београда
9. Бранислав Мирчетовић из Београда

Снимљен је говор девет субјеката, а за анализу је коришћена 1081 реченица.¹¹

¹¹ Студио у коме је снимљен узорак језичке грађе израђен је на стандардни начин. Основни акустички параметар — време реверберације

При избору грађе за акустичку анализу на сонографу била су нам битна два момента:

1. квалитет снимљеног материјала, јер се само квалитетно снимљен говор може успешно анализирати на сонографу,

2. изговор субјеката, јер изговор који по било коме критеријуму одступа од стандарда није предмет овог рада (нису предмет овога рада ни случајеви у којима су неки од наведених предлога акцентовани, иако то није одступање од стандарда).

Настојали смо да буду заступљени типични примери из све четири групе реченица пошто смо на основу анализе гласова који се могу наћи један поред другог у проклази и на основу

— који карактерише сваки простор за снимање и одређује квалитет студија био је 0,3 секунде, што обезбеђује верност снимљеног говора.

Апаратура за снимање имала је висок квалитет. Коришћени су динамички микрофони АМРЕХ (тип 803) са карактеристиком директивности у облику кардиоиде. Регистровање говорног сигнала изведено је магнетофоном АМРЕХ професионалног типа, а употребљена је магнетофонска трака SCOTCH. При снимању постигнут је потребан квалитет снимљеног материјала. Верност и разумљивост говора биле су потпуне, динамика скоро неизмењена, а равноправно су регистроване за анализу све фреквенције у широком опсегу од 40 до 15 хиљада херца.

Анализа је извршена у Лабораторији за акустику Електротехничког факултета у Београду под руководством др Петра Правице. За ову анализу је коришћен спектрални анализатор — СОНОГРАФ. То је аудио-фреквентни спектрални анализатор који графичким путем приказује сваки тип комплексног звука у опсегу од 85 до 800 херца. Резултат анализе извршене овим сложеним електронским инструментом је сонограм. На сонограму се у три димензије приказује разложен анализирани звук. Фреквенција се наноси на ординату (вертикална оса), време на апсцису (хоризонтална оса), а интензитет је представљен зацрњењем самога записа. Овај сонограф, поред тога, располаже додацима помоћу којих се може издвојено посматрати зависност амплитуде од фреквенције у одабраном тренутку и посебно регистровати укупна звучна енергија у зависности од времена (Amplitude Display). С обзиром на то да је за препознавање гласа значајан податак промена укупне звучне енергије, може се на сонограм нанети и крива тоталне амплитуде што је у неколико случајева и рађено.

Задатак овога рада је што верније праћење спектра гласова, и зато је филтрирање изведено помоћу филтра (Band selector) ширег опсега (Wide band) од 300 Hz.

Нивои улазног сигнала (Record Level) и сигнал за анализу (Reproduce Level) остваривани су на стандардни начин при чему се водило рачуна да не дође до изобличавања. Коришћена је карактеристика H—S као што је и предвиђено за анализу говора. Фреквентна скала је у свим случајевима била линеарна (Frequency Scale Linear), пошто нису постојали разлози за развлачење опсега нижих фреквенција што карактерише логаритамску скалу. Постављање зацрњења, које се ручно изводи, коришћено је приликом цртања сонограма, као што се то обично ради. Постављено је одређено зацрњење (Mark Level) пре почетка анализе и задржавано тако током целог филтрирања одређене секвенце.

Технички подаци добијени су од др Петра Правице, професора Електротехничког факултета.

акустичког утиска поставили задатак да покажемо да ли у проклизи може доћи до:

а) обједињавања артикулационог процеса двају идентичних гласова у контакту,

б) једначења сугласника по звучности,

в) обједињавања артикулационог процеса двају сугласника у контакту који се међусобно разликују само по звучности,

г) једначења сугласника по месту творбе и

д) обједињавања артикулационог процеса сугласника који настају у резултату једначења по месту творбе.

Према овим критеријумима за анализу су коришћене 342 реченице које су са магнетофона преснимаване на диск сонографа.

IV РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

1. Обједињавање артикулационог процеса двају идентичних гласова у контакту

Због природе гласова и начина њихове творбе, у говору се врло ретко сусреће удвајање гласова. Када се створе такви услови, онда најчешће долази до обједињавања артикулационог процеса. На који ће начин доћи до те појаве зависи од природе гласа.

1.1. Самогласници

Самогласници су звучни гласови приликом чије артикулације се ствара систем резонатора од ларинкса до усана у којима се концентрише и појачава акустичка енергија карактеристична за самогласник који се изговара, тзв. формант. Сваки од ових гласова има три главна концентрата акустичке енергије, тј. по три форманта, што значи да три резонатора истовремено учествују у обликовању акустичке структуре једног самогласника. То су резонатори који се формирају у ждреоној дупљи, задњем делу усне дупље и предњем делу усне дупље.

Самогласници се међусобно разликују по акустичком утиску, на основу унутрашњег односа и фреквенцијског распореда форманата. Фреквенцијски положај форманата варира у толерантном фреквенцијском подручју. Ови гласови се реализују до 3500 Hz, тј. у ниском и средњем говорном подручју.¹²

¹² Спасенија Владисављевић: Поремећаји говора у школске и предшколске деце, Савез друштава дефектолога Србије, Београд, 1977, стр. 21.

У српскохрватском језику се ретко два идентична самогласника изговарају један поред другог (изузев случајева када сваки од њих има посебну функцију, као на пример *црноока*). Ако се унутар речи ипак нађу у таквој позицији они се редовно сажимају у један глас.

У овом раду је испитивана појава два идентична самогласника у контакту, од којих један припада неакцентованом предлогу, а други акцентованој речи. Испитивањем је обухваћено свих пет самогласника.

1.1.1. *Самогласник а*. Два самогласника *а* у додиру анализирана су у примерима према *атару*, са *Авале* (у реченицама *Ана се упуги према атару*, *Ана силази са Авале*). За сваки пример анализирано је по девет сонограма.¹³ На основу добијених резултата видимо да се ова два гласа, када се у проклизи нађу у контакту, могу изговорити на два начина:

а) као два гласа, иако није направљена потпуна пауза међу речима,¹⁴

б) извршено је сажимање у једно дуго *а* које је по трајању у просеку двоструко дуже од трајања истог гласа на почетку реченице.

Наиме, просечно трајање гласа *а* на почетку реченице *Ана силази са Авале* је 110 милисекунди, а просечно трајање дугог *а* које је настало у резултату обједињавања артикулације у истој реченици је 213 милисекунди. У примеру *Ана се упуги према атару* просечно трајање тог гласа на почетку реченице је 85 милисекунди, а просечно трајање дугог *а* у проклизи је 190 милисекунди. Сажимање је извршено у изговору осам субјеката.

1.1.2. *Самогласник е*. Појава обједињавања артикулације ова два гласа анализирана је у примеру *пре Едине* (у реченици *Ен-вер стиже пре Едине*). Резултати показују слично стање као и за самогласник *а*, тј.:

а) изговорена су два гласа, а границу међу њима показује смањен интензитет фонационе струје,

б) извршено је сажимање у један дуг вокал, али он не траје двоструко дуже од вокала са почетка реченице.

Просечно трајање гласа на почетку реченице у овом примеру је 110 милисекунди, а просечно трајање гласа који је настао

¹³ Сонограми на основу којих се дошло до резултата истраживања не могу бити објављени због технике штампања овог часописа.

¹⁴ На сонограмима се у овим случајевима види да ток ваздушне струје између артикулације ових двају гласова није прекинут, али се исто тако види да је изразито смањен интензитет те струје.

сажимањем је 170 милисекунди. До обједињавања артикулације дошло је у изговору осам субјеката.

1.1.3. *Самогласник и*. Када су се два гласа *и* нашла у додиру у примеру *ради извештаја* (у реченици *Иде тамо ради извештаја*) сонограми показују да су их субјекти изговорили на три начина:

а) као два гласа са потпуним прекидом тока фонационе струје између њих,

б) као два гласа између којих није потпуно прекинут ток фонационе струје, само му је смањен интензитет и

в) као један дуги глас чије је трајање у просеку двоструко дуже од трајања гласа на почетку реченице.

У изговору седам субјеката дошло је до обједињавања артикулације, а просечно трајање тог дугог гласа је 160 милисекунди, док је просечно трајање гласа *и* на почетку реченице 80 милисекунди.

1.1.4. *Самогласник о*. На основу наших резултата види се да и за ова два гласа у проклизии у примеру *преко ограде* (у реченици *Ово баџи преко ограде*) постоји двојак начин изговора:

а) као два гласа између којих није прекинут ток фонационе струје, него је само смањен интензитет,

б) као један дуги глас чије је трајање двоструко дуже од трајања истог гласа на почетку реченице.

За анализу обједињавања артикулације ових двају гласова имали смо један пример у коме се предлог *о* налазио између две речи од којих се претходна завршавала самогласником *о*, а наредна почињала тим истим гласом (у реченици *Онда говорисмо о одреду*). На основу добијених сонограма за овај пример може се видети да су три субјекта изговорила сва три гласа одвојено, а код шест субјеката је дошло до обједињавања артикулације. Као резултат је добијен дуги глас који у просеку траје четири пута дуже од гласа *о* на почетку реченице.

1.1.5. *Самогласник у*. И за овај глас резултати су слични као и за наведене вокале. Анализиран је пример *у ували* (у реченици *Ускоро ће бити у ували*), а на основу добијених сонограма можемо видети да постоји двојак начин изговора:

а) као два гласа без потпуног прекида тока фонационе струје,

б) као један дуги глас чије је трајање у просеку двоструко дуже од истог гласа на почетку реченице.¹⁵

¹⁵ Глас који је служио као модел за поређење дужине трајања вокала који је настао у резултату обједињавања артикулационог процеса налазио се на почетку реченице и био је под истим акцентом као и вокал

*

На основу изложених резултата може се закључити да два идентична самогласника када се нађу у контакту тако што један припада предлогу, а други акценгованој речи, могу у говорном низу дати један дуг глас који настаје као резултат обједињавања артикулационог процеса. Трајање дугог самогласника је двоструко дуже од трајања једноставног гласа на почетку реченице. Овакво стање је утврђено у изговору већине субјеката. Међутим, чињеница да је за сваки пример постојао и друкчији изговор (који није према нашем утиску звучао неприродно), говори о томе да обједињавање артикулационог процеса у оваквим случајевима није обавезно. Још један податак то поврђује, а то је да неки субјекти у једном случају обједињују артикулацију, а у другом не.

1.2. Сонанти

При творби сонаната фонациона струја наилази на делимичну препреку, али она и поред тога пролази релативно слободно. Због теснаца се ствара шум, али отвор је већи него код фрикативних сугласника па се шумни спектар сонаната меша са елементима вокалности.

За сонанте *в* и *ј* је карактеристично да се приближавају вокалима (најзатворенијим вокалима *у* и *и*). У акустичком ефекту који производе чује се истовремено вокалска боја и врло слабо трење. Недостатак јачег трења, који је последица тога што ваздух пролазећи кроз сразмерно велики отвор, не наилази ни на какву препреку, чини карактеристичан шум ових гласова најмање изразитим од свих сонаната. Због тога се често називају полувокалима.¹⁶

Акустичка структура ових гласова дистрибуира се у ниском и средњем фреквенцијском подручју. (Понекад је доста тешко утврдити на сонограму да ли се ради о сонанту или вокалу. На сонограму на који је нанета крива тоталне амплитуде пре би се рекло да је реч о вокалу *и* него о сонанту *ј*.)

И сонанти *н* и *м* су по својим акустичким обележјима слични вокалима, јер имају формантску структуру која је прожета елементима основног ларингалног тона.

на почетку акценговане речи уз коју је стајао предлог. Изузетак чини пример *Енвер стиже пре Едине*, па се у овом примеру и добијени резултати донекле разликују од осталих.

¹⁶ Бранко Милетић: Основи фонетике српског језика, Београд, 1960, стр. 22.

„Ови гласови представљају синтезу ларингалне звучности, полувокалних елемената и слабог шума.“¹⁷

Ни два идентична сонанта се у српскохрватском језику, по правилу, не изговарају један поред другог у оквиру једне речи. Изузетак чине речи са два акцента, као: најјачи, најјужнији, најједноставнији и сл.

Ми смо анализирали појаву два идентична сонанта у контакту. До контакта тих гласова дошло је у говорном низу. Један глас је припадао предлогу, а други акцентованој речи уз коју тај предлог стоји. Анализирани су сонанти *в*, *ј*, *м* и *н*.

1.2.1. Сонант *в*. За анализу обједињавања артикулације два идентична гласа *в* коришћена су само два сонограма (остали због техничких недостатака нису могли бити коришћени). Анализиран је пример *против ваше* (у реченици *Вашиар је против ваше навике*). На једном сонограму виде се форманти само једнога гласа који траје 70 милисекунди. Исто толико траје и глас *в* у речи *навике* у истој реченици код истог субјекта, а глас *в* на почетку реченице траје знатно краће — 40 милисекунди.

И на другом сонограму се види да је дошло до обједињавања артикулације, тај глас траје 70 милисекунди, док друга два гласа *в* у изговору истог субјекта у истој реченици трају по 100 милисекунди.

1.2.2. Сонант *ј*. У примеру *крај јаблана* (у реченици *Јаков стоји крај јаблана*) сви наши субјекти изговарали су само један глас који у просеку траје 90 милисекунди колико је и просечно трајање гласа на почетку реченице.

1.2.3. Сонант *м*. Појава обједињавања артикулационог процеса у проклизи за овај глас анализирана је у примерима *осим Марка* и *осим мене* (у реченицама *Ми смо сви осим Марка* и *Може ли неко осим мене*).

У првом примеру наши субјекти су на два начина изговорили ова два гласа:

а) један субјект је изговарао један глас који траје 90 милисекунди, колико код истог субјекта траје и *м* у иницијалној позицији реченице,

б) остали субјекти су обједињавали артикулацију а као резултат је добијен један дуг сонант *м*. Глас *м* у почетку реченице у изговору осам субјеката у просеку је трајао 66 милисекунди, а дуго *м* у проклизи 110 милисекунди.

У другом примеру је код свих субјеката дошло до појаве дугог *м* у проклизи које у просеку трају 110 милисекунди, а *м* у иницијалној позицији реченице траје 60 милисекунди.

¹⁷ Спасенија Владисављевић: Поремећаји говора у школске и предшколске деце, Савез друштва дефектолога Србије, Београд, 1977, стр. 21.

1.2.4. Сонант *н*. Понашање ова два гласа у контакту у говорном низу анализирано је у примеру *ван нас* (у реченици *Нико ван нас не зна*). На основу сонограма се види да је код свих наших субјеката дошло до обједињавања артикулационог процеса при чему је добијен један дуги сонант *н* који у просеку траје 125 милисекунди, док исти глас на почетку реченице траје 80 милисекунди.

*

На основу изнетих резултата за сонанте који су у проклизии дошли у додир могло би се закључити следеће. Најчешће у говорном низу долази до обједињавања артикулације таква два идентична гласа. Може се у таквим случајевима изговорити уместо два само један глас чије трајање није продужено, а може доћи и до појаве гласа продужене артикулације. Ти дуги гласови трају краће од двоструког трајања једноставних сонаната.

1.3. Експлозивни сугласници

Заједничка особина свих експлозивних сугласника је стварање преграде помоћу говорних органа ради краткотрајног заустављања ваздушне струје, после чега следи нагло отварање преграде, тзв. експлозија.

У акустичком погледу за време трајања оклузије настаје потпуна тишина, када се изговарају безвучни, а при изговору звучних чује се рад гласница, како за време оклузије тако и за време краткотрајне експлозије. Заустављање ваздушне струје се после наглог отварања преграде јавља као прасак слабијег интензитета који се простире по целом фреквенцијском спектру стварајући у одређеним фреквенцијским подручјима мале, карактеристичне концентрате акустичке енергије.¹⁸

У оквиру једне речи у нашем језику не сусрећемо удвојене експлозивне сугласнике сем у сложеницама типа *наддруштвени*, где сваки део сложенице чува своје значење. Ако у оквиру речи дође до услова за удвајање ових гласова, онда се на том месту изговара само један, а тако се и пише. Међутим, у говорном процесу може доћи до ситуације када се једна реч завршава експлозивним сугласником, а наредна почиње тим истим гласом. Ми смо испитивали шта се дешава када два идентична експлозивна сугласника дођу у додир тако што један припада

¹⁸ Спасенија Владисављевић: Поремећаји говора у школске и предшколске деце, Београд, 1977, стр. 21.

предлогу, а други акцентованој речи. Испитивани су сугласници *г* и *д*.

1.3.1. *Експлозивни сугласник г*. Обједињавање артикулације анализирано је у примеру *због грађе* (у реченици *Горан је због грађе дошао*). У изговору свих наших субјеката дошло је до појаве једног дугог гласа у проклизи који у просеку траје 110 милисекунди. Продужавање артикулације извршено је тако што је продужено време трајања оклузије. Просечно трајање овога гласа на почетку реченице је 83 милисекунде.

Време продужавања оклузије код свих наших субјеката је доста уједначено.

1.3.2. *Експлозивни сугласник д*. Анализиран је пример *испод дуда* (у реченици *Деда седи испод дуда*). На сонограмима се види да су сви субјекти изговарали један глас продужене артикулације који у просеку траје 135 милисекунди, док једноставно *д*, које се у истој реченици појављује три пута, траје у просеку 80 милисекунди.

*

На основу изнетих резултата може се закључити да долази до обједињавања артикулационог процеса двају идентичних експлозивних сугласника када се нађу у контакту тако што један припада предлогу, а други акцентованој речи. При томе настаје један сугласник продужене артикулације, чије је трајање у просеку краће од двоструког трајања једноставног експлозивног сугласника у истој реченици код истог субјекта. До продужавања артикулације долази на тај начин што се продужава оклузија.

1.4. Фрикативни сугласници

Гласови ове групе стварају се преко теснаца који формирају разни делови говорног апарата. Акустичка структура ових гласова разликује се од осталих сугласника због присуства континуираног шума. Што је отвор мањи у акустичкој структури има више шума који се налази у подручју високе фреквенције (од 5000 до 12000 Hz).

Фрикативи се разликују један од другог по фреквенцијском опсегу и концентратима акустичке енергије, интензитету и трајању фрикације, и по компоненти основног ларингалног тона.

Када се два идентична фрикативна сугласника нађу у проклизи један поред другог, онда се они у говорном низу, на основу резултата нашег истраживања, могу изговорити различито.

1.4.1. *Фрикативни сугласник ж*. Када се два идентична сугласника ж нађу један поред другога, а један од њих је финални глас предлога а други почетни глас акцентогене речи, као у примеру *дуж живице* (у реченици *Жика иде дуж живице*), на основу резултата нашег истраживања могу се у говорном низу понашати тројако:

а) Могу објединити артикулацију, а резултат тог обједињавања је сугласник продужене артикулације. На основу сонограма седам наших субјеката установили смо да глас ж на почетку реченице траје у просеку 100 милисекунди, а продужени глас, који је настао обједињавањем артикулације у проклизи, у просеку траје 150 милисекунди.

б) Могу објединити артикулацију и као резултат дати један глас који траје исто онолико колико и глас ж код истог субјекта у иницијалној позицији реченице, тј. 100 милисекунди.

в) Може доћи до удвајања ових сугласника, на тај начин што се изговарају два гласа, а између њих не долази до потпуног прекида, него се јавља један вокални елеменат у коме су изражени први и други формант који се разликују од форманата било ког српскохрватског вокала. Трајање ова два гласа у додиру није исто. Глас ж којим почиње акцентована реч траје 100 милисекунди, колико траје исти глас на почетку реченице. Међутим, глас којим се завршава предлог траје нешто краће, 70 милисекунди.

1.4.2. *Фрикативни сугласник з*. Ова два гласа у додиру у проклизи анализирана су у примеру из зида (у реченици *Зова расте из зида*). На основу наших резултата види се да се могу изговарати на два начина.

а) Код осам субјеката дошло је до обједињавања артикулације и тако је добијен један дуг сугласник који у просеку траје 132 милисекунде. Просечно трајање гласа з на почетку те реченице је 95 милисекунди, што значи да је време продужавања фрикације краће од трајања гласа у иницијалној позицији реченице.

б) Само у једном случају појавило се двоструко трајање гласа у проклизи, тј. глас у иницијалном положају реченице код истог субјекта траје 125 милисекунди, а глас који је добијен обједињавањем артикулације траје 250 милисекунди.

1.4.3. *Фрикативни сугласник х*. Када су се у проклизи наша ова два идентична сугласника у примеру *врх хриди* (у реченици *Хоће врх хриди црне*) на основу наших резултата видимо да је могућ тројак начин изговора.

а) Код седам субјеката су обједињене артикулације и добијен један продужен сугласник чије је просечно трајање 140

милисекунди. Просечно трајање гласа у иницијалној позицији нисмо могли са сигурношћу утврдити. Једино се на једном сонограму може видети да тај глас на почетку реченице траје 90 милисекунди,

б) код једног нашег субјекта видимо у овој ситуацији удвојене сугласнике без икакве паузе међу њима,

в) један субјекат је направио паузу између две речи, па имамо потпуну артикулацију и једног и другог гласа.

*

На основу добијених резултата за појаву обједињавања артикулације два идентична фрикативна сугласника у проклизи можемо закључити да се у том случају они могу изговарати на више начина:

а) могу објединити артикулацију па да се добије један глас продуженог трајања које је краће од двоструког трајања једнога гласа,

б) могу (у мањем броју случајева) објединити артикулацију па да се добије дуг сугласник који траје исто онолико колико је двоструко трајање једнога гласа,

в) могу објединити артикулацију па да се добије један глас чије трајање није продужено,

г) могу се са паузом изговорити обе речи тако да су артикулације оба гласа потпуне.

Међутим, највећи број наших субјеката показује тенденцију ка обједињавању артикулације у један глас продуженог трајања које је краће од двоструког трајања тог истог гласа на почетку реченице.

2. Једначење сугласника по звучности

Звучност односно беззвучност гласова зависи од тога да ли гласнице активно учествују у њиховом стварању.

Када се два сугласника неједнаке звучности нађу у говору један поред другог онда они саображавају своју артикулацију на тај начин што се делимично асимилују, тј. претходни једначи своју звучност према наредном. Ако је претходни глас у скупу беззвучан, а наредни звучан, онда приликом изговора гласнице почињу да трепере и кад се изговара претходни глас који је у другим позицијама беззвучан. И обрнуто, ако је наредни звучан, а претходни беззвучан, приликом изговора таквог скупа гласни-

це престају да трепере и када се изговара глас који је иначе у другим позицијама звучан. У стандардном српскохрватском језику има 20 звучних гласова, али звучност није код свих фонолошки релевантна. Звучност вокала и сонаната је неутрална, тј. они својом звучношћу не утичу на промену звучности гласова који се налазе испред њих.

Фонолошки је релевантна звучност правих сугласника који су акустички шумови.¹⁹

Једначење по звучности у оквиру једне речи је несумњиво, та појава се бележи и у писму (сем неких изузетака). Како је већ речено, помињали су наши фонетичари да до овакве појаве може доћи у говорном низу када два сугласника неједнаке звучности дођу у додир тако што се једним завршава претходна реч, а следећа почиње другим. То је и експериментално доказано. Експериментално је потврђена и чињеница да су вокали и сонанти фонолошки неутрални када је у питању звучност.²⁰

Због тога у овом раду, приликом сачињавања узорка језичке грађе, нису узети ни вокали ни сонанти. Настојали смо да покажемо на овим примерима до које мере сугласници различити по звучности утичу својом звучношћу један на други. Пошто је према начину сачињавања узорка језичке грађе постојао велики број реченица у којима су се могли посматрати различити видови једначења по звучности, снимљено је 400 таквих реченица. Међутим, због ограничених техничких могућности нису све те реченице анализирани на сонографу. Због тога што се на сонограму најбоље може видети граница између фрикативних и експлозивних сугласника, анализирани су примери где су се у проклизи нашао два гласа неједнаке звучности од којих је један фрикативни, а други експлозивни сугласник.

Свих 400 реченица је неколико пута пажљиво преслушавано и на основу акустичког утиска може се закључити да се у највећем броју случајева у проклизи гласови асимилују по звучности.

Основни ларингални глас (тј. звучност која је резултат рада гласница) је код људи различите висине и креће се од 80 до 350 Hz. Код мушкараца се ларингални глас обично налази од 80 до 180 Hz, а код жена је знатно виши и креће се од 200 до 350 Hz. Висина основнога гласа зависи од дужине гласница и величине ларингалног простора.

¹⁹ М. Стевановић: Савремени српскохрватски језик, I, Београд, 1964, стр. 100.

²⁰ А. Пецо: Изговор звучних сугласника на крају речи у српскохрватском језику, Зборник за филологију и лингвистику. IV—V Нови Сад, 1961—1962.

Присуство звучности можемо пратити на сонограму. Налази се при самом дну слике у зони ниске фреквенције. Да бисмо били сигурни да је звучност присутна, односно да је нема, можемо зону ниске фреквенције поредити са зоном ниске фреквенције звучног или беззвучног пара тога гласа, који се налази у иницијалној позицији реченице.

2.1. Звучни — беззвучни

У примеру *дуж канала* (у реченици *Жарко тражи дуж канала*) на свих девет сонограма види се да је извршена асимилација по звучности. Од самог почетка артикулације фрикативног сугласника у проклизи гласнице су престале да трепере. Да ларингални глас није присутан сведочи нам и поређење са гласом *ж* у почетку реченице код кога се може видети присуство звучности.

И у примеру *из поште* (у реченици *Звали су га из поште*) такође се фрикативни глас *з* изједначио по звучности са беззвучним експлозивним сугласником *п*. На свим сонограмима, за овај пример, види се да није у проклизи за овај глас присутна ларингална звучност, док се такође на свим сонограмима види присутна та компонента код гласа *з* у иницијалној позицији реченице.

У примеру *без трага* (у реченици *Зашто нестале без трага?*) на осам сонограма види се да је извршена асимилација по звучности у потпуности, а у изговору једног субјекта гласнице су трепериле на почетку артикулација да би негде око половине престале.

*

На основу изнесених резултата могли бисмо закључити следеће: ако се два сугласника од којих је један звучан, а други беззвучан нађу у говорном низу један поред другог тако што је звучни завршни сугласник предлога, а беззвучни почетни сугласник акцентоване речи, они се најчешће једначе по звучности тако што се оба изговарају без учешћа гласница.

2.2. Беззвучни — звучни

У примеру *с болом* (у реченици *Сад је с болом у души*) на осам сонограма види се да је извршена асимилација по звучности. Гласнице су трепериле од самог почетка артикулације гласа у проклизи.

На једном сонограму види се једна занимљива појава. Ту је делимично извршена асимилација по звучности, али прогресивна. Глас *с* је остао непромењен, приликом његове артикулације у проклизи није дошло до појаве ларингалног гласа као што те појаве нема ни код идентичног гласа у почетку реченице. До делимичне промене је дошло код наредног експлозивног сугласника *б*. На почетку оклузије при артикулацији овога гласа гласнице нису трепериле, а тек од половине трајања оклузије појављује се ларингални глас.

У примеру *с грања* (у реченици *Сишао је с грања*) има једна мало нејасна појава прогресивне асимилације по звучности (није реч о истом субјекту као у претходном примеру). Наиме, када се анализира спектар гласа *с* у проклизи, види се да је ларингални тон присутан на почетку отприлике до једне трећине трајања гласа. Друге две трећине су без присуства тога елемента, а при изговору следећег експлозивног гласа појавио се прасак јачег интензитета који је присутан по целом фреквенцијском спектру. На основу јачине тога праска могло би се закључити да је ту изговорено безвучно *к* а не звучно *г*.

У примеру *с дедом* (у реченици *Стално ће бити с дедом*) на осам сонограма видимо да је извршено једначење по звучности. На почетку реченице имамо групу *ст* где у зони ниске фреквенције нема на спектру никаквих елемената интензитета, а у проклизи се види на свих осам сонограма група *зд* у којој је очигледно присуство интензитета у зони ниске фреквенције, тј. присуство звучности.

На једном сонограму се види да није извршено једначење по звучности, али у овом примеру говорник је направио кратку паузу између предлога и акцентоване речи.

*

На основу добијених резултата могло би се закључити да се два сугласника неједнаке звучности (било да је скупина звучни — безвучни или безвучни — звучни), када се у говорном низу нађу један поред другог тако што је један финални сугласник проклитике, а други иницијални сугласник акцентогене речи, најчешће асимилију по звучности. Наравно, понеки изузетак сведочи о томе да та асимилација није обавезна.

3. Обједињавање артикулационог процеса двају сугласника у контакту који се разликују само по звучности

Када се два сугласника која се међусобно разликују само по звучности нађу један поред другог, они могу објединити артикулацију и дати као резултат само један сугласник који је према природи као други из те групе. Ако до такве појаве долази унутар једне речи, онда је то један сугласник чије трајање није продужено (као, на пример, *расећи* настало од *раз — сећи*).

Таква два гласа могу се један поред другог наћи и у говорном низу. У овом раду испитивани су у контакту сугласници слични по природи, а различити само по звучности. У додиру су се нашли на тај начин што је један припадао предлогу, а други акценатованој речи.

На основу добијених сонограма можемо видети да су се гласови *з* и *с* у примеру *без сна* (у реченици *Због тога остаде без сна*) у изговору свих девет субјеката асимиловали по звучности. Код седам субјеката нема од почетка изговора гласа у проклизи присуства ларингалне звучности, а код два субјекта на почетку артикулације другог *с*, које је настало као резултат обједињавања артикулације *з* и *с* око 20 милисекунди трепериле су гласнице, што се види по присуству интензитета у зони ниске фреквенције.

У резултату обједињавања артикулације ових двају гласова добијен је у изговору седам наших субјеката један дуг глас чије је просечно трајање 110 милисекунди, а просечно трајање једноставног гласа *с* у истој реченици је 87 милисекунди.

Један субјекат је изговорио дуг глас чије је трајање чак дужи од двоструког трајања једног гласа *с* у истој реченици (код овог субјекта глас *с* у средини реченице траје 100 милисекунди, а дуго *с* настало обједињавањем артикулације у проклизи траје 250 милисекунди).

У једном случају имамо удвојени сугласник *с*. На сонограму се види да је два пута узастопно поновљена потпуна артикулација гласа *с* без икаквог прекида између њих. А трајање овога гласа у све три позиције у реченици је по 90 милисекунди.

Сличну појаву имамо и у примеру *дуж шатора* (у реченици *Жарко иде дуж шатора*). Установљено је да су се гласови *ж* и *ш* асимиловали по звучности код осам субјеката и да су код свих осам ова два гласа објединила артикулацију и као резултат дала једно дуго *ш* чије је трајање краће од двоструког трајања неасимилованог *ж*. Глас *ж* на почетку реченице траје 86 милисекунди, а глас *ш* који је у проклизи настао као резултат

обједињавања артикулације гласова *ж* и *ш* траје у просеку 145 милисекунди.

Код једног субјекта није дошло ни до асимилације по звучности, а самим тим није могло доћи ни до обједињавања артикулације па су један поред другог изговорени и глас *ж* и глас *ш*.

*

На основу ових резултата може се закључити да два сугласника која се међусобно разликују само по звучности када се нађу у проклизу у додиру најчешће обједињавају своју артикулацију тако што се асимилују по звучности (и то регресивном асимилацијом) и дају један сугласник продужене артикулације чије је трајање краће од двоструког трајања та два гласа изговорена појединачно. Додуше, не треба занемарити ни један случај када долази до асимилације по звучности, али не и до обједињавања артикулације, а ни (такође један случај) када не долази ни до асимилације по звучности, а самим тим ни до обједињавања артикулације.

4. Једначење сугласника по месту творбе

Када се сугласници *з* и *с* у говору нађу испред неког од предњонепчаних сугласника, они се начином артикулације асимилују, мењају се у себи најсродније предњонепчане сугласнике *ж* и *ш*. Та промена настаје ради олакшања изговора због тога што се под утицајем положаја за суседни глас мења положај језика и усана, па се глас твори на месту артикулације другог, суседног гласа. Тиме се и сам глас потпуно или делимично мења прелазећи у други глас или стварајући нову варијанту. Ова гласовна промена се врши у оквиру једне речи у стандардном језику у примерима типа: *ражциллитати се, ижђикати, шчепати, шћућурити се, прошња, пажљив* и сл.²¹

Ова појава се у оваквим примерима бележи и у писму.

И у говорном низу могу се гласови *з* и *с* наћи у непосредном додиру са предњонепчаним сугласницима, на тај начин што један од ова два гласа припада предлогу, а акцентована реч почиње неким од предњонепчаних сугласника. Логично је очекивати да ће у таквим случајевима доћи до једначења по месту творбе. О томе говоре и резултати испитивања у овом раду.

²¹ Михаило Стевановић: Савремени српскохрватски језик, I, Београд, 1964, стр. 104.

4.1. Када се сугласник *з* нашао у проклизии испред предњонепчаног гласа *ђ* у примеру из *Ђаковице* (у реченици *Зоран је из Ђаковице*), на основу сонограма можемо видети следеће:

а) Код два субјекта је дошло до једначења по месту творбе. На сонограму се види да су се објединили шумни спектар гласа који је изговорен уместо гласа *з* и шумни спектар који се јавља као фрикативни елеменат у артикулацији гласа *ђ*; у овом случају је дошло до потпуног обједињавања тих шумних елемената, тако да нема елемената оклузије у африкати *ђ*.

б) Код осталих субјеката није дошло до једначења по месту творбе што се може видети ако се упореде шумни спектар гласа *з* који припада предлогу и гласа *з* из иницијалне позиције реченице; и једном и другом гласу фрикација је у зони фреквенције изнад 3500 Hz док је фрикација шумног елемента африкате *ђ* почела у нижим зонама изнад 2250 Hz.

4.2. Када се у говорном низу глас *с* нашао непосредно испред предњонепчаног гласа *ђ* у примеру с *Ђорђе* (у реченици *Сутра иде с Ђорђе*), на свим нашим сонограмима се види да је дошло до једначења по звучности. Код три субјекта није дошло до једначења по месту творбе. У тим случајевима се види да је спектар тога гласа у истој зони фреквенције као и спектар гласа *с* на почетку реченице, тј. изнад 3500 Hz, само је код гласа у проклизии присутна и ларингална звучност. Фрикативни елеменат африкате *ђ* и у овом случају налази се у нижој зони, почиње од 2600 Hz.

Код шест субјеката је дошло до једначења по месту творбе. На сонограмима се види да су концентрати акустичке енергије гласа који је настао у резултату асимилације по месту творбе распоређени на исти начин као и код фрикативног елемента африкате *ђ*, што значи да је на истом месту дошло до стварања теснаца. Ова два гласа налазе се на спектру у зони фреквенције изнад 2100 Hz, док се спектар гласа *с* у иницијалној позицији реченице налази изнад 3100 Hz.

На основу добијених резултата може се рећи да глас који је настао у резултату једначења по месту творбе није глас *ж*, већ глас који је сродан фрикативном елементу африкате *ђ*, тј. добијено је врло меко *ж*.

4.3. Када се глас *з* нашао у говорном низу испред предњонепчаног гласа *ћ* у примеру из *ћошка* (у реченици *Злато је из ћошка*), ова група субјеката га је изговарала на два начина. У једном случају није дошло до потпуног једначења по звучности, нити до једначења по месту творбе.

На сонограму се види да су до половине трајања овога гласа трепериле гласнице а затим престале, јер од половине се не види присуство ларингалне звучности. Концентрати акустичке енерги-

је су распоређени као и код гласа *з* са почетка реченице. Спектар се налази у знатно вишој фреквенцијској зони него спектар фрикативног елемента африкате *ћ*.

Код осталих субјеката дошло је до једначења и по звучности и по месту творбе. На сонограмима се види да је на крају предлога безвучан глас јер у зони ниске фреквенције нема присуства основног тона. Фреквенцијски распоред спектра и концентрати акустичке енергије су идентични са фрикативним елементом африкате *ћ*. На сонограму се јасно види да се и фреквенцијски распоред спектра и концентрати акустичке енергије код гласа који је настао у резултату једначења по месту творбе разликују од истих елемената гласа *з* у почетку реченице и гласа *ш* у истој реченици. То значи да је изговорени глас врло меко *ш*.

4.4 У примеру с *ћебетом* (у реченици *Сутра ћеш га видети с ћебетом*), када се глас *с* нашао непосредно испред предњонепчаног *ћ* дошло је код свих субјеката до једначења по месту творбе. На сонограмима се види да је фреквенцијски ниво спектра и распоред акустичке енергије овога гласа исти као и код фрикативног елемента африкате *ћ*. Исто се тако види, поређењем са гласовима *с* из иницијалне позиције реченице и *ш* из исте реченице, да глас који је добијен у резултату једначења по месту творбе није *ш*, већ глас који је идентичан са фрикативним елементом африкате *ћ*, тј. врло меко *ш*.

4.5. Када се глас *с* нашао непосредно испред предњонепчаног сугласника *ч* у примеру с *чашом* (у реченици *Славко другује с чашом*) свих девет сонограма недвосмислено потврђује једначење по месту творбе. Поређењем изговореног гласа у проклзи са гласом *с* у иницијалној позицији реченице, видимо да се они разликују и по фреквенцији у којој се налази спектар и по концентратима акустичке енергије. Ти елементи су му исти као код фрикативног дела африкате *ч* и као код гласа *ш* у истој реченици, а то значи да је једначењем добијен глас *ш*.

4.6. У примеру из *чаше* (у реченици *Зрно смо узели из чаше*) такође је дошло до једначења по месту творбе. Ту је дошло и до једначења по звучности што се види по томе да у зони ниске фреквенције није присутан елемент акустичке енергије карактеристичан за ларингалну звучност. Да је недвосмислено постојање једначења по месту творбе види се по фреквенцијском распореду спектра и по концентратима акустичке енергије који су исти као код гласа *ш* у истој реченици и као код фрикативног дела африкате *ч*. Сви ти елементи се разликују код гласа *с* на почетку реченице, што значи да је у резултату једначења по месту творбе добијен глас *ш*.

4.7. У примеру без *цака* (у реченици *Здравко дође без цака*) глас *з* је дошао у непосредан додир са предњонепчаним гласом *ц*. У изговору свих наших субјеката дошло је до једначења по месту творбе. Види се на сонограмима да су фреквенцијски распоред спектра и концентрати акустичке енергије исти као код фрикативног елемента африкате *ц*, што значи да је у резултату једначења по месту творбе добијен глас *ж*.

4.8. Када се глас *с* нашао у говорном низу у непосредном контакту са предњонепчаним гласом *ц* у примеру *с цомбастог* (у реченици *Сиђе с цомбастог пута*), у говору свих девет субјеката дошло је до једначења по месту творбе. На сонограмима се види да је дошло до једначења по звучности и до усклађивања фреквенцијског распореда шумног спектра и концентрата акустичке енергије са фрикативним елементом африкате *ц*. У резултату једначења по звучности и по месту творбе добијен је глас *ж*.

4.9. Када се у говорном низу глас *з* нашао испред предњонепчаног гласа *љ* у примеру *из љуске* (у реченици *Зашто вади из љуске?*), у говору свих девет субјеката није дошло ни до каквих промена. То се може видети ако се овај глас упореди са истим гласом у иницијалној позицији реченице. И код једног и код другог гласа присутна је звучност, исти је фреквенцијски распоред спектра и концентрати акустичке енергије.

4. 10. У примеру *с Љерком* (у реченици *Сада другује с Љерком*) глас *с* се нашао испред предњонепчаног гласа *љ*. На свим нашим сонограмима видимо да није дошло ни до каквих промена.

4.11. Никаких промена нема ни код једног субјекта у примеру *из њиве* (у реченици *Земљу је донео из њиве*) када се глас *з* нашао у говорном низу испред предњонепчаног гласа *њ*.

4.12. Ни у примеру *с њим* (у реченици *Сви су пошлци с њим*) где је глас *с* дошао у контакт са предњонепчаним гласом *њ* нема у изговору наших субјеката никаквих промена.

*

На основу изнетих резултата можемо закључити да се гласови *з* и *с* када се у говорном низу нађу у контакту са предњонепчаним сугласницима *ђ*, *ћ*, *ц* и *ч*, ако је тај додир у проклизи, могу једначити са њима по месту творбе.

У изговору наших субјеката до тога чешће долази ако су ови гласови у контакту са предњонепчаним гласовима *ч* и *ц*. У резултату тога једначења добијају се гласови *ж* и *ш*.

Нешто ређе до једначења долази и испред *ђ* и *ћ*, али се онда као резултат добијају гласови *ж'* (врло меко *ж*) и *ш'* (врло меко *ш*).

На основу изговора наших субјеката можемо закључити да у проклизи испред предњонепчаних сонаната *љ* и *њ* не долази ни до каквих промена.

5. Обједињавање артикулационог процеса сугласника који настају у резултату једначења по месту творбе

Када се у говорном низу гласови *з* и *с* нађу испред предњонепчаних сугласника *ж* и *ш*, тако што се неким од два пискава завршава предлог, а акценгована реч почиње неким од шуштавих, они могу саображавати своју артикулацију.

5.1. Када се глас *з* нашао испред предњонепчаног гласа *ш* у примеру без *шарма* (у реченици *Зденка је без шарма*) на основу изговора наших субјеката види се да је дошло до обједињавања артикулације у један дуг глас *ш*. Анализа сонограма показује да је у овом примеру дошло до једначења по звучности, јер за разлику од гласа *з* у иницијалном положају реченице код кога је присутна ларингална звучност, код гласа у проклизи нема тог елемента. Исто тако се види да је и ниво фреквенције подешен према гласу *ш*, а такође и концентрација акустичке енергије. Као резултат обједињавања артикулационог процеса добијен је глас *ш* продужене артикулације који у просеку траје 130 милисекунди, док глас *з* на почетку реченице траје у просеку 65 милисекунди.

5.2. У примеру без *жара* (у реченици *Зоран ради без жара*) у контакт су у проклизи дошли гласови *з* и *ж*. Субјекти су овај пример изговарали двојако. Два субјекта су изговарала оба ова гласа један поред другога, а код осталих је дошло до обједињавања артикулације. Као резултат обједињавања добијен је глас *ж* продужене артикулације који у просеку траје 130 милисекунди. Просечно трајање гласа *з* на почетку реченице је 90 милисекунди.

*

На основу изложених резултата може се закључити да гласови *з* и *с* када се нађу у проклизи испред гласова *ж* и *ш* могу у резултату једначења по месту творбе објединити артикулацију. Ако до тога дође добија се један сугласник продуженог трајања.

V ОПШТИ ЗАКЉУЧЦИ

Анализа гласовних промена у проклизи у стандардном српскохрватском језику и резултати добијени експерименталним истраживањима омогућују да се изведу извесни општи закључци. Ове закључке треба примити са следећим резервама:

- а) говорни процес се одвијао у лабораторијским условима,
- б) закључци вреде за популацију из које је узорак узет и за време када је вршено испитивање.

Водећи рачуна о овим чињеницама можемо закључити:

1. До саображавања артикулације двају суседних гласова не долази само у оквиру једне речи. До те појаве може доћи и у говорном низу када два гласа дођу у додир на тај начин што један припада неакцентованом предлогу, а другим почиње акцентована реч уз коју тај предлог стоји.

2. У проклизи може доћи до обједињавања артикулационог процеса двају идентичних гласова. Ако до тога дође, у резултату обједињавања настаје:

а) при обједињавању артикулације самогласника један дуги глас чије је просечно трајање двоструко дуже од просечног трајања једноставног самогласника,

б) при обједињавању артикулације сонаната један глас продужене артикулације који је у просеку краћи од двоструког трајања једноставног сонанта,

в) при обједињавању артикулације експлозивних сугласника такође један глас продужене артикулације који је настао у резултату продужавања оклузије, а чије је трајање краће од двоструког трајања једноставног експлозивног сугласника,

г) при обједињавању артикулације фрикативних сугласника један глас продужене артикулације, који такође у просеку траје краће од двоструког трајања једноставног гласа.

3. У проклизи може доћи до једначења по звучности. Међусобно се по звучности асимилују прави сугласници, а звучност вокала и сонаната је неутрална.

4. Може доћи до обједињавања артикулационог процеса двају сугласника који се међусобно разликују само по звучности. До тога долази у резултату асимилације по звучности и тада се добија један сугласник продужене артикулације, чије је трајање у просеку краће од двоструког трајања једноставног сугласника.

5. У проклизи може доћи и до једначења по месту творбе. Ту појаву сусрећемо када се гласови *с* и *з* нађу испред предњонепчаних сугласника *ћ*, *ђ*, *ч* и *џ*. Када се сугласници *с* и *з* нађу испред предњонепчаних сугласника *ч* и *џ* у резултату једначе-

ња по месту творбе добијају се гласови *ш* и *ж*. А када се *с* и *з* нађу испред гласова *ћ* и *ђ*, у резултату тог једначења добијају се гласови *ш'* и *ж'* (врло меко *ш* и врло меко *ж*), тј. долази до једначења са фрикативним елементима африката *ћ* и *ђ*.

6. У проклизи не долази до једначења по месту творбе у случајевима када се гласови *с* и *з* нађу испред предњонепчаних сонаната *љ* и *њ*.

7. Може доћи до обједињавања артикулационог процеса идентичних сугласника насталих у резултату једначења по месту творбе. Тада се добија један сугласник продужене артикулације, чије је трајање краће од двоструког трајања једноставног сугласника.

8. Сви изнети закључци су само могуће појаве до којих је дошло у изговору највећег броја субјеката чији смо говор испитивали.

9. Гласовне промене не морају бити увек присутне што поврћују и одступања у изговору мањег броја наших субјеката.

10. Пошто гласовне промене у проклизи не утичу на промену значења датих говорних сегмената, можемо закључити да новонастали гласови нису и нове фонеме, него само позиционе варијанте основне фонеме.

ЛИТЕРАТУРА

- Артемов, А. В.: Экспериментальная фонетика, Москва, 1956.
- Белић, Александар: О књижевним језицима, ЈФ књ. 19, св. 1—4, Београд, 1951—1952, стр. 1—16.
- Белић, Александар: Основи историје српскохрватског језика, Фонетика, Београд, 1960.
- Белић, Александар: Савремени српскохрватски књижевни језик, Део I, Гласови и акценти, Београд, 1951.
- Белић, Александар: Акценатске студије, пос. изд. СКА XIII, Београд, 1914.
- Белић, Александар: О језичкој природи и језичком развоју, I, Београд, 1958.
- Бошковић, Радосав: Основи упоредне граматике словенских језика, I, Београд, 1968.
- Бугарски, Ранко: Језик и лингвистика, Београд, 1972.
- Даничић, Ђуро: Мала српска граматика, Беч, 1850.
- Даничић, Ђуро: Српски акценти, пос. изд. СКА LVIII, Београд, Земун, 1925.
- Илић, Милош: Комуникација и језик, Трећи програм, јесен 1972, Радио-Београд, стр. 43—61.

- Ивић, Милка: Правци у лингвистици, Љубљана, 1975.
- Јакобсон, Роман: Лингвистика и поетика, Београд, 1966.
- Јовић, Душан: Лингвостилистичке анализе, Београд, 1975.
- Караџић, Ст. Вук: Скупљени граматички и полемички списи, 1—3, Београд, 1894—96.
- Караџић, Ст. Вук: Српски рјечник (Српска граматика), Беч, 1818.
- Кошутић, Радован: Граматика руског језика (Гласови), Београд.
- Маретић, Томо: Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика, 1, Загреб, 1899, 2, Загреб, 1931.
- Маслов, С. Юрий: Введеие в языкознание, Москва, 1975.
- Милетић, Бранко: Прилог за испитивање артикулације помоћу рендгенових зракова, ЈФ, књ. VII, 1928—1929, 160—200.
- Милетић, Бранко: Изговор српскохрватских гласова (Експериментално-фонетска студија), Београд, 1933, Српски дијалектолошки зборник књ. 5.
- Милетић, Бранко: Основи фонетике српскога језика, Београд, 1952.
- Милетић, Бранко: Поводом Еггблумових радова из српске фонетике и словенске акцентологије, ЈФ, књ. 8, 1928—29, 65—82.
- Николић, Берислав: Деривација и фонетика, Зборник за филологију и лингвистику, VII/2, Нови Сад, 1973.
- Николић, Берислав: Акценатски вид проклизе и енклизе у српскохрватском језику, НЈ, НС, књ. 12, св. 3—6, 1962, 156—178.
- Павловић, Миливој: Основи психофизиологије и психопатологије говора, Београд, 1956.
- Павловић, Миливој: Говорни ток и акценти у књижевном језику, Књижевност и језик, III/8—9, 1956.
- Павловић, Миливој: Језички знак и структура фонеме у језичким системима, ЈФ, књ. 28, св. 1—2, Београд, 1969, стр. 37—74.
- Пецо, Асим: Природа африката српскохрватског језика, ЈФ, књ. XXV, 1961—1962, 161—183.
- Пецо, Асим и Петар Правица: О природи акцената српскохрватског језика на основу експерименталних истраживања, ЈФ, књ. XXIX, св. 1—2, 1972, 195—242.
- Пецо, Асим: Икавскошћавски говори западне Босне (I дио: Увод и фонетика), Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник, књ. I, Сарајево, 1975.
- Peço, Asim: Les consonnes longues en serbocroate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, No 8—9, 1960.
- Пецо, Асим: Основи акцентологије српскохрватског језика, Београд, 1971.
- Пецо, Асим: Изговор звучних сугласника на крају ријечи у српскохрватском језику, Зборник за филологију и лингвистику, IV—V, Нови Сад, 1961—1962.
- Пецо, Асим: Промене непалаталних сугласника у вези са *j* на српскохрватском подручју, ЈФ, књ. XXVIII, св. 1—2, Београд, 1969, стр. 143—188.
- Решетар, Милан: Дуги сугласници у српскохрватском језику, ЈФ, књ. II, св. 1—2, 1921, стр. 111—114.
- Rešetar, Milan: Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts, A. sl. Ph., knj. XVII, 28—29.
- Решетар, Милан: Језик приморских лекционара, Рад, 136, 116.

Сосир, Фердинанд: Општа лингвистика (превео Сретен Марић), Београд, 1969.

Стевановић, Михаило: Савремени српскохрватски језик, I, Београд, 1964.

Стевановић, Михаило: Савремени српскохрватски језик, II, Београд, 1969.

Шкиљан, Дубравко: Језик и говор у процесу комуникације, Трећи програм, пролеће 1975, Радио-Београд, стр. 399—415.

Владисављевић, Спасенија: Поремећаји говора у школске и предшколске деце, Београд, 1977.

Владисављевић, Спасенија: Неправилан изговор српскохрватских африката, Београд, 1977.

Речник српскохрватског књижевног језика, Нови Сад — Загреб, 1967.

Зорка Кашић

О ВАРИЈАНТАМА ЈЕДНЕ РЕЧИ

1. Именичка реч која, према речнику Матице српске (1976), значи „површину земљишта или другу основну површину (по којој се хода, на којој се нешто подиже и сл.)“ у нашем савременом књижевном језику има ове гласовне ликове: *тло*, *тле* и *тли*. Те су речи граматички различитог рода и броја: *тло* је таквим обликом (са завршетком на *о*) само именица средњег рода (као нпр. *село*); тога рода је и *тле* кад је употребљено у једнини (нпр. родно *тле*), а кад је то множински облик (*plurale tantum*), онда је женскога рода; истога рода је и *тли* (по деклинационом обрасцу *кост*, множина *кости*).

2. У овом раду треба показати колика је, у књижевном језику, употребна вредност сваке од тих речи и у којим се флексивним облицима остварују. Али пре тога треба видети како су оне наведене у познатијим речницима и како су на њих гледали поједини наши граматичари у чијим се уџбеницима помињу.

У првом издању Вуковог речника (1818) нема ниједне од тих речи, што може значити да их није ни било у тадашњем тршићком говору.¹ У другом издању речника су наведене, али само у множинском облику, као *pluralia tantum* женскога рода: *тлѣ*, *тáлá* и *тлѣ* и са ознаком у загради: „по југоз[ападним] кр[ајевима]“. Вуку, дакле, као да није било знано да у другим крајевима нашег језика постоје и други облици ове речи (*тло* и *тле* у једнини). Као у Вуковом речнику, тако је и у Броз-Ивковићевом, само што Ивковић наводи и *тлѣ*, које упућује на *тлѣ* и *тлѣ* и додаје — да се говори у Хрватској. — Код Ристића и Кангрге је такође *тлѣ*, *тáлá*, *тлѣ* f. pl. Али за њих је „одомаћено“ *тлѣ*, *тлѣ*, које је средњег рода (n.) и на које се после упућује *тлѣ*, *тлѣ*. И Л. Бакотић упућује *тло* на *тле*. Та је реч код њега грешком означена као именица мушкога рода (!). У његовом речнику нема речи *тле* и *тли* као *pluralia tantum*.

¹ Те речи нема ни у Елезовићевом *Речнику косовско-метохијског дијалекта*, као ни у говору крушевачког краја. А сигурно је да има и других народних говора у којима је она такође непозната.

— У Хрватско-пољском рјечнику Ј. Бенеша (1949) поред *тлѐ*, *тáлā*, *тлй* је и *тлѓ* п. А Деановић и Јернеј, у Хрватско-српско-талијанском рјечнику (1963), и *тлѐ*, *тáлā* f. pl. и *тлй*, *тлй* f. pl. упућују на *тлѓ*, *тлѓ* п. Ни код њих се не налази *тле* које је у једнини и средњег рода. — Најзад, у речнику Матице српске на *тлѓ*, *тлѓ* упућује се *тлй* ж мн., као и *тлѐ*, *тлѓ* с (средњи род); ту, дакле, недостаје *тле* у множини женскога рода.

Толико о томе у овим речницима. И као што се види, наши лексикографи су различито одређивали лексички статус ових речи, при чему је најмање заступљен облик *тле* као именица средњег рода.

Од граматика је, пре других које су школски уџбеници, Маретићева велика граматика (III изд. 1963. год.), која је, као што је познато, настала углавном на грађи из језика Вукових и Даничићевих дела и народних умотворина. Маретић вели да се поред *тлѐ* говори и *тлй*, и у оба облика реч је у множини и женскога рода; дакле, као што је и код Вука у његовом речнику. Али, затим додаје да је једнина тој именици именица средњег рода *тлѓ* (стр. 179—180), што овде значи само толико да и тај облик ове речи постоји у нашем језику. И у његовој школској граматици (1906) је, у ствари, исто, јер ту Маретић каже да се од речи *тлѓ*, која се „склања“ као село, „говори и плурал, али у женском роду“ и гласи: *тлѐ* или *тлй* (стр. 69). Стј. Мусулин у Граматици хрватско-српскога језика (1937) наводи множинске облике речи — *тлѐ* и *тлй*, а за *тло* вели да се говори „само у неким крајевима“ (стр. 70). Међутим, у Граматици хрватскога или српског језика, коју су написали И. Брабец — М. Храсте — Ср. Живковић (1952), главна је реч *тлѓ* као село, а за *pluralia tantum* женскога рода *тлѐ* или *тлй* стоји да је тако „у неким крајевима“ (стр. 53). — У Граматици српско-хрватског језика за први разред Ж. Стефановића (1932) дата је именица *тлѐ* (*тлй*), која се „говори у множини у женском роду“, а онда има и то да се та реч говори — „нарочито у Хрватској“ — и у једнини у средњем роду у облику *тлѓ* (стр. 52). — А. Белић у Граматици српско-хрватског језика за други разред (1934) каже само да „*тлѓ* има у мн. *тлѐ* или *тлй* (ж. род)“ (стр. 72).

Ови граматичари, дакле, за књижевни језик имају *тле* и *тлй*, као и *тло*, а немају реч *тле* у једнини и средњег рода. И као да се на тај начин негира њена књижевна вредност. Зато је неосновано кад И. Клајн пише да *тле* „граматичари допуштају као изузетак“ (Политика од 23. фебруара 1980. год., стр. 15). А у многим другим такође познатим граматикама не налази се наведена ниједна од ових речи, што је, у сваком случају,

пропуст, јер се у њима даје доста других именичких речи које су с морфолошке стране сигурно од мањег значаја (нпр. деклинација именица: *стакло, срце, пуце* и сл.).

Ни писци наших правописа не поступају једнако кад је у питању ова реч. Тако ње нема у речнику *Боранићевог Правописа* (1951), док *Белић* наводи са знаком једнакости: *тлџ* ж. мн. ген. *тáлā, тлџ, тлџ* ср. јд. и *тлџ, тлџ* ж. мн. (*Правопис*, 1950); значи, без *тле* ср. рода у једнини. У речнику *Правописа* у издању МС и МХ (1960) скраћеницом *в тлџ*, које је ту именица средњег рода у једнини, упућује се на *тлџ*. А у објашњењу те скраћенице (= *види*) речено је да се њоме „упућује на облик речи који се више препоручује“ (стр. 173). Та се скраћеница и иначе употребљава кад се једна реч упућује на другу правилнију, бољу или обичнију. На тај начин, јасно је да састављачи овог правописног речника извесну предност дају речи *тло*, ако не и више од тога. У *Правописном приручнику* (Сарајево, 1972) наведена је само та реч.

То што има у речнику *Правописа* наших *Матица*, као и у *Матичином* речнику, који је и најновији и најобимнији од свих досадашњих, другим речима значи да данас у књижевном језику треба употребљавати *тло*, док је *тле* (средњи род и једнина), чини се, представљено тако као да се и оно може употребљавати, јер није означено да је то неправилан облик речи *тло*. Међутим, још почетком овога века *Лука Зоре* је у раду *Паљетковање по области нашега језика* (Rad Југ. акад. књ. 170, 1907) написао да је *тле* „позната ријеч ср. рода, али мањкава и неправилна“ и да се зато „свакојако и наопако употребљава“; затим и то — да „књига има *тло, тла, тлу*. што је неправилно“ (стр. 225—6). Значи, „неправилно“ је и кад се у књижевној употреби место *тле* узима *тло!* Тако се ствара још једно питање у вези са овим речима.

3. Треба одмах рећи да се такво гледање на *тло* и *тле* не може прихватити као исправно. Јер својом општом употребом у савременом књижевном језику *тле* није никако подређено другом облику, а поготову је сасвим нетачно — и зато чудно — кад се сматра да је неправилно ако се употребљава *тло*, а не *тле*. Те се речи сасвим спонтано узимају, и при том су потпуно равноправне и подједнако обичне. То се најбоље илуструје у богатом материјалу из језика наших одабраних и познатих писаца у речничким грађама *Института за српскохрватски језик и Матице српске*, у којима се налази велики број примера и за *тло* и за *тле*. Од њих наводим ове:

а) за *тло*

— На *тло* тврдо паде (Јевто Поповић); — на *тло* баци (Ф. Рачки); — не претвара се ... у црну земљу или *тло* (Б. Шулек); — [пахуљице] падаху на ... *тло* [Е. Кумичић]; — *Тло* крију бусови траве (Б. Турић); — *тло* [му] измиче испод ногу (О. Азиз); — *тло* јако омршавило (Ј. Е. Томић); — А у *тло* тисни стотину цјелова! (Т. Алауповић); — напушта сигурно *тло* збиље (А. Базала); — *тло* покрито жућкастим лишћем (И. Ђипико); — ... према томе да ли је *тло* голо (Ј. М. Жујовић); — ступио на тврдо хрватско *тло* (Сл. Колар); — Рим је био *тло* где се вечито живело за неку идеју (Ј. Дучић); — спуштао се на *тло* препирке (Стј. Крањчевић); — осјећаш... чврсто *тло* под ногама! (М. Фелдман); — наставши овдје подесно *тло* за свој развој (И. Козарчанин); — Бијеле пчеле на *тло* сјеле (М. Влајинац); — Било ми је већ приређено *тло* многим пријеводима Тургењева (М. Марјановић); — ако ... ма где повреде аустријско *тло* (Вл. Ђоровић); — [гомила] која још није спустила корене у *тло* (М. Богдановић); — Осјетим под својим ногама чврсто *тло* збиље (В. Назор); — Чинило му се да му се измиче *тло* (Вј. Калем); — Зеко удари пушком о *тло* (М. Божић) — губи *тло* под ногама (Б. Ђопић); — Босна и Херцеговина биле су и *тло* славне победе народне револуције (М. Пијаде); — ... пошто им се миче *тло* под ногама (Ј. Б. Тито); — наишао на плодно *тло* (В. Новак); — вратио сам се ... на наше *тло* (В. Дедијер); — постепено су губиле политичко *тло* под ногама (Ј. Марјановић); — губи *тло* под ногама (М. Вујачић); — гори [јој] *тло* испод ногу (И. Рибар); — најплодније *тло* за развој таквих забушаната (Љ. Јонке); — Такво *тло* се зове алувијално *тло* (Р. Калмета).

б) за *тле*

— *тле* је застрто дебелим сукном (Ј. Игњатовић); — Иначе ... *тле* је граду неравно (Босанска Вила, 1913, 176); — ... кад на ово *тле* ступи нога издајника (А. Гавриловић); — чаршијско *тле* измиче испод ногу (Ст. Сремац); — Далмација је ... присојно *тле* (М. Цар); — [сунце] обгрли пространо водено *тле* у језеру (С. П. Вулетић); — Није погодно *тле* за развој јавног нотара (И. Костренчић); — изгубили су домаће *тле* под ногама (Сл. Јовановић); — *тле* на коме стоји никад није темељ чврст (В. Поповић); — ногом чврстом стао на здраво *тле*

(Ј. Продановић); — осетиле да им се измиче *тле* испод ногу (Ст. Јаковљевић); — осетила под ногама своје родно *тле* (В. Петровић); — Земаљско *тле* никад није губио под ногама (М. Вељковић); — Такво је једно враћање... у *тле* из кога жиле сисају храну (Св. Стефановић); — усисан дубоко у ово *тле* што травом је обрасло (В. Живојиновић - Massuka); — *Тле* [код пећи] јој је равно (Ст. Мијатовић); — у Михаличу је *тле* осетно дрхтало (Ј. Михаиловић); — прилика да чврстом ногом стане на балканско *тле* (Ј. Радонић); — наилазе на погодно *тле* напредне друштвене идеје (Ј. Поповић); — где је наше чврсто *тле*? (XX век, 1938); — друштвено *тле* на коме... може постати активно једно идејно одушевљење (Мирослав Ђорђевић); — [бомба] заривши се дубоко у подрумско *тле* (З. Лилић - Михаиловић); — избацила [их] на албанско *тле* (Политика, 16. јан. 1980, 13); — Гаљегоси су... противуречни као што... и њихово *тле*... (Б. Раденковић, Политика, 20. април 1980, 4).²

Има затим примера за *тло* и *тле* код истог писца, који их употребљава напореда. То су ови:

— везују [нас] за *тло* на ком смо никли: — Што нам из ока на *тле* ово падне; — *тле* под њиме гори (М. Јакшић); — ... губиле испод ногу реално *тло* живота: — нашла је плодно *тле* у нашем старом грађанству (Ж. Милисавић); — нога удара у блатно *тло*: — Ондје крај њихове куће било је мочварно *тле* (А. Наметаћ).

Да је у свим овим примерима *тле* именица средњега рода и у једнини а не *plurale tantum* женскога рода, показују придеви и придевске заменице у атрибутој функцији, придевска релативна заменица, која се односи на ту реч, као и глаголски облици у служби предиката.

Кад се нађе да је код истог писца на једном месту *тле* употребљено са одредбом у једнини и у средњем роду, а другом приликом је без одредбе за такав род, сматрам да се може узети да је и у том случају *тле* истога (средњега) рода. За то су ови примери:

— то *тле*: — *Тле* и клима (И. Секулић); — говорио нам да је *тле* свето: — срушише [ме] о *тле* (В. Петровић); — Давно је поново стао ногом на чврсто *тле*: — Али

² За *тле* је и овај пример: *тле* засипа лишће завичајно (Десанка Максимовић), јер је логичније схватити да је *тле* „завичајно“, а не *лишће*.

овако сведени на *тле* конкретних одговорности, значе све (И. Андрић); — на класичном *тлу* слободe; — баца бедемо на *тле* (Л. Војновић).

Мислим да је *тле* такође средњега рода и онда кад је исти писац на другом месту употребио *тло*. На пример:

— одмах мора приправити чврсто *тло*: — па дрмну Бењамином о *тле* (Стј. Кршић); — *Тло* равнице бијаше од пијеска: — стопама удара о *тле* (И. Кршњави; Данте, *Пакао*, певање XIV, Загреб, 1937, 84); — али је *тло* пуно росе: — Хајне је каткад поражен падао на *тле* (О. Биџаљ и - Мерић).

Међутим, најбројнији су примери за *тле* кад је та реч употребљена без икакве одредбе за род, тако да се не може знати којег је рода — средњега у једнини или женскога у множини. Да наведем ове:

— Стави бака торбу на *тле* (И. Брлић-Мажуранић); — баца се Исадора о *тле* (А. Г. Матош); — Тако поставе на *тле* двије дуге пушке (Стј. М. Љубиша); — Кромпир о *тле* баца (Ј. Јовановић Змај); — [прашина] која обично покрива *тле* овога друма (Б. Нушић); — хватом премерава *тле* (М. Грол); — губим *тле* испод ногу (Е. С. Петровић); — бије челом о *тле* (Б. Јевтић); — одједном изгуби *тле* под ногама (Р. Чолаковић); — Затим се опет пало на *тле* (Р. Маринковић); — Извући ће ти она *тле* испод ногу (А. Вучо).

Разуме се да лексикографи за које је *тле* именичка реч женскога рода у множини наводе за то сличне потврде. Тако су примери „паде на *тле*“ код Вука и „пасти на *тле*“ у Деановић-Јернејевом речнику дати за *тле* f. pl., али је зато у Матичином речнику пример „бацио се на *тле*“ за *тле* које је ту именица средњега рода.

У речничким грађама нема ниједног примера за *тле* женскога рода у номинативу или у акузативу множине (са атрибутом речју). Ако је то знак да те речи нема у употреби код писаца ни у другим падежним облицима, онда би у наведеним и сличним примерима *тле* било именица средњега рода и у једнини. Истина, међу примерима су и ови:

— Сједајте на *тле*: — сједио на *тлима*; — пролијевало се [вино] чак и по *тлима* (Св. Ћоровић); — После велике

сеобе на *тле* Карловачке митрополије...: — прострти се
целим телом по *тлима* (Тих. Остојић) —

где су исти писци употребили ову реч и у облику локатива мно-
жине, у облику који *тле* има у промени, како то граматичари
узимају³. Али је и овде питање да ли је *тле* множински облик
акузатива. Уосталом, има доста других потврда, где је та реч
(*тле*) недвосмислено у једнини средњега рода. И кад је тако, из-
лази да се *тле* у књижевном језику чак више употребљава не-
го *тло*.

У вези са напред наведеним примерима за *тло* и *тле* треба
рећи и ово. Ивковић је у речнику написао за *тло*: „говори
се у Хрватској“. Код Скока, у етимолошком речнику, за *тло*
у загради стоји: „Хрватска, тако данас опћенито у књижевном и
саобраћајном језику“. И за Ж. Стефановића *тло* се говори
„нарочито у Хрватској“. А видели смо да Стј. Муслин исти-
че да те речи има „само у неким крајевима“. Међутим, према из-
несеном материјалу и према другим примерима који овде нису
наведени истина је у томе да *тло* доста упадљиво преовлађује
код писаца са ијекавским књижевним изговором, на основу чега
се онда може закључити да је тако уопште у том делу језичке
територије. Али се та реч налази употребљена и у језику других
писаца, и не толико ретко да би се то могло игнорисати. На дру-
гој страни, донекле слична констатација вреди и за *тле*: та је реч
највише заступљена код писаца са екавским изговором, мада се
она јавља и код оних који не припадају том подручју. Зато није
чудно што Ристић и Кангрга упућују *тло* на *тле*, јер је познато
да њихов речник даје тип „савременог књижевног језика с ека-
визмом у основи“.

4. А сад — о морфолошкој страни ових речи, тј. о томе које
и какве падежне облике оне имају у граматикама и речницима
где се наводе, као и у књижевној употреби — према материјалу
из речничких грађа. Реч *тло* у промени по падежима има гра-
матички правилне облике — као именица средњега рода на *о*
у номинативу једнине. У неким граматикама и пише да се мења
као *село*, а у правописном речнику су и наведени сви облици па-
дежа у једнини и множини, што и није било потребно посебно
наглашавати. Оно што, међутим, треба истаћи јесте — такву про-
мену има и *тле*. Та реч је тако дата код Ристића и Кангрге⁴ и у

³ Код Ђоровића су забележени и примери за генитив множине
тала, који се тамо наводе.

⁴ У енциклопедијском немачко-српскохрватском речнику (1936) за не-
мачку реч *boden* и Ристић и Кангрга дају под 1. значење *тле* п („врело
му је *тле* под ногама“); под 2. земља *тле* п („плодно *тле*“); под 6. фиг.
тле („на *тлу* искуства“), основа *т*. Они, дакле употребљавају *тле*, а не *тло*.

речнику Матице српске, што се потврђује и примерима из језика писаца. А као што се зна, тако се деклинирају само именице средњег рода које се у номинативу једнине завршавају на *e* испред којег је предњонепчани мек глас — сугласник или сонант (нпр. *поље, коње, плуће, плеће, знамење, имање, наличје* и сл.) или глас који је по пореклу био мек у изговору (нпр. *море, лице, срце* и сл.). *Тле* не спаде у те и такве именичке речи јер испред *e* има дентално тврдо *л*, као нпр. *пиле, теле*. А то су именице средњег рода са самогласничком осномом и код њих се наставци падежних облика (у једнини) проширују сугласником *т* (ген. *пилета*, дат. *пилету*, инстр. *пилетом*). Према томе, *тле* у промени има граматички неправилне облике или „допунске“ облике, који представљају одступање у именичкој деклинацији. А с друге стране, то значи да су облици које има *тло* постали и облици за варијанту *тле*. За зависне падеже у једнини да наведем ове примере:

— Свећу треба носити што ближе до *тла* (В. Пелагић); — сада [је] остао осамљен, без чврстог *тла* (Ј. Корсо); — од онога *тла* (И. Кршњави; Данте, Пакао, XIV певање, Загреб, 1937, 84); — домовина разорена до *тла* (Ј. Б. Тито); — израстао из њена *тла* (Б. Петровић); — два разна ловћенска *тла* (И. Секулић); — вечност... најближи је атрибут роднога *тла* (Б. Ковачевић); — његово скакутање у тренутку одвајања од *тла* (Политика, 31. март 1979, 22).

— Дебео ћилим на земљи даје *тлу* мекоту (Даница, год. VII, 748).

— *Тлом* кравим сам пузо (И. Г. Ковачић); — лежаће *тлом*, убица (Душан Костић); — Под *тлом* разумијевамо најгорнији слој земље (Ђ. Ненадић); — запутивши се... *тлом*, што је одасвуд мирисало. (И. Кршњави); — Атлантук господари њиховим *тлом* (Ђ. Раденковић, Политика, 20. април 1980, 4).

— У *тлу* од гроба... није било никога (Д. Ј. Илић); — поезија је никла на једном нарочитом *тлу* (Ј. Скерлић); — стојох на *тлу* збиље (В. Назор); — формирао [се] већ на једном... одавна приуговорљеном *тлу* (В. Петровић); — Овде су на свом *тлу* (М. Панић-Суреп); — Она стоји на неком чврстом *тлу* (М. Божић); — нашао се на чврстом *тлу* реалног живота (Ж. Милисавић); — писци... рођени на *тлу* Хрватске (Политика, 31. март 1979, 14).

Кад се за *тло* каже да се мења као именица *село*, онда се тада подразумева цела промена те речи — и у једнини и у мно-

жини. У правописном речнику су наведени и такви њени множински облици. А то су и облици за *тле*, као што је и дато у Матичином речнику. У речничким грађама има доста потврда за множинске облике ових речи из језика писаца. Од њих сам издвојио ове:

— *Тла* бијаху застрта шареницама (С. Матавуљ); — Нетко и *тла* куне, на којима стоје... (И. Великановић); — Азонална *тла* — ова *тла* настају... (Р. Калмета); — глинена *тла* (Ђ. Ненадић); — мотри *тла* залита крвљу (И. Г. Ковачић).

— Мехо скочи на ноге од *тала* („забиљежио“ Ф. С. Краус); — Магла тавна од неба до *тала* (Грга Мартић); — А ноге се пружиле до *тала* (И. Великановић); — дохвати омањи чаршаф са *тала* (Св. Ђоровић); — диже послужавник са *тала* (Св. Ђоровић); — саже се готово до *тала* (Св. Ђоровић); тур падао готово до *тала* (Св. Ђоровић); — Предиван је двор то с врха па до *тала* (А. Харамбашић); — Од *тала* је на ноге скочила (М. В. Ковачевић); — Те пузах сад преко стрмих *тала* (Д. Станојевић); — И већма брада му стижа до *тала* (Д. Станојевић); — Ни једанпут није с *тала* дигла очију (Д. Шимуновић); — Са *тала* је долазио неки угодан мирис (М. Јуркић); — Јела се подигне педаљ од *тала* (И. Г. Ковачић); — савијају се до *тала* оплођене гране по воћњацима (И. Г. Ковачић); — Бале му се сучу из уста до *тала* (А. Наметак); — немој да ти лута нога на пијесак ужарених *тала* (Мих. Комбол).

— ...била је кано звучан поздрав звона влажним под земљом тамничарским *тлима* (Т. Ујевић); — ...ал' други терет обори ме к *тлима* (Мих. Комбол);

— С мутна неба киша прши, / лишће *тлима* поиграва (Ђ. Арнолд).

— Ушав тада на *тлима* га нађох (М. Бан); — као да играш по *тлима* (Л. Зима); — Дим се губио по *тлима* (А. Шеноа); — И на *тлима*... пуно је народа (Б. С. Николаревић); — Софра се обично намјешта на *тлима* (Л. Грђић-Бјелокосић); — Црни јој се плашт по *тлима* вуче (Ђ. Чокорило); — брада му се по *тлима* вуче (Св. Ђоровић); — Сви по *тлима* строваљени били (Ф. Тисе); — По *тлима*... прострти су ћилимови (М. П. Шапчанин); — Лупив ногом по трулом лишћу на влажним *тлима* (М. П. Шапчанин); — Косара остала на *тлима* окамењена (И. Војновић); — ударала оном једном здравом ногом по *тлима* (М. Беговић); — Вита се пружи по *тлима* (И.

Г. Ковачић); — На *тлима* лежала је дуга црна громада (И Г. Ковачић); — сједила је на *тлима* (Ј. Радуловић); — у тешким расквашеним *тлима* (В. Парун).

Дакле, овде су за *тло* и *тле* потврђени сви флексивни облици, а то су:

у једнини	у множини
ном. — акуз. <i>тло, тле</i>	<i>тла</i>
ген. <i>тла</i>	<i>тала</i>
дат. — лок. <i>тлу</i>	<i>тлима</i>
инстр. <i>тлом</i>	<i>тлима</i>

5. У историјском речнику Југославенске академије наведене су и ове речи — *тло* и *тле*. Из речничке грађе највише је примера за именицу *тле*, која је у једнини и средњег рода — „код више писаца од XVI до XVIII в.“, а затим за *тло*, што треба да значи да су те речи, а нарочито *тле*, имале врло развијену употребу у нашем старом језику код писаца у западним крајевима. А оно што треба истаћи јесте — да је *тле* у једнини било индеклинабилна именичка реч, која је тако дата и у старијим речницима — код Беле и Стулића. То се потврђује примерима за генитив с предлозима и за локатив, као што су ови: — *С тле* крв лизаху, полито ком бјеше (Златарић); — *Са тле* вас дигне (Наљешковић); — *Клања* му се челом до *тле* (Zuzeri); — да љубав наша по *тле* се не врже, ни да се разнаша (Ш. Менчетић); — *По тле* иђаху сви закони (Гундулић); — не смуца се по *тле* (Ђорђић); — *лежаше* на *тле* прострти бдећи и рикајући (Della Bella). — У множини, према наведеним примерима, *тле* има ове падежне облике:

ном. — акуз. <i>тла</i>
ген. <i>тал, тала(x); тлих, тлијех</i>
дат. <i>тлом</i>
инстр. <i>тлем, тлима</i>
лок. <i>тлех, тлих, тлох, тлијем(a), тлима</i>

Као што се види, у овој су парадигми и облици које *тле* има и у савременом књижевном језику (*тла, тала, тлима*).

За именицу *тло* дају се примери за облике с падежним наставцима једнине (*тла, до тла, на тлу* и сл.), а за множину се упућује на *тле* („види код *тле*“). Затим се додаје и ово: „Данашња стручна терминологија има у sg. *тло, тла, тлу, тлом*, а у pl. *тла, тала, тлима*“.

6. За *plurale tantum* женскога рода *тле* граматичари наводе исте облике зависних падежа у множини које имају *тло* и *тле*

средњега рода; а то значи и облик *тлима* за датив, инструментал и локатив, који, зна се, граматички не одговара тој речи као именици женскога рода с падежним наставком *е* у номинативу множине (исп. *метла*, мн. *метле*, *метала*, *метлама*; *цигла*, мн. *цигле*, *цигала*, *циглама*). Али је већ констатовано да такав основни падежни облик ове речи није нађен у књижевним текстовима наших писаца.

Поред *тле* (f. pl.) у граматицама (и речницима) је и други мушјински облик женскога рода (*тли*), за који могу навести само ово неколико примера:

— И *тли* се сјаје као лакирани лед (Ј. Поповић); — чинило јој се да јој се измичу *тли* испод ногу (М. Будисављевић); — Али тамо... гдје на *тли*, које мјесецима нијесу видјеле капи воде, на једном се излије страха Божја (М. Медић); — ... а филџаном о *тли* ударио („забиљежио“ Ф. Краус); — Ђерђевом је о *тли* ударила (В. Караџић: нар. пј.); — И Турчином о *тли* ударио (нар. песма; Босанска Вила, год. XXII, 1907, 10); — Па тамбуре о *тли* ударио (нар. песма из збирке Н. Шаулића, 1936, 151).

— Отворих њедра својих *тли* само у сјемењу што с неба пада (В. Назор).

Код М. Ђ. Милићевића је нађен пример: — *Тли* су или од опека (цигала) или од орозана. Али је код њега у другом примеру (у речнику ЈАЗУ) ова реч именица мушкога рода: — *Тли* у собама редовно су застрти ћилимовима. Маретић у великој граматичи каже да не зна је ли то поуздано.

Овде нису узети примери за облик *тлима* (датив, инструментал и локатив) јер је то и мушјински облик за *тло* (и за *тле*), и зато се не може знати који се од њих односи на *тли*, уколико таквих примера уопште има⁵ За пример који је употребио Милићевић: — Простру се по ћилиму на *тлима* — можда би се могло рећи да је један од њих, али је и ту именичка реч највероватније у мушком роду.

У граматичи Брабеца-Храсте-Живковића пише да је *тло* у неким крајевима plurale tantum женскога рода (*тле* или *тли*). На тако ограничену употребу облика *тли* упућују и врло оскудни примери из народних песама и из текстова писаца

⁵ У речнику ЈАЗУ *тли* је f. pl., али са упитником. Затим стоји да је према потврдама за ген., акуз. и лок. то индеклинабилна реч као и *тле* у једини. И за те падеже су примери с обликом *тли* (с *тли*, до *тли*, до самијех *тли*; паде на *тли*, о *тли* ударила; младост по *тли* пада и др.). Дакле, и *тли* у ген. и акуз. је индеклинабилни облик те речи.

који су, по свему, мало познати. А за *тле* се не може ни то рећи. Према томе, у савременом језику стандардну употребу имају речи *тло* и *тле* као именице средњега рода у једнини. Али то донекле вреди и за *тла* као *plurale tantum*. Јер се из прегледа примера види да су множински облици *тла*, *тала*, *тлима* у највећем броју тако употребљени, тј. у значењу једнине. Тих примера је толико да и на њих треба такође указати. Да додам сад и то да се у речничким грађама код истог писца налазе употребљени и облик једнине и облик множине ове речи. Примери:

— испаривање с набијеног *тла*: — Грлила би, али на *тла* клоне (С. Стр. Крањчевић); — поново губила *тло* под ногама; — и пада одсјевома чудним на истрошено *тле*: — погледа је онако скупљену на *тлима* (М. Беговић); — избијало црно *тло*: — паре [се] расуше по *тлима* (М. Јуркић); — *Тло* се заљуља; — врснула сам и изгубила *тло* под ногама: — на *тла* се жена угушена сруши; — мо-три *тла* залита крвљу (И. Г. Ковачић).

Ово у извесном смислу показује у којим се крајевима језичке територије овакви и слични примери јављају код писаца.

У речнику ЈАЗУ наведена је лексичка одредница *тла* и назначено је да је то именичка реч средњега рода у множини од *тле*. При том стоји да се налази у речнику Хабделићевом и у Бјелостјенчевом, одакле је и пример: *bubam ob tla, ob zemlju lupam s kem*.

7. Ова је реч позната и у другим словенским језицима. Има је, најпре, у старословенском језику. Код Миклошича, у *Lexiconi*, *тѣло*, *тѣли*, *тѣла* упућују се на *тѣло*, а *тѣли* на *тѣла* (*равиментум*). Од живих јужнословенских језика, осим у српскохрватском, има је и у словеначком језику, али само у множинском облику *tlà* (ген. *tál*, дат. *tlòm*, инстр. *pod tlì* и *pod tlèmi*, а такође и у једнини: *pod tlòm* (лок. на *tléh*). — Од источнословенских језика, у руском је *тло* — у прилогу *до тла*; у Ђуровићевом речнику *тло* п. значи *дно*, *до темеља* = *до тла*. У Ушаковљевом речнику нема ни једно ни друго. У украјинском је *тло*. — Од западнословенских језика, у пољском је *tło*, у чешком такође *tlo*, али само у фрази: *do tla*. У етимолошком речнику П. Скока има да је и у горњолужичком језику *tlo* п. — Према томе, ово је прасловенска реч (**tlo*). А из речника ЈАЗУ и из Скоковог речника s. v. *tlo* види се да је и балтичко-словенског порекла (лит. *tiles* f. pl., старопруски *talus*), а и индоевропског (исп. староинд. *talam*, арм. *tal*, лат. *tellus*, староир. *talam*, нововисоконем. *Diele*).

8. Тако је ова реч дата у речницима. Према томе, она само у српскохрватском језику има основни облик и на *e* (*тле*), који је у једини средњега, а у множини женскога рода, као и множински облик на *i* (*тли*), такође женскога рода. Овде је, мислим, показано да је *тле* као именичка реч средњега рода у живој и широкој употреби. И тако је та реч дубоко укоренења у језичкој свести. Па и поред тога И. Клајн, на поменутом месту, препоручује да се употребљава само *тло*. Може се, истина, рећи да је то граматички правилнији и зато „бољи“ облик. Али то никако не може значити да њиме треба свесно замењивати други облик (*тле*). Јер и ова реч има потпуно право на употребу као и *тло*. И због тога је узалудно очекивати да би *тле* вештачким путем и зато што је у морфолошком смислу „дефектна“ реч „само од себе нестало из језика“. У речнику ЈАЗУ нема ништа о томе како су настали облици *тле* и *тли*. Најстарије потврде за *тле* п. су с почетка XVI века, док је за *тле* f. pl. једна потврда из XVII века: „на *тле* ове ступаје“ (Палмотић), која се наводи као одступање од „правила“ — да је код писаца од XVI—XVIII в. уз *тле* у ном. и акуз. једнине атрибут у средњем роду — а две, које су забележене можда и касније (штампане су тек у Даничићевим *Пословицама*) узете су као „необичнији случајеви“. За облик акузатива и локатива *тли* први примери су из језика М. Ветранића, дубровачког писца XVI века. Тако су се — на основу грађе за речник — у старим књижевним споменицима ови облици почели јављати кад и *тло*.

9. Према свему што је овде изнесено, види се да је ово у поначему особита реч међу именичким речима. На првом месту, она има ни више ни мање него пет основних облика, који представљају посебне лексичке јединице: *тло*, *тле* (ср. род) и *pluralia tantum тле*, *тли* (ж. род), као и *тла* (јер се тај облик и тако употребљава), док друге речи имају дублетне облике, нпр. *прса* и *прси* (ж. род), *наочари* (м. и ж. род) и *наочаре* (ж. род), као и многобројне за множинско значење: *вуци* и *вуклови*, *дугмета* и *дугмад*, *пилићи* и *пилад* и др. (од именице *појас* множина је *појаси*, *појасови* и *појасеви*). Облици женскога рода *тле* и *тли*, које је Вук навео у речнику а који су се после нашли у граматицима и у другим речницима, свакако су локалног карактера. Реч *тли* је у језику једва присутна, а облици које има *тле* (*тала*, *тлима*) изгубили су се међу уопштеним множинским облицима речи *тло* одн. *тле*. — Затим ово. Представници књижевног језика, писаног као и говорног, по правилу употребљавају једне или друге облике односних дублета. Међутим, нису ретки примери да исти писци имају и *тло* и *тле*, а има и таквих да су употребљени *тло* или *тле* у једини и у множини, као *pluralia tantum*. Наведени су такође и примери за облике *тло* и *тле* на истом месту. Све то

значи да влада велико колебање при употреби ових речи. — Може се онда поставити и питање самих речи *тле*, *тли* и *тла* као *pluralia tantum*. Јер „стварне“ именице са основним множинским обликом означавају појмове предмета које најчешће карактерише извесно двојство, а онда и више — и мноштво „саставних“ делова (нпр. *маказе*, *панталоне*, *чезе*, *леђа*, *врата* — најпре дво-крилна, а затим и сваки предмет те врсте — и сл.; *виле*, *кола*, *новине*, *богиње* и сл.), што се у општој семантици речи *тле*, *тли* и *тла* — *der Boden*, *solum*, *pavimentum*, *terra* — изразито не садржи. — А треба рећи и то да је ова реч „особита“ и као једно сло ж н а именица средњега рода, јер, колико знам, таква је још само именица *дно* (*зло* је поименичени придев), што је можда било пресудно за постанак морфолошких варијаната.

Бранислав Милановић

О ЈЕДНОМ ГЛАГОЛУ НА *-ати* СА ДВОЈАКОМ ОСНОВОМ ПРЕЗЕНТА

Повод за писање овог чланка била је једна телевизијска еми-сија у којој је поменут глагол *шкакљати*. Он спада у глаголе са двојакном презентском основом. Рећи ћемо нешто у вези са тим.

О глаголима на *-ати* са двојакном презентском основом пи-сано је више пута. Једна докторска дисертација има за тему управо ове глаголе.¹ У тој тези изнесен је велики број глагола са променом сугласника у основи презентској. Глагол *шкакља-ти* не мења тај сугласник. Изнећемо своје запажање о томе на основу прегледаних речника и речничке грађе САНУ.

Глаголска реч *шкакљати* према Речнику МС значи „лаким, учесталим додирима дражити, голицати; изазивати надражаје чула.“² И у другим речницима налазимо сличне дефиниције.

У Вукову *Рјечнику* (1852) глагол *шкакљати* има у презенту *-ам*. Међутим, Вук ту глаголску реч упућује на *чкакљати*, *-ам*. Он има и *шкакљити*, које такође упућује на *чкакљити*.

Броз-Ивековићев речник има *шкакљати*, *-ам*, што се упу-ћује на одредницу *чкакљати*, а *шкакљити*, *-им* упућује се на *чкакљити*.

Бакотић у *Речнику српскохрватског књижевног језика* (Бео-град, 1936) има само *шкакљати*, *шкакљам*. Тако је и у Ристић-Кантргином *Речнику српскохрватског и немачког језика* (Бео-град, 1928), као и у *Речнику српскога и немачкога језика* (Пан-чево, 1895) Ђ. Поповића. Код њега нема глагола *шкакљити*, који се налази у Ристић-Кантргином речнику, али се ту, ра-зумљиво, упућује на *шкакљати*.

¹ Бранислав Милановић, *Глаголи на -ати са двојакном презентском основом*, Наш језик, књ. XIX, св. 2—3; књ. XXI, св. 1—2 и књ. XXII, св. 4—5.

² *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. VI, Матица српска, Нови Сад 1976.

У Рјечнику хрватскога или српскога језика ЈАЗУ *шкакљати* је међу глаголима са презентском основом на *-ā* и на *ē*: *шкакљам* и *шкакљем*. Облик *шкакљити*, *-м* упућује се на *шкакљати*, а као потврда наводи се пример: Наслања јој на рамена главу/ па је *шкакљи* брком испод врата (Ј. М а р ј а н о в и ћ).

У Српско-румунском речнику Раду Флоре дат је глагол *шкакљати* са презентом *шкакљем*.

Међутим, у најновијем (Матичином) речнику савременог књижевног језика није тако. У њему имамо само презент на *-ам*: *шкăкљати*, *шкăкљăм*, дакле глагол VI Белићеве врсте са *-ā-* у презентској основи, а са *-ă-* у инфинитивној.

У речнику Правописа (1960) нема глагола *шкакљати*, иако се *s. v. чкакљати* каже да то није правилно, него *шкакљати*.

Тако у речницима.

Навешћемо сада примере из речничке грађе САНУ. Најпре ћемо дати примере за облике од презентске основе *шкакља-*. То су:

— Башњ ме нешто *шкакља* да га искусимъ (Д. О б р а д о в и ћ); Шта си се ти узврпољио, Ђиро, ваљда те цепови *шкакљају* (П. П р е р а д о в и ћ); Чуло се... хихотање Лојзикино, баш као да је нешто *шкакља* (К. Ш. Ђ а л с к и); Нешто те граби за срце... *шкакља* (П. П е т р о в и ћ); Викао [би] да га око врата не *шкакљају* (Ј. Б а р к о в и ћ); Како га *шкакља* и голица по дебелој кожи длана (С. Б а т у ш и ћ); Прашина гризе кожу, *шкакља* у носу (А. К о в а ч е в и ћ); Као да нас нешто непрестано *шкакља* по тртици (И. Д о н ч е в и ћ); Одурна „магла“... коље очи, *шкакља* у грлу (В. Н а з о р); Другом се руком *шкакља* говече по непцу (А. В у к о в и ћ); *Шкакља* у подгрлцу жука (И. К о в а ч и ћ); У табанима нешто *шкакља* (С. К о л а р); Алај *шкакљаш* брковима (Б. Ђ о п и ћ).

Глагол *шкакљати* може имати и промену по обрасцу *сипати*, *сипљем* у презенту: *шкăкљѐм*, *шкăкљѐш*, *шкăкљѐ*, *шкăкљѐмо*, *шкăкљѐте*, *шкăкљљ*. Приближно исту употребу имају облици овога глагола изведени од презентске основе на *-ѐ-*:

— Јевтини... наслов родољуба врло угодно *шкакље* осјетљиво ухо (А. Ш е н о а); Алкохол и ноћ *шкакљу* у месу (С. С. К р а њ ч е в и ћ); Ја замотрих да он... *шкакље* удовицу иза врата (С. М а т а в у љ); На фалернском... *вину* пливају латице... и *шкакљу* грло гордог триумвира (А. Г. М а т о ш); Много богатих људи... очиње живце... блиеском и разнобојношћу драгога камења *шкакљу* (Ђ. П и л а р); Рече... умилно... *шкакљући* је око њежнога вратића (Ђ. Т у р и ћ); Сишући крв *шкакљу* свјетину и њој то годи и рита се (Исти); Он ју *шкакље* по нози (М. Б е г о в и ћ); Грчи се од милоте, која ју *шкакље* (В. Н а з о р);

Воњ амонијака [и] ... запах дима угодно *ш**к**а**к**љ**у* слузнице (М. Крлежа); Ова уживања... голицају те и росно *ш**к**а**к**љ**у* (Н. Симић); Сваки га *ш**к**а**к**љ**е* на оному мјесту, гдје монарки највећма годи (А. Старчевић); И иглице многе *ш**к**а**к**љ**у* споре вене (Ј. П. Камов); А брк му *ш**к**а**к**љ**е* мило по лицу (Ј. Косор); Полако, Госпо... ер ће ко мислит да Вас ја *ш**к**а**к**љ**е*м (Л. Зоре); Доселић... узе да га *ш**к**а**к**љ**е* по носу и устима (М. Лалић).

Изложена грађа намеће нам два закључка:

1. У приближно истој мери се употребљавају облици глагола *ш**к**а**к**љ**ати* изведени од обе његове презентске основе (на *-ā-* и на *-ē-*).

2. Овај глагол се готово не налази код писаца из источних крајева наше језичке територије.³

Примери показују да и једни и други облици — и облици са презентском основом на *-ā-* и на *-ē-* — имају практично равноправну употребу у нашем књижевном језику. То значи да овај глагол треба укључити у оне глаголе на *-ати* чија је основа презента призната као двојака.

Неће бити сувишно навести овде запажање М. Пешикана — да је дистрибуција основа између *a/e-*раздела и *a/a-*раздела „веома непревела.“⁴ На истом месту Пешикан констатује да је општи правац померање у корист *a/a-*раздела“. Ово, свакако, важи за већину ових глагола. Презентски облик *ш**к**а**к**љ**е*м показује у приличној мери жиљавост и не уступа место *a-*разделу.

Напред је речено да поред *ш**к**а**к**љ**ати* постоји и облик *ш**к**а**к**љ**ити*, *-и.м* (као *л**о**в**ити*, *-и.м*). Ево потврда за ту промену:

— Славна д'џла свио *ш**к**а**к**љ**ѣ* грлца (С. Милутиновић); И поче... их *ш**к**а**к**љ**ити*, играти се с њима (С. Ћоровић); На авлији... га нијесу *ш**к**а**к**љ**иле* бухе као у соби (Исти); Лозово лишће [га] *ш**к**а**к**љ**и* по образу (Исти); Стаде је бибер по носу *ш**к**а**к**љ**ити* (Г. Авдаловић); Почне... ушмрцивати, као да га нешто у носу *ш**к**а**к**љ**и* (А. Мурадбеговић); Опојан воњ лијепи се за носнице, *ш**к**а**к**љ**и* гркљан (Н. Симић); Њега лагодно *ш**к**а**к**љ**и* угодна пријатност наложене просторије (Исти); Има оног уобичајеног... што *ш**к**а**к**љ**и* ноздрве и умртвљује удове (Исти); Како мило грију жиле, / Како слатко *ш**к**а**к**љ**и* крвца (С. С. Крањчевић); Дедте, *ш**к**а**к**љ**ите* нас и држите (Ц. Емин); И мирис *ш**к**а**к**љ**и* ноздрве (А. Намета); Знам добро, како би ме... *ш**к**а**к**љ**ила* и смијала се са мном (Ј. Р. Шантић); Сједи она тако, а вјетар је *ш**к**а**к**љ**и* по врату (И. Самоковлија); Врући зрак од пећи... *ш**к**а**к**љ**и* у носу (В. Габавић); При чија-

³ Наведени су сви примери из грађе узете из дела екавских писаца.

⁴ Митар Пешикан, *О класификацији српскохрватских глагола*, Зборник за филологију и лингвистику X, Матица српска, 1967, 103—111.

њу [перја] се ствара ... прашина, која *шкакљи* у грлу и носу (Р. Ч о л а к о в и ћ).

Ове и сличне облике, судећи по грађи, имају само писци из западнијег дела територије српскохрватског језика, укључујући Босну и Херцеговину. Значење му је исто као и значење глагола *шкакљати*. (Од њега изведена глаголска именица гласи *шкакљење*.) Колико смо обавештени, у ијекавским говорима облик *шкакљити* је обичан као и *шкакљати*. С обзиром на то да га употребљавају и писци чије је језичко осећање сигурно, сматрамо да и том облику треба дати „право грађанства“ у књижевном језику.

Што се тиче изведеница од глагола *шкакљати* и *шкакљити*, можемо разликовати три групе:

— речи *шাকাљ*, *шакљац*, *шакљикати*, *шакљицање* представљају необичнија образовања, чија је употреба ређа него основних глагола;

— глаголске именице *шакљање* и *шкакљење* имају исту ширину употребе као и основни глаголи;

— међутим, придев *шакљив* и његове изведенице *шакљиво* и *шакљивост* представљају сасвим обичне речи и употребљавају се без регионалних ограничења која смо видели код глагола *шкакљати* и *шкакљити*.

Навешћемо неке глаголе који у општем делу испред наставка *-ати* имају сугласник + сонант љ: *макљати*, *сукљати*, *пртљати*, *брбљати*, *вршљати*, *петљати*, *мутљати*, *кашљати*, као и итеративни глаголи *скупљати*, *размишљати* и сл. Сви они, као што се види, имају презентску основу на *-ā-*, са изузетком глагола *кашљати*, *кашљем*.

Глагол *шкакљати* интересантан је и због секвенце *шк*. Као првобитну треба претпоставити групу *ск* и основу *скък-*, од које је и *скъкџати*.⁵ Група *шк* потиче од *ск* и у речима *шкопити*, *шкроб*, *шкробљење*, *шкробити*, *шкрб*, *шкробут*, *шкроботати*, *шкриња* итд. Сугласник *ш* из ове секвенце често се африкатује и прелази у *ч*. Ова појава је карактеристична за неке народне говоре, нарочито у источним крајевима. Отуда имамо много речи у којима је *чк* < *шк* < *ск*: *чкља*, *чкљка*, *чкдла*, *чколдрица*, *чкодити* итд.

Скок у *Етимологијском рјечнику* наводи да за овај појам „постоје ономатопеје у свим језицима: лат. *titill(ic)are*, бут. *gǎdel*, *gǎdeličkat* > рум. *a gidili*, нем. *kitzeln*, фр. *chatouiller*.“ Данаас, међутим, не бисмо могли констатовати да је глагол *шкак-*

⁵ Петар Скок, *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*, књ. III, ЈАЗУ, Загреб 1973.

љати ономатопејског карактера. Може бити да је та реч некада била ономатопејске природе. Ако се, рецимо, *скък-* доводи у везу са гласовима које пушта неко кога *шкакљу* (као нпр. *цик-тати*, *сиктати* и сл.), онда бисмо могли говорити о ономатопеичности тога облика. Но то је питање порекла, а данас ми можемо говорити само о експресивном а не и ономатопејском карактеру глагола *шкакљати*.

Петар Ђукановић

СТИЛИСТИЧКЕ ВРИЈЕДНОСТИ ЛИЧНОГ ИМЕНА У ПРОЗИ ХАСАНА КИКИЋА

Међу најтеже послове које обављају језички стручњаци, свакако, спада обрада језика писаца. Писана ријеч, било која, изискује од њеног испитивача да је схвати у цјелини, да ухвати све њене семантичке нијансе. Са језиком умјетничких остварења тај посао се знатно проширује. Умјетничка ријеч је вишеструко слојевита. Истина, тај посао и не мора бити тако мукотрпан ако му се приступа шаблонски, ако се иде само за граматичком структуром. Такав приступ овим пословима није непознат нашој историји језика. И онога савременог. Али такав приступ не даје одговоре на сва питања која проистичу из једног умјетничког дјела. Познато је и то да ниједно умјетничко дјело није постало оно што јесте само на основу своје језичке компоненте, иако ни та компонента није неважна у вредновању тога дјела као цјелине. Истина, тој компоненти се, у новије вријеме, мало поклања пажње. А то штети и писцу и његовом дјелу. Писац мора бити свјестан да је језик средство којим он исказује своје мисли и осјећања. Ако је то средство усаглашено са стандардом, у најширем његовом смислу, пишчева ријеч ће лакше стићи до читаоца, биће схваћена и прихваћена њена порука. У противном се може десити да једно вриједно литерарно остварење, са корисним порукама, остане непознато ширем кругу читалаца. А, то је чињеница, нема писца који жели такву судбину своје дјелу.

Хасан Кикић је стварао у доста мукотрпном времену. Не само да је био тежак живот средине из које је поникао, и чије је битисање давао кроз визију својих осјећања, него је и његова биографија препуна тих мукотрпних часова. Од рођења до трагичног краја. Могуће је да ће савремени критичари имати замјерки овоме писцу, да ће имати примједби и на његов језик, али је сигурно да неће изостати сазнање да је овај син равне Посавине био дубоко заронио у живот својих земљака. Да му је животна стаза била дужа, да му је судбина била више наклоњена, сигурно је да би Кикић оставио иза себе знатно више,

сигурно је, исто тако, да би граматичка структура његовог дјела, да би језичка компонента његовог књижевног дјела имала другачије вриједности од оних које има.

Па, ипак, и оно што нам је Хасан оставио, заслужује нашу пажњу, то јест: заслужује и пажњу језичких стручњака. Мислим да је Хасан Кикић први од млађих наших писаца који је добио проучаваоца свога језика. Има на нашем језичком тлу још подоста писаца, и старијих и млађих, чији језик чека истраживаче. Са Кикићем, на срећу, није тако. Исмет Смаиловић се потрудио да врати дуг своме земљаку. И тиме је задужио не само Градачац него и нашу науку.

Пошто сам ја знатно раније, када се појавио рад Исмета Смаиловића у издању Рада ЈАЗУ, дао краћи осврт на тај рад, ја нећу овдје говорити о томе. Ја бих желио да овдје, и овом приликом, укажем на неке специфичности Кикићеве писане ријечи а које нису, колико ми је познато, до сада биле предмет посебног проучавања. Ријеч је о стилистичким вриједностима личног имена у Кикићевом књижевном дјелу.

Онај ко се, макар мало, бавио проблемима ономастике, зна да је лично име врло интересантна категорија у сваком литерарном остварењу. Та језичка компонента понекад може да даје тон цијелом књижевном дјелу. Указаћу само на један примјер. Нама је добро позната поема *Стојанка мајка Кнежополка* Скендера Куленовића, великог пријатеља нашега писца, Хасана Кикића. У тој поеми изразита су четири лична имена: име главне личности поеме, по којој је она и добила име, и имена њених синова. Дакле: *Стојанка*, *Срђан*, *Мрђан* и *Млађен*. На први поглед може нам се чинити да у том склопу имена нема ничега посебног. Али није тако. Ако се мало више замислимо над тим именима, лако ћемо доћи до закључка да ниједно од тих имена није случајно узето. Свако то име носи у себи нешто специфично. И, сигурно можемо рећи, само је то име одговарало ономе што нам писац поручује овом поемом. Ни једно друго име не би ту било тако функционално као ова која су нам дата. Ја сам подуже трагао за поријеклом имена *Стојанкиних* синова. И дошао сам до закључка да их је дала козарачка спелеја, управо битка на Козари је тражила од пјесника да тражи таква имена. Данас, када сам се мало више позабавио језиком Хасана Кикића, дошао сам до сазнања да је и Кикић присутан у овом избору. Наиме, у Кикићевом дјелу — *Провинција* у позадини — јављају се два од трију имена *Стојанкиних* синова. Јављају се *Срђан* и *Мрђан*. Ово, никако, не умањује вриједност Скендеровог избора. Он је могао, али није морао, знати за ово. Уосталом, лично име је свакоме на дохвату руке. Треба га знати одабрати. Скендер је у својој поеми то изванредно лијепо учинио.

Нашао је и мелодијске и фонетске компоненте које обједињују ова четири лична имена. Било какав поремећај у томе склопу не би могао проћи без семантичких „потреса“.

У Кикићевом књижевном дјелу срећемо се са неколико категорија личних имена. Поред оних основних, правих имена, која ни на фонетском, ни на семантичком плану не нуде нешто посебно, ту има и таквих имена која су вишеструко интересантна. Интересантна су и као фонетска, а и као семантичка категорија у Кикићевом књижевном дјелу.

У прву групу личних имена, оних која се добијају по рођењу и која, као таква, нису посебно семантички обиљежена, спадају и ова:

Срђан, Мрђан, Митар, Мргуд, Срећко, Зејнил, Душан, Бојан, Алија, Јован, Омер.

Па и код ових имена да се уочити посебан пишчев однос према њиховом избору. Иако лично име, као такво, да то и поновим, не мора у себи носити и неко посебно семантичко обиљежје, чињеница је да и оно може подоста да каже о ономе ко то име носи. Познато је, наиме, да постоје имена која се дају члановима одређених кругова једне друштвене заједнице. Нека од њих су давана само дјеци владајућих династија, дјеци богатих слојева друштва. Друга, опет, била су предодређена за људе „са дна“. Па и наведена лична имена, која нам Кикић нуди у свом књижевном дјелу, носе такво обиљежје. Ту је понајвише имена која се ријетко јављају у породици богатих. Или је по правилу тако. Наравно, овдје се мисли на имена са јасним националним обиљежјем. Народна имена типа Срђан, Мрђан, Срећко, Мргуд носе у себи нешто посебно, а она раније и нису била тако честа.

Другу групу чине хипокористици са устаљеним морфолошким обликом и устаљеним акцентом. Тип Мујо. Кикић нам за ову групу даје следећа лична имена:

Мујо, Мусто, Кршо, Рецо, Бећо, Перо, Војо, Аџмо.

У ову групу личних имена спадају и:

Јаша, Дане

иако ова два посљедња имају другачији облички завршетак у номинативу.

Заједничка карактеристика свих ових имена јесте *двосложност, дуг основни слог*, у новоштокавским говорима ту је дугоузлазни акценат. Облички завршетак, вокал, не мора бити исти. Та имена се, наиме, јављају и са *-о*, и са *-а* и са *е*: *Јово, Јаша, Дане*. То овдје није битно. Категорију тих имена повезује у једну скупину двосложност, као морфолошко обиљежје, и дуг

основни слог, односно дугоузлазни акценат у новоштокавским говорима, као прозодијско обиљежје.

Промјена, такође, није јединствена. У источнијим областима ијекавске територије та имена имају промјену именица м.р. на сугласник: *Јово-Јова-Јову, Мујо, Муја-Мују*. Централна зона, укључујући и све босанске говоре, склања ова имена по обрасцу именица ж. р. на -а: *Јово-Јовѐ-Јови, Мујо-Мујѐ-Муји*, иако се и даље чува облик номинатива на -о. Такву промјену има ту и *Дане*. У западнијим областима посљедњи тип ових имена, оних на -е, може да се склања по обрасцу именица средњег рода на -е: *Стѝпе-Стѝпета*. У екавским говорима, опет, оваква имена, али са дугосилазним акценатом на првом слогу, имају, по правилу, такву промјену: *Мѝле-Мѝлета-Мѝлету*.

Интересантно је да и Кикићева писана ријеч даје потврда за таква имена, и такву промјену. У приповиједи *Омердићи* јавља се лично име *Суље*: Омерда је имао само њега — своје *Суље*, са промјеном по обрасцу именица средњег рода: *мати Суљетова*; Хоћемо ли то довести *Суљету*, према *Суљету*, са *Суљетом*.

Такав тип хипокористика, и са таквом промјеном, колико ми је познато, није типичан за босанске говоре и овдје ће, свакако, имати неко семантичко обиљежје. (Накнадно сам сазнао да је ту краткосилазни акценат на иницијалном слогу. Дакле, тип: *пиле-пилета*. Опет необично.)

То вриједи и за промјену познате личности из муслиманских народних пјесама -*Талу Личанина*. Код Кикића је: *Талету Личанину*. Нисам сигуран да је писац овдје одразио говорну ситуацију босанских говора. Не треба, наиме, заборавити да оваква промјена, по обрасцу именица средњег рода, изискује и другачију прозодијску компоненту. Умјесто уобичајеног дугоузлазног, као типског акцента оваквих имена, ту долази (дуго)силазни акценат, што није особина босанских говора.

Трећу скупину личних имена, са појачаном нијансом субјективне оцјене, чине она типа: *Маркан, Јанкан, Мујдан, Авдан*. Таква имена су мало необична, али се јављају. Сва она носе у себи појачану нијансу хипокористичности и због тога се и морфолошки и прозодијски разликују од прве групе хипокористика, од имена типа *Мујо, Јово*. Наравно, и промјена им је различита. Уз то, сва ова имена имају и појачану нијансу социјалног обиљежја. Она, чини се, не прелазе прагове „господских породица“. Остају везана за наше људе „са дна“, који и у својој биједи, имају префињен осјећај за њежност.

Супротно значење носи име *Омерда*, по којем се и цијело племе зове *Омердићи*. Ту има више аугментативности него хипокористичности. Не бих рекао, бар то се не види из Кикићеве

писане ријечи, да ова аугментативност носи у себи и нијансе пејоративности, иако се, опет, те двије семантичке категорије не искључују.

За мене су сасвим нови ликови мушких имена типа: *Ибрака*, *Хопика*, *Хусика*. Ако бисмо два последња и одвојили од првога и уврстили међу друга имена таквог образовања, као *Милика*, *Пеџика*, са, јасно, појачаном хипокористичношћу, остаје прво име са мало необичним начином творбе. Није ми познато да живе таква имена међу нашим Муслиманима. А ако живе, биће ту посриједи неко диференцирање на социјалном плану. *Ибрага* је *-ага*, *Ибрака*, то говори и гласовни склоп овога имена, далеко је од таквог друштвеног положаја.

Има код Кикића још једно име које би потврђивало овај мој суд. То је име *Ђулага*: *Ђулага Мехић-Кокин*. А тај *Ђулага*, како каже писац „није никад ни био ага, јер ага је ага и има простране земље и кућишта, а *Ђулаги* су надјели тако име да му „тепају“. А некад су му „тепали“, некад је *Ђулага Махић Кокин* и мислио да је макар мали агица... а данас је *Ђулага* спрдачина од аге и није обукао нових чакшира већ десет година“ (стр. 288). Тај моменат би могао бити присутан и у имену *Ибрака*, само са малом фонетском девијацијом, која значи много.

У категорију хипокористика спадају и имена као *Салкица*, *Хасица*, *Мехица*. Познато је да суфикс *-ица* носи деминутивно значење, а оно је подврста хипокористика. Било би посебно интересантно позабавити се семантичким односом између имена типа *Хасика* и оних типа *Хасица*. Могуће је да ту постоје и семантичке и прозодијске разлике.

Наравно, имена *Мехага* и *Тажирбег*, са титулама које говоре о њиховом социјалном поријеклу и друштвеном положају, не улазе у категорију наведених имена. Ту титула иде уз друштвени положај. Друго је питање у ком односу, на друштвеној љествици, стоје титуле *ага* и *бег*. Позната је она народна:

Ага бегу поклатио Лику, а бег аги ћораву кобилу.

Да ли такво вредновање ових титула потврђује и Кикићева писана ријеч, односно ситуација коју је он описивао, то је друго питање.

Као што видимо, из овога кратког осврта на семантичке вриједности личних имена у Кикићевој писаној ријечи (примјери су узимани из књиге: *Хасан Кикић: Приповијетке, Провинција у позадини*, Букве, Лоле и хрсузи, Загреб 1969), писац нам је и овом компонентом своје писане ријечи вјерно дочарао виђење „мрачног вилајета“ „провинције у позадини“. То потврђују и презимена ових лица. Тамо налазимо *Омердиће*, *Татиће*, *Пезе*,

Дупине, Кокине, Квоше, Браћине, Кеже, Црниће, Сејдиће, Суљкановиће, Ибриће, Влајиће, Црнокраке. Детаљнијом анализом и наведених личних имена и презимена дошло би се до сазнања да је писац вјерно сликао свој Град и оно око Града, и овом компонентом своје писане ријечи.

Асим Пецо

ДВОЈАКИ ОБЛИЦИ ГЛАГОЛА МРЕТИ/МРИЈЕТИ

Сем у акценту и у наречју (замене јата), наш правопис из 1960. године не допушта никакве двострукости у парадигми глагола *мрети/мријети*. Према правописном речнику промена гласи: *мрети* ијек. *мријети*, през. *мрем-мреш-мре-мремо-мрете-мру* (ек. и ијек.), прил. сад. *мрући*, аор. *мрех-мре-мресмо-мресте-мреше* ијек. *мријех-мрије-мријесмо-мријесте-мријеше*, р. прид. *мро-мрла*. Све је ово непосредни продужетак старе, прасловенске и праштокавске парадигме овога глагола (*mrěti* од старијер *meriti*, *mrěšь*, *mrěti*-, *mrěhь* од *merhь*, *mrĭь* од *mrĭrĭь*), без икакве типолошке преаде облика. Сви су они и даље довољно обични, те немамо никаквога разлога да их не сматрамо потпуно правилнима, тим пре што је таква промена дата и у Вуковом речнику.

Примећује се, ипак, знатно колебање у облицима овога глагола, и то не само у дијалектима него и у писаној речи. Колебање се олакшава тиме што овај глагол постаје све више изолован и типолошки усамљен у нашем глаголском систему, јер су остали глаголи истог или сличног типа потиснути, и углавном се ограничавају на сложена образовања (*допрети*, *прострети*, *продрети* итд., сл. и *узети*, *почети*, *запети* и др.); и сам глагол *мрети* све више се потискује сложеним *умирати*. Грађа Речника САНУ сведочи о низу одступања од облика датих у Правопису и у Вуковом речнику, те ћемо их посебно илустровати и размотрити (дела писаца биће наведена као и у Речнику САНУ, с тим што ће се аутори именовати иницијалом имена и нескраћеним презименом).

мрем — *мријем*. Потврда за први тип има код многих писаца широм наше језичке области, и екавских и ијекавских: *не мреш ти од пушке* (Вукове народне пословице), *мреш од страха* (Ј. Веселиновић 6, 271), *не умиremo где они мру* (Н. Цвијановић 1, 28), *нит живи . . . нит мре* (Д. Васић 3, 51), *на твојем столу мој каранфил мре* (Д. Марковић 1, 103), *сва природа мре* (Милан Ракић 1, 71), *мрем за мојим идеалом* (Ј. Комарчић 8, 214), *мре*

Стара Србија (М. Митровић 1, 111), и срца мру (Ј. Дучић 1, 88), једном се мре (М. Лалић 5, 34), сунце мре (Ј. Ђонових 1, 69), мру људи, мре звијерје, мру травке (Јб. Вуличевих 1, 51), као што и ми мремо (С. Матавуљ 4, 12), да од севдаха мрем (М. Огризовић 1, 24), сама ледина гладом мре (Даничићеве нар. пословице), шумор вала мре (А. Шеноа 16, 200), душа ми од жара мре (Д. Домјанић 2, 64), у чаши вина задњи одбљесак... мре (Г. Крклец 6, 20), јасне звијезде мру (Т. Ујевић 7, 96), јесен мре (В. Назор 19, 19) — и др.

Грађа РСАНУ има, међутим, подоста потврда и за тип *мријем*. Све су из хрватских писаца: чекам и чезнем, *мријем* (Ф. Галовић 2, 30), сад тек живим, макар можда *мријем* (И. Горан Ковачић 4, 40), на стрни вјетар *мрије* (Д. Домјанић 1, 100), док ти се насмијеши, већ *мрије* (С. Жежић, Ј-К 1, 47), пјесма у посљедњим *мрије* акордима (В. Ковачић 1, 18), стаје му душа и тако *мрије* (С. С. Крањчевић 1, 22), хоћу да *мријем* (А. Г. Матош 7, 26), *мрију* руже (А. Шимић 1, 245).

Облици типа *мријем* нису ијекавизми, и не долазе као резултат утицаја инфинитивне основе на презентску, него услед јаке тежње типолошком обједињавању глагола са једносложном вокалском основом, која се испољава и код других глагола (*вријем*, *зријем*, *спијем* и сл. уместо *врим*, *зрим*, *спим*, а слично је и *надујем* уместо *надмем*). Подстицај за њихово стварање јачи је у ијекавским говорима него у екавским, јер у том правцу делују не само тип *бијем*, *пијем*, *шијем*, *кријем*, *лијем* и сл. него и глаголи у којима је јат испред *-јем* замењено са *и*: *смијем*, *умијем*, *доспијем*, *па* и *сијем*, *вијем* и сл. Зато је разумљиво што се тежња ширењу лика *мријем* испољила управо у оквиру ијекавског наречја.

Можемо закључити да и даље треба давати јасну нормативну предност лику *мрем* у односу на *мријем*, и то из више разлога: 1. зато што облици који одржавају континуитет са старима увек имају извесну предност, све док не постану необични, 2. зато што се тип *мрем* шире и равномерније употребљава, без икаквих регионалних или других ограничења, 3. зато што он не нарушава односе простог и сложеног глагола, за разлику од *мријем-умрем*, и 4. зато што у нашем стандарду нема обличко-акцентског типа *мријети/мријети-мријем*, него он представља типолошку новост, увећавајући сложеност нашег глаголског система. Ипак, показана системска логика која доводи до типа *мријем* (тежња обједињавању једносложних основа у бројнији тип) и интензитет његове употребе у хрватској књижевности не допуштају да га прогласимо некњижевним баластом (као што ћемо то моћи за даље случајеве) и препоручимо лекторима да га одстрањују из текстова, него морамо признавати право ауторима да се

опредељују и за тај лик. Ово тим пре што се глагол *мрети/мријети* све више ограничава на уметнички и експресивни израз, док неутралну информативну службу преузима *умирати*, а у експресивном изразу нормативне интервенције морају бити веома уздржане.

мрући — *мријући* — *мрећи*. Све што је речено за однос *мрем-мријем* вреди и за однос *мрући-мријући*. У грађи Речника САНУ мало је уопште примера за глаголски прилог од овога глагола, те имамо само две потврде за први лик: *и рече мрући* (Т. Маретић 9, 38), *душама те вичу вјечито мрући* (Д. Станојевић 5, 44) — а за други ниједну, иако се може узети да би сви писци који се опредељују за *мријем* имали и прилог *мријући*.

Налазимо, међутим, и један пример у коме је глаголски прилог направљен наставком *-ећ(и)*: *заслепи сунце, после ведрога дана што мрећ одлази иза далеких брда* (С. Миличић 4, 42). То по свој прилици треба објаснити тако да је аутор (препева) прибегао облику који није довољно контролисао језичким осећањем, па га је направио помоћу обрасца који није својствен глаголима са *-у* у 3. лицу мн. през. и који овде не спада у стандардни језик.

мрех — *мрех*. У грађи РСАНУ налазимо код два хрватска писца одступање од сталног правила по коме се аорист од вокалских инфинитивних основа прави простим додавањем *-х* на ту основу: *ни би зато барбарим ве звали, што ви мросте, док су они спали* (И. Мажуранић 1, 22) *божанства мроше, свенуше родови* (С. С. Крањчевић 5, 96). Овде је на сонантску основу додат наставак својствен основама на прави сугласник (*некох, тресох* итд.). Иако су сонантске основе некад биле у типолошкој сагласности са сугласницима, аорист на *-ох* (као млађа словенска творевина) није се био проширио на њих, те у облицима типа *мрех* не можемо видети чување старине него новије колебање флексије, које остаје изван стандардних образаца и изван наше граматичке норме.

мро, мрла — *мрео, мрела*. Облици типа *мрео-мрела* свакако значе утицај инфинитивне основе, те би се у ијекавици очекивао лик *мријела*. Он није потврђен, али у ијекавском тексту имамо једну потврду за *мрео*, и то напореда са *мрла*, што вероватно значи посебно избегавање класичног облика мушког рода *мро*: *како онај мрео ... онако и дјевојка за мнома мрла* (Т. Драгичевић, ГлЗМ 1907, 50). Остале су потврде екавске: *походи на север ... учинили су да је ... неколико пута „чума мрела“* (СЕЗБ 29, 212), *за Њега смо мрели ми* (Д. Чобић, Поз. 1849—1850, 186), *у ропству је сваким даном тихо мрела* (М. Јакшић 4, 130), *врти су мрели с болним нестрпљењем* (Ј. Дучић 1, 10).

И ове облике можемо оценити као непотребно нарушавање система, сматрајући за једине правилне ликове *мро, мрла* итд.,

које налазимо у доста извора: у *Мате је девет браће било, све девет је од урока мрло* (нар. песма, БВ 1903, 222), *као да је мро па оживљео* (Вукове нар. пословице), *жалост мртвих и нијемих живота који су живили и мрли за вас* (И. Андрић 1, 33) *ни слутила није... да јој је отац... мро* (Б. Будисављевић 1, 40), *он је мро од муке* (Ј. Веселиновић 3, 175), *и онако је по селу много мрло људи* (М. Глишић 6, 337), *тисућа момака што би мрли да учувају... слободу* (С. М. Љубиша 6, 14), *замислила како је мрла и умрла* (М. Марковић, Зап. 1, 82), *а кад мр'о, не умр'о* (Б. Радичевић 1, 283), *гласа... који се губио и мро* (Б. Станковић 3, 117), *проналазачи лековитих зрака су мрли* (И. Секулић 4, 171), *ком су деца мрла* (М. Милићевић 34, 125), *који су мрли само за веру* (В. Ћоровић 3, 37), *јер је мр'о од глади* (М. П. Шапчанин 1, 71).

Навођени примери сведоче не само о већој или мањој учесталости појединих облика него — сви заједно — и о томе да је глагол *мрети/мријети*, иако нам може изгледати углавном потиснут глаголом *умирати*, широко присутан у нашој књижевној речи, нарочито у пренесеним и фигуративним значењима, те доприноси живости и сликовитости нашег књижевног израза. По томе, а и као основна реч једног значајног лексичког гнезда (*мрети, умрети, замрети, помрети, премрети, изумрети*), он представља важну лексему, те одржавајући га и даље у употреби треба да чувамо правилност његових облика.

М. Пешикан

ОДГОВОР НА ЈЕДНО ПИТАЊЕ

Шлеска или Шљонск?

Опште је правило да имена из пољских крајева који су пре рата били под Немачком преносимо полазећи од пољских а не немачких имена, нпр. *Вроцлав* (Wrocław), *Гдањск* (Gdańsk), *Шчећин* (Szczecin), *Зјелона Гура* (Zielona Góra), *Згожелец* (Zgorzelec), а на другој страни границе је нем. место *Герлиц*, Görlitz) *Губин* (Gubin, а преко границе је *Губен*, Guben), *Бјалогард* (Białogard) итд. — а не *Бреслау* (Breslau) *Данциг* (Danzig) и сл.

Слично се поступа и у другим словенским (и не само словенским) језицима, нпр. рус. *Вроцлав*, *Гданьск*, *Ополе* (а не *Бреслау*, *Данциг*, *Опшелн*), *Згожелец* и *Герлиц* (на другој страни границе), чеш. *Gdańsk*, словачки *Gdańsk* и сл. — ако не задржавају свој традиционални облик, као чеш. *Vřeslav*, слов. *Vra-tislav*.

Шлеска-Шлонск не спада аутоматски у то правило, и то из два разлога. Први је што се укореења традиционална имена не подвргавају аутоматизму транскрипционих правила, него се у интересу гipкости и континуитета језика чувају докле год не постану из неког разлога неподесна, сем, разуме се, ако самим својим значењем постану превазиђена или неприхватљива (као нпр. „Француски Конго“ који више није француски, или „Леополдвил“, који је носио име владара колонијалне силе). Други је разлог што се за име *Шлеска* не може рећи да је по својој структури немачко, него резултат сложеног развоја (в. нпр. *Фасмеров* етимолошки речник руског језика).

Наиме, основа је германски етним *Silingi* (код *Птолемеја Silingai*), од чега је у словенској преради настало пољско *Śląnsk* и чешко *Slezsko*, обоје од *Syľęзьск-*. На основу чеш. облика направљено је средњолат. *Silesia*, од чега је франц. *Silésie* и рус. *Силезия*. Утицај тога огледа се и у нем. *Schlessien*, а словачко име *Sliezsko* је настало као и чешко. — Наш облик *Шлеска* по структури је, дакле, најближи чешком. Старо назално *ѣ* се и код нас као и у чеш. претварало у *е* (док се у пољском назал-

ност чува, а и у немачком не би дошло до губљења назала, него је деназализација рефлекс чешке прераде). Крајње *-ска* ум. чешког *-sko* у складу је с нашим моделом имена земаља, а почетно *Ш-* вероватно смо усвојили под утицајем нем. изговора; у варијанти *Шлеззија* примењен је други наш модел творбе имена земаља, у чему је могло бити утицаја немачког, латинског, француског и руског облика. Према томе, у нем. *Schlesien* (изг. „Шлезин“) постоје, поред старогерм. основе, елементи словенског посредништва, а наша варијанта *Шлеззија* блиска је немачком имену, док се варијанта *Шлеска* већ битно удаљила од њега.

У другим језицима и даље се одржавају традиционалне варијанте: рус. Силезија, чеш. *Slezsko*, слов. *Sliezske*. Што се нас тиче, треба се одлучити за оно што нам је подесније (као што другим језицима препуштамо избор између типа Србија, Хрватска и Србија, Хорватија, Кроација и сл.). Могућно је и извесно диференцирање, јер се за регију савремене Пољске већ прилично уобичајило *Шљонск* (мимо правописа, јер би по њему било *Шлонск*), док ће у историјском смислу бити погоднији назив *Шлеска*, јер не треба губити из вида да један (мањи) део историјске Шлеске спада у Чехословачку, те је за њега непогодна варијанта *Шлонск* или *Шљонск*.

М. Пешикан

РЕГИСТАР

XXIV књиге НАШЕГ ЈЕЗИКА (нова серија)

Скраћенице: буг. = бугарски; вар. = варијанте; ген. наст. = генитивни наставак; гл. наст. = глаголки наставак; гл. осн. = глаголка основа; г. луж. = горњолужички; знач. = значење; лекс. = лексема, лексички; мак. = македонски; морф. = морфема, морфолошки; нем. = немачки; пољ. = пољски; прав. = правопис; прасл. = прасловенски; рус. = руски; синт. = синтаксички; слов. = словачки; словен. = словеначки; сугл. групе = сугласничке групе; твор. = творба; терм. = термин, термилошки; укр. = украјински; уп. = употреба; фонет. = фонетски; фр. = француски; чеш. = чешки.

Н

А

-а, ген. наст. 41—43, 48—55
 -а-, гл. осн., морф. 134—136
 ава (истрчавати и сл.), твор. 89
 Авдан, морф. 269
 -ад (штенад, унучад), твор. 87
 -(а)к (излазак и сл.), твор. 87
 аламанка, морф. 51
 алатка, морф. 46, 48—49
 алва, морф. 53
 Алија, уп. и знач. 268
 алка, морф. 54
 алкохолни и алкохолни, лекс. 123
 амазонка, морф. 54
 аматерка, морф. 54
 -ан (златан, паметан), твор. 88
 -ана (шећерана и сл.), твор. 87
 -ана, твор. 83
 -ар, твор. 82
 -ар (обућар, чувар), твор. 87
 -ара, морф. 134
 -ара (пивара и сл.), твор. 87
 Арапка, морф. 54
 аријка, морф. 54
 -(ар)ница (посластичарница и сл.), твор. 87
 -ати: -им, гл. осн. 32
 -а-: -и-, гл. осн., морф. 21
 Афганка, морф. 54
 Африканка, морф. 54

Ахејка, морф. 54

-(а)ц (ловац, писац), твор. 87
 -(а)ц (Македонац, Ваљевац), твор. 87
 -ач, твор. 83
 -ач (пливач и сл.), твор. 87

Б

-ба (берба и сл.), твор. 87
 бајка, морф. 53—54
 банка, морф. 52—53
 басма, морф. 46, 48
 бачва, морф. 46, 48—49, 52
 Бачванка, морф. 54
 башта, морф. 46, 50, 52—54
 башћа, морф. 54
 бди-, гл. осн. 27
 бд(ј)ети, морф. 27
 бежати : бежим, морф. 21
 безаконик, лекс. 122
 безалкохолан, лекс. 123
 безбожник, лекс. 122
 безблан, лекс. 123
 безбрижан, лекс. 123
 безгласан, лекс. 123
 безгрешан, лекс. 123
 бездан и бездан, лекс. 122
 безобразан, лекс. 122
 беззуб, лекс. 122
 белети, морф. 135

- белка, морф. 54
 бели лук, знач. и уп. 165
 белити, морф. 135
 бѐо, лекс. 125
 Београђанин, твор. 86
 Београђанин, лекс. 126
 берба, морф. 50
 берем, морф. 141
 Бећо, уп. знач. морф. 268
 биберити, морф. 135
 Bienerbrot, терм. нем. 58
 биљка, морф. 53
 биста, морф. 55
 бистранга, морф. 55
 битанга, морф. 55
 бити, морф. 136
 бити, имати, лекс. 110
 битка, морф. 46, 54
 бјечва, морф. 55
 блејало, морф. 32
 близанка, морф. 54
 блештав, сјајан, лекс. знач. 111
 бђг, лекс. 118
 богиње, морф. 260
 бђја, лекс. 125
 бојадисати, морф. 136
 Бојан, уп. знач. 268
 бђлан и бђлан, лекс. 123
 бђлестан, лекс. 124
 бољка, морф. 53
 бомба, морф. 44, 49—50, 52, 55
 бомбарда, морф. 55
 борба, морф. 41, 45, 48, 52
 Босанска Крајина — Босанска крајина,
 прав. 69
 бости — боцнути, морф. 141
 бочка, морф. 54
 брадва, морф. 43, 46, 48—49
 бразда, морф. 52
 браздити, морф. 135
 брађн, лекс. 125
 брати — берем, морф. 136
 Браћини, знач. 271
 брашно цветђв, терм. 58
 брбљати, морф. 264
 бресква, морф. 42—43, 53—54
 брз, силовит, бридак, лекс. знач. 111
 брзометка, морф. 54
 бригада, морф. 53
 брижан и брйжан, лекс. 123
 бринути, морф. 136
 бритва, морф. 43
 бркља, морф. 43
 бронза, морф. 51—52
 бро(н)за, терм. 62
 будимка, морф. 53
 буква, морф. 46, 52—53
 буктати, морф. 145
 булка, морф. 54
 бурма, морф. 55
- В**
- ва, гл. наст. морф. 22
 -ва/-ава, морф. 134
 -ва, -ова / -ева, -ива, морф. 137
 вђжђло, морф. 32
 ватра, морф. 47, 51, 53
 вашка, морф. 46, 52
 велђти, морф. 25
 везати, морф. 130, 136
 венути, морф. 136
 веровати — верујем, морф. 137
 вђчерђње, лекс. 121
 ви, лекс. 120
 видац, терм. 61
 видети, морф. 21, 130, 135
 видјети, видим, морф. 21
 вадра, морф. 52
 вијугав, лекс. знач. 111
 викати, морф. 136
 викнути, морф. 136
 викнути — викнем, морф. 145
 виле, морф. 260
 виљушка, морф. 53
 вйселђ, морф. 32
 високи (свијетли) гласови, терм. 78
 витлати, лекс. 110
 вишња, морф. 43, 52
 Влајини, знач. 271
 вн (гривана), морф. 43
 вода, лекс. 125
 војевати — војујем, морф. 137
 војска, морф. 41, 43, 48, 51—52
 вокални или невокални гласови, терм.
 75
 вокалност, терм. 76
 волети, морф. 135
 воћка, морф. 43, 46, 53
 воштити, морф. 135
 врата, морф. 260
 враћати, морф. 134
 врба, морф. 53
 врети, морф. 27
 ври-, гл. осн. 27
 вриштђо, морф. 32
 врпца, морф. 53
 врста, морф. 52—53
 вртети, завртети и сл., лекс. знач. 110
 врхох, морф. 135
 вршити, морф. 176
 вршљати, морф. 264
 вуци : вукови, вар. морф. 259
 вц (оваца), морф. 43

Г

-г, гл. осн. морф. 135
газда, морф. 55
гајба, морф. 55
гајде, морф. 53
гајка, морф. 54
галама, аглама, лекс. 109
Гансу, прав. 72
гарда, морф. 55
гатак, морф. 52
гатва, морф. 53
гејша, морф. 55
генитив множине именица женског рода с основном на групу сугласника, морф. 40—55
генитив множине именица женског рода са сугласничком групом у којој је други сугласник праскав (б, г, д, к, п, т), морф. 44—47
генитив множине именица женског рода са сугласничком групом у којој је други сугласник сонант (в, л, ј, м, н, њ, р), морф. 46—48
гинути, морф. 136
гл (цигала), морф. 43
главња, морф. 43, 52
главурда, морф. 55
глаголска основа, морф. 87—89
глазба, морф. 55
гласан, лекс. 123
гласови грависни (ниски) или негрависни (високи), терм. 75
гласови дифузни или недифузни, терм. 75
гласови звучни или беззвучни, терм. 75
гласови компактни или некомпактни, терм. 75
гласови консонантни или неконсонантни, терм. 75
гласови назални или неназални, терм. 75
гласови непрекидни или прекидни, терм. 75
гласови стридентни или нестридентни (остали), терм. 75
гласовне промене у проклиси, фонет. 217—246
глиста, морф. 50, 53
глодар, знач. 199
глодати, морф. 136
глођва, морф. 55
глув = глух, лекс. 123
го као пиштољ, 125
гордост, твор. 86
горчати, морф. 134
господáрев = господáров, лекс. 127

гошња, морф. 55
грабља, морф. 52—54
граматичар, знач. 198
грешан, лекс. 123
грешка, морф. 46, 54
гривна, морф. 53
грдња, морф. 55
грчица, терм. 62
Гуангдунг, прав. 72
Гуангцоу, прав. 72
губити, лекс. 123
Гуејцоу (Гуицоу), прав. 72
гужва, морф. 53
гуњ, лекс. знач. 112
Гуоминданг, прав. 72
гуска, морф. 40, 45, 52—54
гутати — гутам, морф. 28

Д

-д, гл. осн. морф. 135
Дане, уп. знач. морф. 268
данити, морф. 135
даска, морф. 45, 52, 54
дати : давати, морф. 22
дб (наредаба), морф. 43
двиска, морф. 54
двозупка, морф. 54
двојба, морф. 55
двојка, морф. 54
дволетка, морф. 54
двоцевка, морф. 54
двоцијевка, морф. 51
дебатирати, морф. 134
дебљати, морф. 134
деведесѐт, лекс. 119
дѐвѐт и дѐвет, лекс. 119
дѐвѐтнаест, лекс. 119
девојка, морф. 40, 43, 45, 50, 53
деклинирати, морф. 134
дељати, дељам, дељаш, морф. 172—174
демократија, лекс. 118
денга, морф. 55
Денг Сјаопинг, прав. 72
дѐсѐт и дѐсет, лекс. 119
дѐсѐти, лекс. 120
дѐсеторо, лекс. 120
дивизма, терм. 61
дигнути, твор. 82
дигох, морф. 135
диљка, морф. 54
дипле, морф. 53
дићи/дигнути — дигао/дигнуо — диг-
нем, морф. 145
дјечак, знач. 205
дно, морф. 260

до + глагол (доћи, дотрчати), твор. 89
 добро, лекс. 124
 дѡвдѣ, лекс. 120
 довршење, лекс. 121
 доден, лекс. 118
 дојка, морф. 45, 49, 53
 донети — донесох и донех, морф. 135
 досетка, морф. 46, 48
 доцкан стиже на Косово Јанко, 127
 дрезга, морф. 55
 држао, морф. 32
 држати, лекс. знач. 110
 држати, морф. 130, 135
 држати-дрхтати-сиктати-глодати,
 морф. 145
 Дринка, морф. 51
 дрѡждина, лекс. 116
 дрхтати (вибрантни) гласови, терм. 78
 дршка, морф. 54
 д, т, б, п, з, с, морф. 135
 дѡг, лекс. 124
 дугмета : дугмад, вар. морф. 259
 Душини, знач. 271
 дупља, морф. 46, 48—49, 51, 55
 дѡх, лекс. 118
 Душан, уп. знач. 268
 душогушка, морф. 54

Ђ

ђаво му не да мира, 125
 ђаво ушао у њега, 125
 Ђангс(ј)и, прав. 72
 Ђангсу, прав. 72
 ђевојка, морф. 51—53
 ђечерма, морф. 51
 Булага, твор. 270

Е

-е, гл. осн. морф. 135—136
 -е-, гл. осн. 32
 ево, лекс. 120
 е/и, морф. 135
 -е- (-ије-), гл. осн. морф. 135—136
 екавка, морф. 54
 Ел Асад — Ал Асад, прав. 69
 елипса, морф. 55
 Енглескиња, твор. 83, 85
 ёно, лекс. 120
 -(е)ње, твор. 86
 ескорта, морф. 55
 -ети : -им, гл. осн. 32
 етина (тобетина и сл.), твор. 88

Ж

жалба, морф. 43—44, 52—53
 жб (оптужба), морф. 43
 желети — желим, морф. 145
 жив — мртав, знач. 198
 жлезда, морф. 50
 жлијезда, морф. 45
 жртва, морф. 42, 46, 49
 жујка, морф. 53
 жут, лекс. 125

З

забдравити, лекс. 124
 загонетка, морф. 46, 55
 закорачај, лекс. 122
 закорачење, лекс. 121
 залагати, лекс. 122
 залепршати, лекс. 122
 заљубљено, лекс. 122
 заљубљив, лекс. 122
 замка, морф. 51, 53
 занајт, лекс. 122
 заокружење, лекс. 121
 записивати — записујем, морф. 137
 запопити, морф. 135
 запрепаћен и запрепаћтен, фонет. и
 морф. 81
 заспати : заспим, заспиш и сл., морф.
 25, 172, 175
 затварати, морф. 134
 заузђење, лекс. 121
 звати — зовем, морф. 136
 звезда, морф. 40, 50, 53—55
 звиждати : звиждим, морф. 21
 звизда, морф. 49
 звијезда, морф. 45, 53
 звјерка, морф. 51
 звонки (сонорни) гласови, терм. 78
 зграда, лекс. знач. 113
 здрав, лекс. 124
 зебња, морф. 43, 52
 Зејнил, уп. знач. 268
 зѣлен, лекс. 125
 земља, морф. 46, 50
 зипка, морф. 43
 злѡ, лекс. 124
 зло, морф. 260
 злогласан, лекс. знач. 113
 злогледан, лекс. знач. 113
 зло и наопако, 125
 злословље, злословије, лекс. знач.
 твор. 113
 змијоглавац, лекс. 116
 змијолик, лекс. знач. 111

знати, морф. 134
 значење, знач. 184
 знојити се, морф. 135
 зрачити, морф. 135
 зрети, морф. 27
 зри-, гл. осн. 27
 зубља, морф. 51
 зујати : зујим, морф. 21
 зүјело, морф. 32
 зуква, морф. 51—52

И

-и, морф. 135
 -и, лекс. 121
 -и, ген. наст. 41—43, 48—55
 -и, гл. осн. морф. 135
 -и (руски, јуначки), твор. 89
 Ибрака, твор. 270
 Ибрићи, знач. 271
 ива (побеђивати и сл.), твор. 89
 -ив, љив (милостив, пажљив), твор. 88
 игла, морф. 40, 52, 54
 игра, морф. 47
 игралиште, твор. 83
 игранка, морф. 45
 и ђаво душу причека, 125
 из, лекс. 121
 -из(а)м (рационализам и сл.), твор. 88
 -из(а)м, твор. 83
 избавити, лекс. 124
 извијен, лекс. знач. 111
 из + глагол (изићи и сл.), твор. 89
 ико, лекс. 74
 икрушка, лекс. 118
 имати, морф. 134
 именичка основа, морф. 87—89
 -ин (сестрин и сл.), твор. 88
 -ин, твор. 82
 -ина (носина и сл.), твор. 88
 -ина (ширина и сл.), твор. 87
 инстанца, морф. 43
 -(и)оница (читаоница и сл.), твор. 87
 -ира-, морф. 134
 иса-, морф. 136
 искра, морф. 54
 искрварити, морф. 142
 испавати се, наспавати се и сл., морф. 25
 испитивати — испитујем, морф. 137
 -ист(а) (социјалиста, шахиста), твор. 87
 итко, лекс. 74
 -ит, овит (племенит, ветровит и сл.), твор. 88
 ићи, морф. 135

ићи, доћи, ући и сл., твор. 84
 -ица (кројачица, учитељица), твор. 87
 -ица (сестрица и сл.), твор. 88

Ј

ја, лекс. 120
 јабука, лекс. 127
 јадојка, морф. 52
 јак, лекс. 118
 ја, мене, мој, ти, тебе, твој, синт. 105
 Јангдзе (Чангђанг), прав. 72
 Јангце, прав. 72
 Јанкан, морф. 269
 јасле, морф. 53
 јатак, морф. 52
 јахати, морф. 136, 173—176
 јахта, морф. 55
 Јаша, уп. знач. морф. 268
 -(ј)е, твор. 83
 једанаест, лекс. 120
 једанаесторо, лекс. 120
 -(ј)е (дрвеће, лишће), твор. 87
 јелка, морф. 45, 49
 јечмла, морф. 32
 -(ј)и (вучји, козји, телећи), твор. 88
 Јован, уп. знач. 268
 Јово, уп. знач. морф. 268—269
 јолта, морф. 52
 јуначити, морф. 135

К

-к, гл. осн. морф. 135
 -ка-, морф. 134
 -ка (Прногорка, сликарка и сл.), твор. 87
 kāvga, морф. 41
 каверна, морф. 47, 49—50
 казалька, морф. 51
 kāzan, морф. 41
 казна, морф. 47, 52
 kālāj, лекс. 125
 kālfa, морф. 41
 капитāl, лекс. 118
 карта, морф. 46, 51—53
 касарна, морф. 47, 49, 52
 -каст, ичаст (сивкаст, беличаст), твор. 88
 кашљати, морф. 264
 квойка, морф. 54
 квочка, морф. 52—53
 кврге, лекс. 113
 Кевоши, знач. 271
 Кеже, знач. 271

- кѣстѣн, лекс. 127
 -киња, твор. 83
 -киња, иња (јунакиња, песникиња, Рускиња), твор. 87
 киснути, морф. 136
 Кјангси, прав. 71
 Кјангсу, прав. 71
 кл (цикала), морф. 43
 кладња, морф. 52
 клати, морф. 136, 141
 клептоманскѣй, лекс. 126
 клетва, морф. 52
 клети — кунем, морф. 136
 клѣчѣо, морф. 32
 кљуваѣи, морф. 145
 Кампучија — Кампуѣија, прав. 69
 Кансу, прав. 71
 канта, морф. 46, 52—53
 књиѣар, твор. 86
 књиѣвна екавица, терм. 74
 ко, лекс. 74
 ковати — држати, морф. 144—145
 ковач, твор. 85
 коврѣав, лекс. знач. 111
 ковча, морф. 53
 кѣжаст, лекс. 126
 козар, твор. 86
 који-коѣа, синт. 172, 177
 Кокини, знач. 271
 кокошка, морф. 52—53
 кола, морф. 260
 колевка, морф. 54
 колекторскѣй, лекс. 126
 колиѣевка, морф. 53
 колорѣзац, лекс. 118
 кѣље, лекс. 120
 кољевка, морф. 53
 кѣљѣм, лекс. 120
 кољѣно, лекс. 118
 командантство, лекс. 122
 комѣльика, лекс. 117
 кондензација, лекс. 122
 конзерва, морф. 46, 48—49
 коношља, морф. 53
 коношљарство, лекс. 122
 концентрисати, морф. 136
 Кѣнчѣр и Кончѣр, лекс. 126
 кѣнчѣра, лекс. 118
 кѣнштѣк, лекс. 118
 кооптирање, лекс. 121
 копирање, лекс. 121
 кѣпрч, лекс. 117
 кора, лекс. знач. 112
 корѣчање, лекс. 121
 Кѣрда, лекс. 126
 Кѣрдѣи, лекс. 126
 коригирати (се), лекс. 118
 коритѣрев = коритѣров, лекс. 126
 корити, лекс. знач. 112
 корито, лекс. знач. 112
 коричити, морф. 135
 кораштен и коришѣен, фонет. и морф. 81
 коришиѣѣње и коришиѣѣње, лекс. 121
 кѣроваст и кѣроваст, лекс. 126
 кѣротан и кѣротан, лекс. 122
 корта, лекс. знач. 112
 корутина, лекс. знач. 112
 косидба, морф. 43
 Кѣста, лекс. 126
 коцка, морф. 53
 Кѣчан, лекс. 126
 кѣчинчѣрев = кѣчинчѣров, лекс. 126
 кѣшница, лекс. 116
 кошта (стаје и сл.) као светог Петра кајгана, 126
 кѣштѣње и кѣштѣње, лекс. 121
 краќатѣст, лекс. 126
 краста, морф. 53
 красти — крадох, морф. 135
 крѣтак и крѣтак, лекс. 124
 краткѣдножѣвѣст, лекс. 126
 крѣвав, лекс. знач. 113
 крѣвавац, лекс. знач. 113, 117
 крѣвавик, лекс. 118
 крѣтање, морф. 41
 кретати, морф. 136
 крѣтѣња, морф. 41, 47
 крѣваља, лекс. 117
 крѣвац, лекс. 117
 крѣвда, морф. 51—52
 крѣвуља, лекс. 116
 криж, криѣар, лекс. 113
 крила, лекс. 116
 крилат, лекс. 119
 крилатити, крилатица, крилаш и сл., лекс. 119
 крин, лекс. 117
 критичѣрев = критичѣров, лекс. 127
 кришка, морф. 53
 крѣната¹, лекс. 118
 крѣно¹, лекс. 118
 кројач, твор. 85
 крѣѣње, лекс. 121
 кромпир-чѣрба, лекс. 89
 крошња, морф. 43, 52
 крѣпа, лекс. 115
 крѣпѣжити, лекс. 118
 крѣпѣш, лекс. 119
 крѣпуша¹, лекс. 119
 крѣпчићи, лекс. 120
 крсни дан, крсни знак, крсно име и сл., лекс. 118
 крѣстѣк, лекс. 117

крстац, лекс. 117
 крсташица, лекс. 116
 Крстивђј, лекс. 126
 крунарке, лекс. 118
 Крушевљанин, лекс. 126
 крушка, морф. и лекс. 43, 46, 53—54,
 127

крчма, морф. 51
 крчмаров и крчмаров, лекс. 118
 Кршо, уп. знач. морф. 268
 кршителъ, лекс. 118
 крштен, фонет. и морф. 80
 Куан(г)тунг, прав. 71
 Куангчоу, прав. 71
 кутла, морф. 53
 кутља, лекс. 118
 Куејчоу, прав. 71
 кѹкавица, лекс. 117
 кѹкурѣк и кукѹрѣк, лекс. 125
 кѹкур, лекс. 118
 Куоминтанг, прав. 72
 купатило, твор. 83
 купац — куп-ац, твор. 84
 куповати, твор. 82
 куповати — купѹем, морф. 137
 курва, морф. 46, 51, 53
 курирка, морф. 53
 кути, мак. 33
 кућа, дом, лекс. знач. 112—113
 Кућни савјет, знач. 199
 купнути, морф. 136

Л

лакат : рука, знач. 198
 лампа, морф. 46, 49, 52—53
 Ланчоу, прав. 71
 Ланцоу, прав. 72
 ластва, морф. 50, 53—54
 -(л)ац, твор. 83
 -л(а)ц (с променом л/о) (читалац и сл.),
 твор. 87
 легенда, морф. 45
 ледојка, морф. 51
 леђе, морф. 260
 лежјала, морф. 32
 лежати, морф. 135
 ли, лекс. знач. 111
 лијеска, морф. 53
 лингвист, знач. 198—199
 личѣо, морф. 32
 -(л)иште, твор. 82—83
 -(л)иште (одмаралиште и сл.), твор. 87
 лишће, твор. 83
 лишће, фонет. и морф. 81
 -ло, твор. 83

локва, морф. 46, 53
 лопата, морф. 41
 лопта, морф. 40, 52—53
 лупарати, морф. 134
 лутати — лутам, морф. 28
 лучка, морф. 53

Љ

Љаодунг, прав. 72
 Љаотунг, прав. 72
 -(љ)ив, твор. 82
 љиљан, лекс. 127
 љубити, морф. 135
 људски — нељудски, твор. 84
 љутња, морф. 52

М

мазга, морф. 41, 48, 52
 мајка, морф. 41, 43, 45, 49, 51—53
 маказе, морф. 260
 макљати, морф. 264
 мален — велик, знач. 198
 манекенка, морф. 45, 49
 Мао Дзедунг, прав. 72, 73
 Мао Цедунг, прав. 73
 Мао Це Тунг — Мао Дзедунг, прав.
 69, 73
 Мао Це Тунг (Це-Тунг, Цетунг), прав.
 72
 марка, морф. 45, 53
 Маркан, морф. 269
 маркирати, морф. 134
 марксизам, твор. 83
 мастити, морф. 135
 мачка, морф. 42, 46, 53
 машинка, морф. 45, 49
 машѹ, морф. и фонет. 81
 Мехага, знач. 270
 Мехица, морф. 270
 Миланка, морф. 52
 Миле — Милета — Милету, морф. 269
 милијун, лекс. 74
 Милика, твор. 270
 милион, лекс. 74
 минути — минем, морф. 145
 мирисати — миришем, морф. 136
 мислѣла, морф. 32
 мислити „думать“ — мислилац „мы-
 слитель“ и сл., твор. 90
 Митар, уп. знач. 268
 младост, твор. 82, 86
 Млађен, уп. знач. 267
 молба, морф. 40—41, 44, 48, 52—53

молитва, морф. 46, 49, 52—53
 молити, морф. 26, 135
 молчи, мак. 33
 моћи, морф. 135
 Мргуд, уп. знач. 268
 Мрђан, уп. знач. 267—268
 мрем, сазрем, проврем, морф. 174
 мрети/мријети, морф. 272—275
 мрети, пити, смети, морф. 136, 146
 мржња, морф. 47, 50—51
 мрква, морф. 54
 Мујдан, морф. 269
 Мујо, уп. знач. морф. 268—269
 муња, лекс. 111
 муњевит, лекс. знач. 111
 Мусто, уп. знач. морф. 268
 мутљати, морф. 264
 мучати, морф. 32
 мушка народна ношња, знач. 112
 мушки-женски, знач. 198

Н

нагло, лекс. знач. 111
 наДУВЕН, сатрВЕН, пожњеВЕН и сл., морф. 145
 надути — надмем, морф. 136
 Нанђинг, прав. 72
 Нанкинг, прав. 72
 наочари : наочаре, вар. морф. 259
 наранча, морф. 47, 49, 54—55
 наранца, морф. 54—55
 наредба, морф. 44, 48
 наставник — ђак, знач. 198
 насути — наспем, морф. 136
 наћве, морф. 54
 не + придев (обичан — необичан), твор. 88
 невеста, морф. 54
 неко, лекс. 74
 не може се и дут' и коват', 124
 не-паж-љив-ост, непажљив-ост, твор. 84
 непостојано а, фонет. 41—43, 48—49
 пèргавда, морф. 41
 неправда, морф. 45, 50—52
 неврстане и земље у развоју, слаби и ђаци лошег владања и сл., синт. 169—171
 нетко, лекс. 74
 -ни (државни и сл.), твор. 88
 нијанса, морф. 55
 нико, лекс. 74
 ниски (тамни) гласови, терм. 78
 нитко, лекс. 74
 (-н)ица, твор. 83

новинар, твор. 82
 новине, морф. 260
 nomina abstracta, nomina attributi, твор. 87
 nomina actionis, твор. 87
 nomina agentis, твор. 87
 nomina collectiva, твор. 87
 nomina loci, твор. 87
 носач, твор. 83
 носити, морф. 21, 130, 135
 носити — носач, твор. 85
 носити — носим, морф. 145
 ноћити, морф. 135
 -ну, твор. 82
 ну (дигнути и сл.), твор. 89
 нудистичке и плаже за богате госте, синт. 169—171
 нужда, морф. 54

Њ

-ња (шетња и сл.), твор. 87
 -ње (учење и сл.), твор. 87
 -њи (зимњи, вечерњи), твор. 88
 -њи (шњи), ашњи (данашњи, сутрашњи, летошњи), твор. 88

О

обавијештен, фонет. и морф. 80
 о(б) + глагол (обићи и сл.), твор. 89
 Обедска бара („Обецка бара“), прав. 73
 обећати : обећавати, морф. 22
 обложāj, терм. 58
 обложити, терм. 59
 обљожје, терм. 58
 обнаж, терм. 59
 обнїхожя, укр. терм. 59
 обнога, рус. терм. 59
 обнож, терм. 58—59
 обножь, рус. терм. 59
 обножањ, терм. 58
 obnožina, словен. терм. 59
 obnožje, словен. терм. 59
 обножје, терм. 58—59
 обножска, рус. терм. 59
 obnóže (obnoz), поль. терм. 59
 obnouiška, словен. терм. 59
 -о (брзо, лепо), твор. 89
 -ова-, твор. 82
 -ов(ев) (братов и сл., сунчев и сл.), твор. 88
 овлаштен и овлашћен, фонет. и морф. 81

овлаштење и овлашћење, фонет. и морф. 81
 овлашћен и премошћен, фонет. и морф. 80
 овца, морф. 47, 50—54
 овчар, твор. 86
 огаздеше, морф. 32
 од + глагол (одлазити и сл.), твор. 89
 одевда, морф. 45, 49
 одлучност, твор. 86
 одмаралиште, твор. 82
 одређена реч, лекс. 113
 одупрети, морф. 136
 Омер, уп. знач. 268
 Омерда, знач. 269
 Омердићи, знач. 270
 о : пароброд, главобоља и сл., твор. 89
 опроштен, фонет. и морф. 80
 опгужба, морф. 44, 48
 орати, морф. 136
 орем, морф. 141
 оседела, морф. 32
 -ост, твор. 82
 -ост, -ад (стварност, пилад), твор. 83
 -ост (стварност и сл.), твор. 87
 -ота, оћа (лепота, чистоћа), твор. 88
 отац, твор. 84
 отети — отнем, морф. 136
 очатати некоме круне, лекс. 118
 очи, поглед, лекс. 113
 очишћен, фонет. и морф. 80

П

(па) да му (ти) је мајка (мати) Јања, 126
 пажљив, твор. 82
 pain d'abeilles, терм. фр. 58
 панталоне, морф. 260
 парадајз-салата, лекс. 89
 партизанка, морф. 53
 пас : животиња, знач. 198
 патка, морф. 52—53
 певати — запевати, твор. 84
 пегла, морф. 53
 Пезе, знач. 270
 пелуд, терм. 57
 перга, терм. 57, 59
 перка, морф. 53
 перлинка, морф. 54
 Перо, уп. знач. морф. 268
 песма, морф. 52, 55
 пети, пем и облици, морф. 22
 петљати, морф. 264
 пећи, морф. 135
 Педика, твор. 270
 печем — пеку, морф. 133

печени колач : пресан колач, знач. и уп. 165
 печурка, морф. 51
 Пивка, морф. 51
 пијам, пишп, мак. 26
 (пик, хајде) Јово наново, 126
 пилићарка, морф. 54
 пилићи, пилад, вар. морф. 259
 писан, писани и писмен, писмени, знач. и уп. 163—169
 писање, твор. 86
 писар, штампар, твор. 84
 писати, морф. 136, 145
 пискави (сибилацни) гласови, терм. 78
 питати — питам, морф. 28
 пити, морф. 136
 пиштати : пиштим, морф. фонет. 21
 пйштѣло, морф. 32
 пјесма, морф. 53
 пјети, појем, морф. 22
 платити : плаћен, фонет. морф. 80
 плахта, морф. 55
 плевѣо, морф. 32
 племенитост, твор. 86
 плести — плетох, морф. 135
 плећка, морф. 52—53
 плити, плијем, морф. 22
 пловка, морф. 53
 пљачка, морф. 46
 пљувати — пљујем, морф. 137
 пљѹштѣла, морф. 32
 поворка, морф. 45, 48—50
 површински, тврди слој, знач. 112
 по + глагол (поћи и сл.), твор. 89
 погодба, морф. 42
 познати : познавати, морф. 22
 појаси : појасови : појасеви, вар. морф. 259
 покиснути — покисао / покиснуо — покиснем, морф. 145
 полен (ов прах), терм. 57—58
 пометња, морф. 51
 поморанча, морф. 54
 поморанца, морф. 54
 понашање, твор. 86
 попети — попнем, морф. 136
 поправка, морф. 45, 50, 54—55
 поставка, морф. 45
 поћна, морф. 54
 почети — почнем, морф. 136
 праскави (експлозивни) гласови, терм. 78
 прати — перем, морф. 136

прах цветов, терм. 58
 прга, терм. 57
 прежалѐла, морф. 32
 презймѐли, морф. 32
 премјештен, фонет. и морф. 80
 преплести — преплитати, морф. 141
 претња, морф. 47, 52, 55
 при + глагол (прићи и сл.), твор. 89
 пријетња, морф. 47, 51
 прим(ј)едба, морф. 44, 48
 притка, морф. 46, 48—50, 52—53
 притужба, морф. 44, 48
 причвршћен, фонет. и морф. 80
 причешћен, фонет. и морф. 80
 пришипетља, морф. 51
 про + глагол (проћи и сл.), твор. 89
 прострети, морф. 136
 прочитати : прочитавати, морф. 22
 пртенка, морф. 54
 пртљати, морф. 264
 псовати, морф. 141
 псовка, морф. 45, 50, 54—55
 птићарка, морф. 54
 пумпа, морф. 46, 49
 пушка, морф. 46, 50
 пуштати — пуштам, морф. 28
 пуштен, фонет. и морф. 80
 пчелин круж, терм. 58
 пчелиња рђа, терм. 57

P

радница, твор. 83
 радња, морф. 47, 49—54
 рађати, морф. 134
 раз + глагол (разући се и сл.), твор. 89
 размишљати, морф. 264
 разумети, морф. 142
 ранка, морф. 53
 rdza miodowa (w plastrach), пољ. терм.
 60
 рђа, терм. 57—60
 регулисати — регулишем, морф. 136
 . . . редовни и судови удруженог рада,
 синт. 169—171
 рећи, рекох, морф. 135
 рећи — речем и рекнем, морф. 137
 Рецо, уп. знач. морф. 268
 решавати, морф. 134
 решење, твор. 86
 решетка, морф. 46
 ржавчина, рус. терм. 60
 ривалство, твор. 83
 rīdzā, слов. терм. 60
 Р(ј)ечник, знач. и уп., 34—39
 Рускиња — Рус, руски, Русија, твор. 85

Русовљев, морф. 81
 Русоов, морф. 81
 ручати, морф. 134
 ручка, морф. 46

C

с(а) + глагол (сићи и сл.), твор. 89
 сабља, морф. 51—52
 сажети — сажмем, морф. 136
 Салкица, морф. 270
 сапунати, морф. 135
 свадба, морф. 40—41, 48, 52
 свако, лекс. 74
 сватко, лекс. 74
 свеска, морф. 40
 svetlik, чеш. терм. 61
 светлица, терм. 61
 свим, морф. 172
 свједочба, морф. 45, 49
 свједоџба, морф. 43
 свјетлика, терм. 60—61
 свјетлица, терм. 61
 свјетљика, терм. 60
 својта, морф. 51—52
 сеанса, морф. 47
 себе, свој, синт. 105
 седење, твор. 85
 сејка, морф. 53
 секунда, морф. 45, 52
 семантика и семантички, знач. 183—186
 сенка, морф. 49, 53
 сести — седем и седнем, морф. 137, 145
 сѐтлика, терм. 60—61
 сѐтлица, терм. 60—61
 сѐтљика, терм. 60
 сепкати, морф. 134
 сијати, морф. 130
 Синкјанг, прав. 71
 сисати — сипем и сисам, морф. 137
 с(ј)енка, морф. 45
 С(ј)инђанг, прав. 72
 -ски (школски и сл.), твор. 88
 скрозирати, морф. 134
 скупљати, морф. 264
 сламка, морф. 52—53
 слањка, морф. 52
 слати, морф. 141
 слати — шаљем, морф. 136
 слијед / слијет, терм. 61
 сликар, сликати, слика, твор. 84
 слышати (<*slyšēti <*slychēti),
 слышж, слышиши, морф. 26
 смѣтање, морф. 41
 смети, морф. 142
 смѣтјика, терм. 60

smetlika, словен. терм. 61
 smetljaj, словен. терм. 61
 сметљика, терм. 61
 сметљица, терм. 60
 сметња, морф. 40, 43, 48, 50, 52—53
 смитљика, терм. 60
 смјети, морф. 27
 смоква, морф. 40, 46
 сн (усана), морф. 43
 снйјет, терм. 60—61
 сновати, морф. 141
 снѣтика, терм. 60—61
 спавати, морф. 22—27
 спать, рус. 26
 *sър-ati, прасл. 25
 спа́ти, укр. 26
 spátì, чеш. 26
 spátì, -т, словен. 26
 спати, морф. 21—27
 spać, поль. 26
 спи-, гл. осн. 27
 спие, мак. 26
 спя, буг. 26
 сплетка, морф. 46, 48, 50
 спрдња, морф. 52
 Срђан, ул. знач. 267—268
 Срећко, ул. знач. 268
 Српкѝња, твор. 85
 Српско-хрватски језик — актуелна питања, 152
 старка, морф. 53
 стваралац, твор. 83
 -ство, твор. 83
 -ство (достојанство), твор. 87
 Стипе — Стипета, морф. 269
 Стојанка, ул. знач. 267
 стојати, морф. 135
 странка, морф. 45, 49
 стрепња, морф. 52
 стрићи, морф. 135
 студенткиња, твор. 85
 суђени, досуђени, знач. и ул. 166
 Сукљановићи, знач. 271
 сукљати, морф. 264
 сукња, морф. 43, 47
 Суље, Суљету, Суљетом, морф. 269
 сумња, морф. 51
 *sur, *sцer, индоевропски корен, 25
 swetlik, г. луж. терм. 61
 switluk, укр. терм. 61

Т

табла, морф. 53
 Тајбеј, прав. 72
 тајна, морф. 47, 50

Тајпеј, прав. 71
 Талу — Талету, морф. 269
 Татићи, знач. 270
 Тахирбег, знач. 270
 творбени модел (тип), твор. 85
 тврдња, морф. 47
 тегла, морф. 46, 48—49
 тезга, морф. 45, 49
 Тенг Сјао Пинг (Сјао-Пинг, Сјаопинг), прав. 72
 тетка, морф. 52—53
 теткин, твор. 82
 -ти, морф. 135
 тикати, морф. 134
 тиква, морф. 52—54
 типка, морф. 45, 48—49
 тко, лекс. 74
 глапња, морф. 47
 тл (метала), морф. 43
 тло, тле и сл., вар. морф. 247—260
 тонути, морф. 136, 145
 торба, морф. 40, 51—53
 траверза, морф. 55
 травка, морф. 45, 49, 51—53
 трајати, морф. 145
 трени (фрикативни) гласови, терм. 78
 трсти, морф. 130, 133, 135, 141, 145
 трешња, морф. 42—43, 51—54
 тринта, морф. 52
 трљани (африкате) гласови, терм. 78
 трмка, морф. 53
 трунка, морф. 53
 трчао, морф. 32
 трчати, морф. 135
 трчати : трчим, морф. 21
 тужба, морф. 41, 44, 48, 52
 Тузланин, твор. 86

Ђ

ђ-ђ, прав. 150
 ђерка, морф. 52
 -ђи, морф. 135
 Ђингдао, прав. 72
 Ђингдај, прав. 72
 ђорда, морф. 55
 ђурка, морф. 53—54
 ђутати и облица, морф. 21—22, 27—29, 135
 ђућео, морф. 32
 ђут(ј)ети, морф. 29

У

у, гл. осн. морф. 135—136
 У + глагол (улетети и сл.), твор. 89

-у (-ну), гл. осн. морф. 136
у бескрај — убескрај, прав. 69
у Браничевској и Небојшиној улици и сл., синт. 171
уврштен/увршћен, фонет. и морф. 80—81
ујна, морф. 52—53
умаштен и умашћен, фонет. и морф. 81
умети, морф. 142
умивати, морф. 134
умјети, морф. 130
умр^у, узавр^у, сазр^у и сл., морф. 145
уписивати, морф. 145
упропаштен и упропашћен, фонет. и морф. 81
усна, морф. 47
ухо, муха, сух : уво, мува, сув, прав. 149
-ушка-, морф. 134
учѐб, морф. 32

Ф

фајанса, морф. 55
фајда, морф. 52
фаланга, морф. 55
фалинга, морф. 55
фалта, морф. 55
фарба, морф. 55
фарма, морф. 54—55
фарса, морф. 55
фирма, морф. 54—55
форинта, морф. 52
форма, морф. 54—55
форминга, морф. 55
франђа, морф. 55
Францускиња, твор. 85
фронта, морф. 55
Фуђен, прав. 72
Фукјен, прав. 71
Фучоу, прав. 72
Фудоу, прав. 72

Х

-х, гл. осн. морф. 135
х и ф, прав. 150
Хангчоу, прав. 72
Хангцоу, прав. 72
Хан Пијесак („Хам Пијесак“), прав. 73
Хасика, знач. морф. 270
Хасица, знач. морф. 270
Хебеј, прав. 72
Хејлунђанг, прав. 72
Хејлун(г)кјанг, прав. 71

Хепеј, прав. 71
хлеб и крух, лекс. 127
хлебни, рус. терм. 58
Хопика, твор. 270
храмати, морф. 136
хрђа, терм. 60
хтеДОХ, смеДОХ и сл., морф. 145
Хуа Гуофенг, прав. 72
Хуа Куо Фенг (Куо-Фенг, Куофенг), прав. 72
Хубеј, прав. 72
хумка, морф. 53
Хупеј, прав. 71
Хусика, твор. 270
хучата, морф. 32

Ц

цвећарка, морф. 54
цвјетни прах (прашак), терм. 57
-це, ашце (брдешце, језерце), твор. 88
цевка, морф. 54
цедилка, морф. 54
целка, морф. 54
цепка, морф. 54
цепља, морф. 55
цеста, морф. 55
цигла, морф. 46, 48—49
цигља, морф. 53
циклати, сиклати, морф. 265
цик-цак линија, цикцак-линија, прав. 69
Цингтао, прав. 72
Цингхај, прав. 72
црвља, морф. 55
црешња, морф. 55
црешња, морф. 52
црква, морф. 46, 48—50, 52—53
Црнићи, знач. 271
црнка, морф. 53—54
Црнокраки, знач. 271
црњка, морф. 51
црпка, морф. 54
цртанка, морф. 54

Ч

чавка, морф. 45, 49, 52—53
чакља, морф. 55
чалма, морф. 55
Чангканг, прав. 72
Чанкјанг, прав. 72
чапља, морф. 55
чарка, морф. 54
чатма, морф. 55

чашка, морф. 54
 чашћен, фонет. и морф. 80
 чевра, морф. 55
 чежња, морф. 43
 чезе, морф. 260
 чезнути, морф. 136
 Чекјанг, прав. 71
 челичити, морф. 135
 Ченгду, прав. 72
 Ченгту, прав. 71
 Ченгчоу, прав. 71
 черга, морф. 52, 55
 чесма, морф. 55
 честа, морф. 55
 честитка, морф. 46, 48—49, 54
 четворка, морф. 54
 четка, морф. 54
 чигра, морф. 55
 -ч, -ж, -шт, -жд, -ј, морф. 135
 чизма, морф. 55
 чимпанза, морф. 55
 чистач, твор. 85
 читма, морф. 55
 читанка, морф. 54
 читање, твор. 85
 читати, морф. 145
 -(ч)ић (градић и сл., сточић), твор. 88
 чкаља, чољка, чокола и сл., морф. 264
 човечност, твор. 86
 човјек, знач. 205
 чорба, морф. 52, 55
 чувати, морф. 21, 130
 Чу Ен Лај, прав. 74
 чуЈЕ, надуЈЕ, пиЈЕ и сл., морф. 145
 чути, морф. 130, 136
 ч-ц, прав. 150

Ц

Цанђанг, прав. 72
 цб (нарудаба), морф. 43

Цеђанг, прав. 72
 цезва, морф. 55
 Ценгцоу, прав. 72
 цомба, морф. 55

Ш

Шандунг, прав. 72
 Шантунг, прав. 71
 шарка, морф. 45, 49
 шатра, морф. 54
 шетати — шећем и шетам, морф. 137
 шетња, морф. 51
 шећерана, твор. 83
 шихта, морф. 55
 шкакљати, морф. 261—265
 шкробити, шкрб и сл., морф. 264
 Шлеска, Шљонск, 276—277
 шљетица, терм. 60—61
 шњетица, терм. 60
 шолда, морф. 52
 шотка, морф. 52
 шта, лекс. 74
 шт, жд, сугл. групе, морф. 21
 шт (кориштен) : шћ (коришћен), фонет. и морф. 80
 што, лекс. 74
 штранга, морф. 53
 штрудла, морф. 53
 шунка, морф. 54
 шут(ј)ети, морф. 29—33

Ђ

-ђ, прав. 150

Виолета
 Станковић
 1. XII 1980.

САДРЖАЈ

XXIV књиге „Нашег језика“

	Страна
Татјана Батистић, О аспектима семантичке анализе . . .	183—216
Слободанка Бошковић, О неким питањима из области норм ке књижевног језика (уз прилог Ј. Моловића)	173—177
Смиљка Васић, Употребна вредност језика	66—68
Даринка Гортан—Премк, О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику	107—114
Ирена Грицкат, Јован Суботић као граматичар	95—106
Владимир Гудков, О појави термина <i>речник</i> и његовој афирмацији у српској лексикографији	34—39
Милорад Дешић, О дефиницијама у Речнику САНУ	115—128
Петар Букановић, О једном глаголу на -ати са двојаким основом презента	261—265
Зорка Кашић, Гласовне промене у проклеси у српскохрват- ском језику на основу експерименталних истраживања . . .	217—246
Марјана Киршова, Нека питања методике рада на творби речи	82—91
Бранислав Милановић, Два „неправилна“ глагола VIII (Белићеве) врсте	21—33
О варијантама једне речи	247—260
Јордан Моловић, Језик песника	172—173
<i>Русов</i> , а не <i>Русовљев</i>	81
Асим Пецо, Неки проблеми савремене језичке културе	63—66
Нека размишљања о стандардизацији нашега језика	147—152
О значењу придева <i>писмен</i>	161—163
Стилистичка вриједност личног имена у прози Хасана Кикића	266—271
Митар Пешикан, Путеви и услови сређивања наше језич- ке норме	68—80
Још о класификацији српскохрватских глагола	139—146
Двојаци облици глагола <i>мрети</i> / <i>мријети</i>	272—275
Одговор на једно питање	276—277
Татјана Т. Попова, Нека размишљања о класификацији и о промени глагола у савременом српскохрватском језику	129—138
Љубомир Поповић, О неким појавама амбивитетa у вези са комбиновањем детерминације и координације	3—20

Саво Пујић, Номинација цвјетног праха у стручној и народној пчеларској терминологији	56—62
Милица Радовић—Тешић, Дистрибуција наставака генитива множине женског рода с основом на групу сугласника	40—55
Милорад Симић, Незнање које се јавно препоручује	80—81
Драго Ђупић, Бринемо ли се довољно о језику	147—152
Једна непотпуна синтагматска детерминација	169—172
Егон Фекете, Дистинктивна вредност придевских облика <i>писан, писани и писмен, писмени</i>	163—169
Регистар	